

Ба 85472

Пазнай свой край

ВІЦЕБШЧЫНА

I

пад рэдакцыяй

М. І. КАСЬНЯРОВІЧА

ВІЦЕБСК

85472

Пролетары ўсіх краёў, злучайцеся!

85472

ВІЦЕБШЧЫНА.

НЕПЭРЫЯДЫЧНЫ ОРГАН

Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства.

Пад кіраўніцтвам і рэдакцыяй сябра-корэспандэнта Інстытуту Беларускае Культуры

М. І. КАСЬПЯРОВІЧА.

Бел. ддзем
1994 г.

Том I.

Выданьне Таварыства.

ВІЦЕБСК
1925.

25. 11. 2009

Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства мае сваю мэтай даследаваньне й вывучэньне краю ў эканомічным, натуральна-гістарычным і культурна-гістарычным стасунках.

Сваю працу Таварыства вядзе на карысьць шырокіх грамадзянскіх колаў навул і новае школы прыватна, бо як немажліва савецкае й культурнае будаўніцтва, а таксама разьвіцьце народнае гаспадаркі й прамысловасьці без усебаковага веданьня свайго краю, так немажлівы краязнаўчы базіс новае школы без папулярных краязнаўчых выданьняў аб свайм краю, а таксама крыніц на вывучэньню яго.

Мінула паўгода нашае працы. І як вынік яе выдаецца гэты зборнік.

У наступным жа наша праца павінна пашырацца й палыбляцца разам з прылівам новых сілаў.

Наперад на карысьць працоўных!

I.

Короткі нарыс гісторыі Віцебску.

(Пасьмертны твор).

Гісторыю Віцебску можна разьдзяліць на пяць кругабегаў.

Кругабег 1—беларускі старадаўні,—калі наш горад або знаходзіўся ў цеснай сувязі з Полацкам, або зьяўляўся больш-менш самастойным, ці пераходзіў у залежнасьць ад Смаленску й Чарнігаву. Кругабег гэты цягнецца з 1021 году да 1320 году.

Кругабег 2—беларуска-літоўскі—з 1320 да 1569 году, калі Віцебск уваходзіў у склад Беларуска-Літоўскага гаспадарства.

Кругабег 3—беларуска-польскі, пачаўся пасля ўтварэньня конфэдэрацыйнай Рэчы Паспалітай Польскай з Беларуска-Літоўскага гаспадарства і Польшчы, г. зн. пасля Люблінскай палітычнай вуніі ў 1569 годзе і цягнуўся да 1772 году.

4 кругабег—беларуска-расійскі—з 1772 да 1924 году,—калі пасля далучэньня Віцебску і ўсяе ўсходняй часткі Беларусі да Расіі, наш горад перажываў гістарычны лёс яе.

Нарэшце 5 кругабег—новы беларускі, які пачаўся пасля канчаткавога звароту Віцебску да тэрыторыі Беларусі.

1 кругабег цягнуўся 300 гадоў і яго можна назваць таксама й вечавым дзяля таго, што на працягу гэтага часу дзейнічала веча.

2—цягнуўся 250 гадоў і яго можна назваць яшчэ кругабегам Устаўных Грамат.

3—цягнуўся 200 гадоў і яго можна назваць кругабегам Магдэбурскага права.

4—150 гадоў—і яго можна назваць пэрыядам разьвіцьця Віцебску ў прамысловы асяродак і

5—цягнецца цяперака й яго можна назваць кругабегам далучэньня да новай беларускай культуры.

Я, запэуна, ня буду чапаць драбніц, а адзначу толькі га-лоўныя здарэньні.

Кім і калі заснован Віцебск—дасканала вызначыць немагчыма. Наконт гэтага існуе шмат розных гадак, але ўсе яны мала абаснаваны. Паводле паданьня, запісанага ў „Ле-

тапісе г. Віцебска" наш горад заснован вялікаю княгіняю Вольгаю. Паводле таго ж летапісу, Вольга пабудавала ў Віцебску Блажавешчанскую царкву, якая існуе й цяпер. Паданьне аб заснаваньні Віцебску Вольгаю нават і ў афіцыйных актах жывуча аж да апошняга часу. Што ж належыць Блажавешчанскай царквы, то некаторыя вучоныя, паводле тэхнічных даных, лічылі магчымым аднесці час яе пабудаваньня да канца 10 веку, г. зн. зноў-такі к часу кн. Вольгі. У апошнія часы даводзяць, што гэта царква пабудована ў пачатку 12-га стагодзьдзя, з чым можна й згадзіцца. Адносна назвы нашага гораду таксама існуе некалькі гадак, але, акрамя, быць можа, выпадковага сугалосься, гэтыя гадкі аснованы на вельмі хісткіх падвалінах. Мне здаецца, што больш падобна да праўды гадка тагож „Летапісу г. Віцебску“, які кажа, што Відбеск,—гэтак зваўся наш горад, у старадаўнія часы,—атрымаў сваю назву ад рэчкі Відзьбы: Відзьба—Відбеск, як ад ракі Полаты—Полтеск, ад ракі Друці—Друтеск—Друцк.

У летапісах Віцебск першы раз памінаецца ў 1021 годзе з выпадку барацьбы князя Полацкага Брачыслава Ізяславіча з Кіеўскім вялікім князем Яраславам Уладзіміравічам. Барацьба гэта скончылася тым, што Яраслаў аддаў Брачыславу два гарады „Всвят (цяпер м. Усьвят) і Відбеск“, якія, магчыма, і раней прыналежалі да Полацкага княства і толькі часова залегалі ад князёў кіеўскіх. Гарады гэтыя ў старадаўнія часы мелі вялікае значэньне затым, што ляжалі на вялікім вадзяным шляху „із Варяг в Греки“, які галінаваўся на захад і ўсход.

Затым, што Віцебск пачаў свае гістарычнае жыцьцё ў якасьці полацкага прыгараду, гісторыя яго шмат у чым вызначаецца гісторыяю Полацку, з якім ён быў звязаны масаю агульных інтарэсаў і супольным гістарычным жыцьцём.

І нядарма ў адной старасьвецкай грамаце сказана: „Полтеск, Витбеск—одно есть“.

Самым выдатным князем Полоцкім быў Усяслаў Брачыславіч, які князяваў 57 гадоў з 1044 па 1101 год. Летапісы апавядаюць, што Усяслаў радзіўся ад чарадзеяства, на галаве ў яго было нейкае „язвено“, чаму ён і насіў якуюсьь цудадзеюную павязку. Наагул пра Усяслава сярод жыхарства хадзілі розныя легэнды і апавядаліся дзівы-дзіўныя. У славуным „Слове аб палку Ігаравым“ аб Усяславе гаворыцца гэтак (Словы старадаўняга поэты я прывяду ў перакладзе Янкі Купалы на сучасную беларускую мову):

„...Усяслаў князь людзям суд судзіў,
Гарадамі князеў надзяляў,
А сам поначы, сьвету на зьдзіў,
Ваўкалакам з ваўкамі гуляў,
Ён бо з Кіева да пятухоў
Горад Тмутаракань дасьцігаў
І вялікаму Хорсу бяз слоў
Воўкам шлях борзда перабягаў,
Таму ў Полацку рана званы
Пазванілі ў Зафеі Сьвятой
Да завутрані,—ён жа праз сны
Ўжо ў Кіеве звон чуе той“...

Пры гэтым князю—чараўніку ў склад Полацкага княства ўваходзілі: амаль ня ўся б. Віцебская губ., значныя часткі губ. Гомельскай, Менскай і Віленскай, а таксама некаторая частка цяперашняй Латвіі, як раз Прыдзьвіньне, аж да самага Балтыцкага мора. Тут, на правым беразе Дзьвіны былі два ўдзельных княствы—Гэрцыка і Куконойс, альбо Кокенгаузен—пазьнейшая назва.

Па свайму культурнаму роўню беларускае племя ў той час стаяла траха не на аднолькавай вышыні з заходне—эўрапейскімі народамі і ва ўсякім разе значна вышэй расійскіх пляменьняў Русі ўсходняй і паўднёвай. Пры Ўсяславе, такім чынам, Полацкае княства дасягнула вышэйшай ступені красаваньня й магутнасьці.

Але хутка пасля сьмерці Ўсяслава Полацкое княства спахваля пачынае хіліцца да заняпаду. Справа ў тым, што Ўсяслаў падзяліў Полацкае княства сваім семярым сыном, між якімі пайшлі бязупынныя спрэчкі. Каму з іх які дакладна дастаўся ўдзел—невядома; можна, аднак, з вялікай доляй імавернасьці прызнаць, што Віцебскі ўдзел прышоўся Сьвятаславу-Юр'ю, бо сын, унукі і праўнукі яго заўсёды былі як раз віцебскімі князьмі.

У палове 12 веку сувязь паміж Полацкам і Віцебскам слабне і ён зьяўляецца больш — менш самастойным; але потым наш горад пераходзіць у залежнасьць ад князеў Смаленскіх. У канцы 12 веку Віцебскам спрабуюць заўладаць князі чарнігаўскія. У палове 13 веку Віцебск быў заваяваны, праўда, на гэты раз не надаўга, літоўцамі. Потым тут ізноў узмацняецца ўплыў князеў смаленскіх, а ў канцы 13 веку ў Віцебску князяваў Міхаіл Канстантыновіч, як відаць з роду Сьвятаслава—Юр'і. Апошнім беларускім князем Віцебскім быў

Яраслаў Васільевіч, з адзінай дачкою якога, Марыяю, ажаніўся Альгэрд, сын вялікага князя беларуска-літоўскага Гэдыміна. Да сьмерці Яраслава (1320 г.) Альгэрд і Марыя жылі ва Ўсьвяце, а потым у Віцебску.

Гэткім чынам княства Віцебскае ўвайшло ў склад Беларуска-Літоўскае дзяржавы.

Палачане выявілі вялікую моц ня толькі ў дзяржаўным будаўніцтве, але і ў галіне грамадзянскага жыцьця. Полацкая зямля стварыла прынцып шырокага ўдзелу веча, г. зн. усяго земства ў справах усёй зямлі. Драбленьне на ўдзелы выклікала разьвіцьцё фэодальна-вечавога ладу і ў прыгарадах полацкіх: Віцебску, Менску, Друцку і інш. „Мужы полочане вечом се справовали, как Великий Новгород и Псков“, сказана ў адным беларускім летапісе. Веча полацкае было ў ліку самых моцных. Гэтую моц і бадзёрасць доўга захоўвала жыхарства Полацку, Віцебску, Менску, Друцку і інш.

Веча выбірала сабе князя і рабіла з ім „ряд“, г. зн. умову; яно ж кантралявала дзейнасьць князя і ў выпадку рознагалосья, „указывало ему путь“, проста кажучы, выганяла яго і заклікала другога. Мала гэтага, веча рабіла ўмовы з суседнімі землямі.

Адным словам, веча карысталася, кажучы сучаснай мовай, уладай законадаўчай, урадавай і судовай. Да князя належала толькі ўлада выканаўчая. Акрамя гэтага, ён кіраваў ваеннаю справаю і быў начальнікам над войскам; яму ж даручаўся й суд. Судзіў ён альбо сам, альбо цераз назначаных ім асоб, ці цівунаў.

Удзельныя князі былі зусім незалежнымі ад князя полацкага, які, уласна кажучы, ніколі ня меў тытулу вялікага князя, а яны залежалі ад веча.

Веча дзейнічала й тады, калі Полаччына ўвайшла ў склад Беларуска-Літоўскага гаспадарства.

Як я ўжо ўспамінаў, у хуткім часе пасля сьмерці Ўсяслава, калі Полацкае княства распалася на ўдзелы, між яго многалікавым патомствам вынікалі спрэчкі, і дзякуючы гэтаму княства Полацкае паступова хілілася да заняпаду.

Пясняр „Слова аб Палку Игаравым“, з абурэньнем кажа:

„... Ярославе і ўнукі вы ўсе Ўсяслава!
Апусьцеце ўжо сьцягі свае,
Пахавайце мячы пашчарбаны, бо слава
Ўжо дзедава вас не спаўе!
Вы бо сваркай сваёй напусьцілі

Скрозь паганых па рускай зямлі —
Па надзеле Ёсяслава, з чаго і насілілі
Ад зямлі Палавецкай пайшлі... “

Літоўцы, карыстаючыся слабасцю князеў полацкіх, ужо ў канцы 12 веку пачынаюць рабіць напады на полацкую зямлю, спачатку з мэтай рабунку, а потым і з мэтай яе заваявання.

Аб першых спатычках полацкіх князеў з літоўцамі пясняр «Слова аб Ігаравым палку» з вялікім смуткам апавядае:

- „... Дзевіна ужо балотам цячэ бязупынку
Да Палаўчан, пад воклік паганаў.
Адзін Ізяслаў толькі, — сын Васільковы
Сам пазваніў мячамі сваімі
Аб шлемаў літоўскіх стальныя аковы;
Ускалыхнуўшы днямі былымі,
Свайму пераняў славу дзеду Ёсяславу.
Сам пад чырвоным шчытам пабіты
Мячамі літоўскімі, лег на крывавай
З хоцьцем траве. А кажа тады той:
— „Дружыну тваю апранулі, князь, крыльлем
„Птахі, а зверы кроў палізалі!“
Ня быў тут брат, Брачыслаў, над ковыльлем,
Ані другі — Усевалад. Ужалі
Адзін ён жамчужную з храбрага цела
Выпусьціў душу праз ажарэльле?
Заныла гамонка, вяселасьць зьнямела,
Трубы ў Гародні смутна запелі... “

Пад гукі гэтых сумных песьняў паступова знікла і палітычная незалежнасць Полацкага княства, таксама канчаткова змаўкаюць і весткі беларускіх летапісаў аб зямлі Полацкай.

У пачатку 14 веку ўся земля Полоцкая была ўжо пад уладаю Беларуска-Літоўскіх князеў. Віцебская княства, ўвайшло ў склад Вялікага Княства Беларуска-Літоўскага апошнім, дакладна ў 1320 годзе, дзякуючы шлюбу літоўскага князя Альгэрда з дачкою апошняга Віцебскага князя Яраслава Васільлевіча.

Альгэрд князяваў у Віцебску цэлых 25 гадоў, аж да сьмерці свайго бацькі, вялікага князя Беларуска-Літоўскага Гэдыміна.

Аб унутранай дзейнасці Альгэрда ў часе яго кіравання Віцебскім княствам амаль што ніякіх вестак няма. Вядома толькі, што гэты выдатны князь узмацніў Верхні замак каменнаю сьцяною, а Ніжшы — драўлянаю.

Альгэрд памёр у 1377 годзе. Пасьля яго вялікім князем стаў сын яго Ягайла. У 1386 годзе ён узяў шлюб з польскай каралевай Ядвігай і прыняў каталіцтва з імем Уладыслава. У 1393 годзе памёрла другая жонка Альгэрда — Ульяна Аляксандраўна—пажыцьцёвая ўласніца Віцебску. Ягайла пслаў сюды для кіраваньня свайго лоўчага Хведара Вясну. Але малодшы брат Ягайлаў, Сьвідрыгайла—Леў, які мерыўся князеваць у Віцебску, палічыў сябе пакрыўджаным і захапіў Віцебск. Хведара Вясну ён загадаў скінуць з замкавай сьцяны. Потым Віцебск стаўся сьведкаю цэлага шэрагу крывавых падзей. У часе збройнай барацьбы гэтага князя з вялікім князем Літоўскім Жыгімонтам Віцебск няухільна падтрымоўваў Сьвідрыгайлу. Заўладаўшы ізноў Віцебскам, ён адпомсьціў прыхільнікам Жыгімонта: князя Міхала Гальшанскага ён загадаў зашыць у мяшок і кінуць у раку Дзьвіну, а князя Сымона Гальшанскага загадаў скінуць з высокай замкавай гары таксама ў Дзьвіну. Захапіўшы ў Смаленску мітрапаліта Гарасіма, Сьвідрыгайла спаліў яго ў Віцебску на вялікім камені, што ляжаў ля берагу Дзьвіны.

Гэты працавіты і непакойны, але вельмі папулярны ў Віцебску князь, які выяўляў інтарэсы беларускай партыі ў Беларуска-Літоўскім гаспадарстве, памёр у 1452 годзе, маючы 96 гадоў ад нараджэньня. Пасьля яго сьмерці ў Вялікім княстве Беларуска-Літоўскім настаў адносны спакой. Але небясьпека блізілася з усходу: вялікія князі маскоўскія ўжо адчувалі сябе дужымі, пашыралі свае ўладаньні, дабіваліся колёніяў і пачалі вайны для захопу спрадвечу беларускіх гарадоў: Віцебску, Полацку і інш.

Дзеля разьвіцьця пачаткаў самакіраваньня ў нашых гарадох, вялікія князі беларуска-літоўскія давалі жыхарству гэтых гарадоў усялякія правы і прывілеі. Гэтак, Казімір Ягайлавіч даў Віцебску так званую „Устаўную грамату“, якая потым была пацьверджана каралём Аляксандрам Казіміравічам у 1503 годзе. Акрамя гэтага, вядома, рабіліся крокі да ўзмацаваньня й разьвіцьця Віцебску, як важнага прымежнага гораду й крэпасці. Такія ж самыя граматы даны Полацку й Смаленску.

Усе гэтыя граматы, рэгуляваўшыя мяйсцовае жыцьцё, былі аснованы на прынцыпе: „Мы, господарь, старины не парушаем, а новины не вводим“. Запраўды, устаўныя граматы замацавалі сабою той лад, які утварыўся ў гэтых краінах на працягу папярэдніх вякоў. Полацк і Віцебск калісь уяўлялі

сабою народапраўства і ў гэтых гарадох усе справы належалі да веча. Самабытнай асаблівасьцю старасьвецкага беларускага гораду была яго еднасьць з зямлёю, г. зн. з цэлай краінай. У гэтым жа выглядзе горад зьяўляецца і ў Устаўнай грамаце. Гарадзкія выбарныя прысутнічалі на судзе намесьніка. Нормы карнага і грамадзянскага права, якія былі законам, пастановы Ўстаўных грамат сьведчаць аб высокім палітычным разьвіцьці старадаўня—беларускага земства. Гэтак, вялікі князь забясьпечваў асабістую бясьпеку жыхароў: ніхто ня мог быць пазбаўлены свабоды і пакараны бяз суду і дазнаньня. Забясьпечана было права выезду ў суседнія краіны і за мяжу гаспадарства. У галіне маёмасных правоў грамадзян былі пацьверджаны правы ўладаньня маёмасьцю, тэстамэнту і насьледваньня. У горадзе быў намесьнік вялікага князя, але ён назначаўся з мясцовага шляхецтва і згодна жаданьню ўсяго жыхарства: „Воеводу нам давати постарому,—апавядаецца ў Віцебскай Устаўнай грамаце,—по іх, витеблян, воле; а который им будет не люб воевода, а вмовят (г. зн. абвінавацяць) его перад нами, ино нам воеводу им иного дати, по их воли“. Зьмест і важнасьць абавязкаў, што браў на сябе беларуска—літоўскі князь, сьведчаць аб тым, што земскія Ўстаўныя граматы былі, гэтак кажучы, констытуцыйнымі граматамі паасобных краін. Паказаны кругабег устаўных грамат, зразумела, забясьпечвае правы адно заможных; бедната ж была бясьпраўнаю.

Гэткае было палітычнае і грамадзянскае становішча Віцебску да фэдэрацыі беларуска—літоўскага гаспадарства з Польшчай у Рэч Пасполітую паводле Люблінскай зуні ў 1569 годзе. З гэтага часу пачынаецца 3-ці кругабег гісторыі Віцебску, беларуска-польскі.

У самым канцы другога кругабегу, у 1563 годзе, Полацк і ўся ўсходняя частка цяперашняй Віцебскай губэрні, за выключэньнем Віцебску была заваевана царом Іванам Васільевічам; але цераз 16 гадоў, у 1579 годзе ўсе гэтыя заваёвы былі вырваны з рук Грознага цара каралём Сьцяпанам Баторым у часе доўгай барацьбы Маскоўшчыны з Рэччу Паспалітаю.

Прайшло каля стагодзьдзя пасля заваяваньня Грозным Полацку і ўся Беларусь была заваявана царом Аляксеем Міхайлавічам. Віцебск, пасля доўгачаснай і ўпартай абароны, быў узяты Шарамцевым у 1654 годзе. У наступным, 1655 годзе сам „Цішэйшы“ цар даведаўся ў Віцебск. Ён спыніўся ў шатрох на Заручэўі, ля берагу Дзьвіны. Багатыя віцебскія жыхары былі закліканы да царскага столу і цар доўга з імі

гутарыў. Згодна Андрусаўскае ўмовы ў 1667 годзе Віцебск быў зьвернут Рэчы Паспалітай. У часе Паўночнай вайны цар Пётра Аляксеевіч, які быў у саюзе з каралём Рэчы Паспалітай Аўгустам 2-м, некалькі разоў даведваўся ў Віцебск, каб як і Цішэйшы прывязаць да сябе Віцебскую шляхту.

У часе свайго пражываньня ў нашым горадзе Пётра спыняўся ў бурмістра Зафатая, дом якога знаходзіўся на беразе Дзвіны, як раз там, дзе цяпер сад пры Савецкім доме, каб таксама добра выпіць з „імянітымі“ віццяблянамі.

У Віцебску ж была і галоўная кватэра расійскіх войскаў.

У красавіку 1708 г. сюды прыбыў з сваім супольнікам Качубей з даказам на гэтмана Мазэпу і застанавіўся ў Лукішках. Самога Пётры ў той час ня было ў Віцебску і Качубей аддаў свой даказ Галоўкіну і Шафіраву. Гэтыя прыхільнікі Мазэпавы паглядзелі на даказ коса, Качубея і яго супольніка катавалі і нарэшце прысудзілі яго да сьмерці. Пётра сьцьвярдзіў гэты прысуд. Качубей, Іскра і іншыя былі адпраўлены ў Батурын, дзе і пакараны сьмерцю.

Паводле ўмовы з Карлам 12-м і каралём Станіславам Ляшчынскім, пасля шэрагу няўдачаў, Мазэпа абяцаў вярнуць Польшчы Смаленск і ўсю Украіну, а каралі павінны былі зрабіць яго насьледным князем Полацкім і Віцебскім на правах герцага Курляндзкага. Пасля Палтаўскай перамогі Украіна засталася Расіі, а Беларусь засталася за Польшчай, як за саюзьніцай Расіі. Але ў барацьбе Расіі за колёні, за новыя землі, Беларусь цераз некалькі дзесяткаў гадоў была ўсё ж захоплена Расіей і са складу панскай Рэчы Паспалітай перайшла ў склад шляхецкага самаўладнага гаспадарства пры Кацярыне 2-ой.

Унутранае грамадзянскае жыцьцё Віцебску і іншых беларускіх гарадоў на працягу 3-га кругабегу рэгулюецца „жалаванымі граматамі“ на Магдэбурскае права.

Нямецкі горад Магдэбург выслаўляўся сваім судам; пастановы гэтага суду лічыліся прыкладнымі ва ўсіх суседніх краінах, у тым ліку ў Польшчы і ў Вялікім Княстве Беларуска—Літоўскім. Магдэбурскае права змяшчала пастановы, датычныя грамадзянскіх спраў і злачынстваў, давала мяшчанам асобны ўласны суд і самакіраваньне, на чале якога стаяў войт, назначаны гаспадаром з абранымі бургамістрамі, райцамі, лаўнікамі, Гэтае кіраваньне называлася магістратам і ратушаю. Такім чынам, Магдэбурскае права аслабляла мяшчан ад судоў чужых, шляхецкіх і некалькі бараніла іх ад уціску паноў. Гэтым судам судзіліся толькі мяшчане, а ў справах са шляхтай су-

дзіліся Літоўскім Статутам. Акрамя гэтага, Магдэбурскае права пашыралася толькі на жыхароў, падлеглых ратушы. Тыя ж жыхары, што жылі на гарадзкіх землях, якія зьяўляліся ўласнасьцю замка, біскупа, царквы, магнатаў (гэтак званая юрысдыка)—гэтым правам не карысталіся.

Магдэбурскае права дадзена Віцебску 17 сакавіка 1597 г. вялікім князем і каралём Сыгізмундам 3. Тэю ж граматаю дадзены Віцебску гэрб.

У 1772 годзе, як было ўжо сказана, Віцебск далучан да Расіі; настаў 4 кругабег гісторыі нашага гораду.

У 1772 годзе Віцебск, як правінцыяльны горад прылучан да губэрні Полацкай; у 1796 годзе стаў губэрскім горадам Беларускай губэрні. У 1802 годзе, калі Беларускай губэрнія падзелена на дзьве—Магілёўскую і Віцебскую губэрні, Віцебск стаў губэрскім горадам апошняй.

Як самае большае здарэньне гэтага кругабегу, я адзначу так званую „Отечественную“ вайну 1812 году.

З узмацаванага лягеру ля Дрысы расійскія войскі адступалі да Віцебску. Тут галоўнакамандуючы Барклай-дэ-Толі хацеў даць гэнэральную бітву; але, атрымаўшы ад Баграціёна (камандуючага 2-й арміяй) вестку, што ён адступіў да Смаленску, зьмяніў плян і адступіў.

Напалявон з Бешанковіч прыехаў 15 ліпеня і застанавіўся ў сучасным доме Саветаў.

Дарагоўля была страшэнная: хунт хлеба каштаваў 80 кап. (замест ранейшай цаны—1 кап.).

24 кастрычніка Віцебск быў заняты расійскімі войскамі.

Жыхароў у пачатку 1812 году было каля 7 тысяч, а ў 1813 годзе толькі 2500 чалавек.

„Ва ўвесь час заняцьця Віцебску французамі,—піша адзін навочны сьведкасучасьнік,—у Віцебску ня чуто было ні царкоўнага звону ні п'яньня п'еўня: першы быў забаронены, а другі—зьедзены“.

У 1831 годзе ў Віцебску была пошасная халера, ад якой, між іншым, памёр вялікі князь Канстантын Паўловіч.

У канцы 1923 году і на пачатку 1924 г. адбылася дыскусія наконт далучэньня Віцебску да Беларусі,—гэтым і пачаўся новы беларускі кругабег далучэньня да новай беларускай культуры.

Мне застаецца сказаць некалькі слоў адносна топографічнага становішча ўласна гораду і замкаў.

Старадаўнейшая частка Віцебску знаходзіцца між р. Дзвіной, Відзьбай ручаём Дунаем і Ручаём, г. зн. як раз там, дзе знаходзіліся замкі.

Потым горад пашырыўся па правым беразе р. Відзьбы; вось гэта мясцовасьць (цяпер 1-я часць) і была вядома пад назваю ўласна гораду. Але нават у палове 17 веку ўласна горад распрасьціраўся толькі да цяперашняга Бібкінага завулку. Гэта мясцовасьць вядома таксама пад назвай „Узгора“ і была ўзмоцнена сьценамі й вежамі.

Акрамя замкаў і ўласна гораду, альбо Ўзгорскага прадмесьця, у палове 17 веку былі прадмесьці: Заручэўскае, Задунаўскае, Слабадзкае і Рускае; апошнія два знаходзіліся на „Зарэччы“, г. зн. на правым беразе р. Дзвіны.

Ні адносна ліку жыхароў, ні адносна ліку дамоў у Віцебску да пачатку 19 веку вестак няма.

Паводле „Инвентаря 1641 года“ у той час у Віцебску было 1010 сядзібаў.

Самы росквіт Віцебску гэта канец 16 і першая чвэрць 17 веку. З гэтага часу дабрабыт нашага гораду хіліцца да заняпаду. Прычына гэтаму бязупынны аблогі Віцебску, як прымежнага і ўзмоцненага гораду; найбольш нацярпеўся Віцебск у часе аблогі ў 1654 годзе.

Аркамя гэтага, Віцебск час ад часу спустошваўся пажарам. Асабліва вялізарны пажар быў у 1708 годзе, які дашчэнтну падсек дабрабыт Віцебску. Па загаду Пётры Вялікага горад быў спалены траха ня ўвесь.

Повад да гэтага ліха падалі самі віцябляне. Справа ў тым, што Пётра вялікі ў часе паўночнай вайны быў саюзьнікам польскага караля Аўгуста 2; але супроць Пётры швэдзкі кароль Карл 12 пасадзіў на польскі трон Станіслава Ляшчынскага. Жыхары Віцебску былі за Ляшчынскага і паслалі аддзелу швэдзкіх войскаў, які знаходзіўся на Беларусі, 7 тысяч талераў. Даведаўшыся аб гэтым, і не жадаючы пакінуць ззаду ў сябе варожага яму і яго саюзьніку Аўгусту гораду, Пётра загадаў запаліць яго з 4-х бакоў. Згарэлі: замак, ратуца, прадмесьці: Узгорскае, Задунаўскае, Заручэўскае.

З таго часу горад наш зьбяднеў, гандаль канчаткава заняпаў і ён доўга, доўга ня мог паправіцца.

Што належыць замкаў, дык як я ўжо спамянуў, яны знаходзіліся між Дзвіной, Відзьбой, ручаём Дунаем і Ручаём, пры гэтым Верхні замак стаяў на даволі высокім узгорку, у паўночна-заходняй часцы, паказанай вышэй мясцовасьці.

Які выгляд мелі замкі і ўласна горад, гэта дакладна паказвае „Чертеж гор. Витебска 1664 года“, які захаваўся ў адным з маскоўскіх архіваў; захавалася і падрабязнае апісаньне замкаў, з якога відаць, што ў Верхнім замку было 6 вежаў, а ў акружыне ён меў 390 саж.; у Ніжнім замку было 13 вежаў, а ў акружыне 590 саж.; значыцца абодва замкі ў акружыне мелі каля дзвюх вёрст. Уласна горад, які быў таксама ўзмоцнены, у вакаружыне меў 529 саж., г. зн. крыху больш вярсты.

Дарма цікавіўся б цяпер хто-небудзь зірнуць на рэшткі віцебскіх замкаў. У векавой спрэчцы суседзяў за Беларусь, як за патрэбную для іх колёнію, Віцебск заўсёды прымаў на сябе першыя ўдары супраціўнікаў. А што захавалася ад частых пажараў, тое разабрана жыхарамі для пабудовы камяніц і брукаваньня вуліц. Як будавалі б. гімназію і б. акруговы суд, дык разабралі замкавую сьцяну і значную частку таго ўзгорку на якім высіўся Альгэрдаў Верхні замак; засталася толькі, нязначная частка гэтага ўзгорку. А як зьнікне і гэта частка, дык не застанеца і апошніх сьлядоў грозных калісь Віцебскіх замкаў.

У заключэньне гэтага кароткага нарысу гісторыі Віцебску прывяду водзвывы аб нашым горадзе і нашых продках.

У вадным беларускім летапісе аб Віцебску ў пачатку 17 веку гаворыцца: „Віцебск места слаўнае і вялікае“. А ў аднэй каралеўскай грамаце зроблены гэтакі водзвыў аб нашых продках: „Рыцарская храбрасьць і доблець іх, віцяблян, засьведчана даволі“. Вось гэтакімі былі нашы продкі і гэтакім быў наш горад у мінулым. Будзем спадзявацца, што ў новым цяперашнім і будучым будзе сьвяціць сонца

„... над нашаю ніваю

І будуць жыці дзеткі патомныя

Добраю доляй, доляй шчасліваю“.

Магільнік каля вёскі Лятох Віцебскага райёну й акругі.

(Даклад на сходзе культурна-гістарычнай сэкцыі Таварыства
10 мая 1925 года).

У часе экскурсы з вучнямі 3-й школы 2-й ступені у траўні 1923 г. я выпадкова напаткаў шэраг курганоў у урочышчы «Лятоскі бор», пабліз вёскі Лятох, былой Сакольніцкай воласьці. (Умясцовага жыхарства гэта урочышча носіць другую назву—«Роўная Дубрава»). Беглы агляд падкопаў скарбашукацеляў, сьляды вартаунічых канаў, добра захаваўшыся ў некаторых з іх, пераканалі мяне ў старажытнасьці пахаджэньня гэтых насыпаў.

14-га чэрвеня была прадпрынята археолёгічная разьведка, што мела сваім заданьнем выяўленьне ліку курганоў, пільны агляд іх і зьбіраньне сярод мясцовага насяленьня паданьняў, складушыхся навокала курганаў. Разьведывацельны адзел з вучняў старэйшых групаў пад маім непасрэдным кіраўніцтвам, разьдзяліўшыся на зьвенья, дасьледуючы вучастак да 2-х верст, знашоў чатырнаццаць захаваўшыхся курганаў і сьляды ад раскапаных, раскіданых прыблізна на працягу 1-е вярсты. Пры апытанні мясцовага жыхарства з вёсак Лятох і Шпілей выявілася, што гадоў 35 таму назад некалькі курганаў было раскопана Віцебскім віцэ-губэрнатарам, які шукаў скарб, маючы у руках дакуманты, дзе быццам гаварылася аб скарбе у адным з бліжэйшых да

шляху курганаў. (Забыты гасьцінец з Віцебску у Воршу і Магілеу). Прозьвішча гэтага дасьледчыка й вынікі працы яго мною не устаноўлены, але разважаючы па рэштках насыпаў даследаваньне вялося прымітыўным чынам, праз бакавыя падкопы, пры чым насып раскапываўся да паловы.

Прыблізна 60—70 гадовы й густы хваёвы лес, з вялікім лікам пераважна елкі пакрывае абшары, зрэзаныя глыбокімі лагчынамі больш ранейшага геолёгічнага ўтварэньня й ярамі пазьнейшага пахаджэньня. Амаль на кожным кроку сустракаеш сьляды лядавіковых эпох у выглядзе рэштак доннае і канцавое морэны.

Чацьцей усяго у гэтым райёне сустракаецца чырвоны й шэры філяндыкі граніт. Геолёгічная будова глебы тут наступная. Культурны слой мацярыка натуральна-прыроднага ўтварэньня не перавышае 2-х вяршкоў, а мясцамі менш і аднаго.

Пад ім ідзе праслой супяску ад 4-х да 6 вяршкоў у таўшчыні, ніжэй пяшчаны праслой, афарбаваны вохрай, ад 12 да 16 вяршкоў, у таўшчыні якога сустракаюцца таксама кавалкі вохры з прымешкай чырвонай вокісі жалеза. Трэці праслой складае чысты пясок, што ідзе далёка ўглыб.

Курганы распарадкаваны на краю самага вялікага яру, у некалькіх са-

жнях ад старога гасьцінцу з Віцебску у Воршу—Магілеў, каля 2-х верст ад вескі Ляхохі, збудованай на беразе рэчкі Лучохі, прыблізна у 5 вярстох ад яе вусьця, ва усходнім напрамку. Вышыня іх розная: ад 1³/₄ арш. да 1¹/₂ саж. Форма стажковая некалькі выцягнутая у напрамку паўночнага усходу—паўднёвага захаду. Зварачваюць на сябе ўвагу тры валы ад 6 да 15 саж. у даужыню і да 1¹/₂ саж. вышынёй, магчыма хаваючыя пад сабой шэраг пахаваньняў. У некаторых курганах добра захаваліся сьляды вяртаўнічых канаў, а у № 10 глыбіня яго дасягае 1/2 арш., шырыня 2 арш.

Як курганы за выключэньнем некалькіх, таксама й валы адбіваюць на сябе сьляды падкопаў. Дасканалы агляд іх выявіў праслойкі попелу.

Мясцовае насельніцтва называе курганы «валатоўкамі», але часцей усяго сустракаецца назва «курганы». Большасьць сьлян адносіць утварэньне іх да 1812 году, меншасьць сьлян адносіць утварэньне курганоў да швэдзкай бойкі, ня гледзячы на тое, што ў гэтым раёне адбываліся страшэньныя чэрвеньскія бойкі у 1812 г. Сьлянамі расказаны паданьні, якія служылі прычынай да адшуканьня скарбаў. Адно з іх пацьвярджае існаваньне дакументу, у якім гаворыцца, што у вадным з вялікіх курганаў, што ляжаць у 2 х саж. ад гасьцінцу, закопан скарб і адшуканьням яго павінны папярэджаць гэтакія прыметы: капаньне зьверху выявіць попел і вугалькі, глыбей будуць косьці чалавека, а пад імі, на некаторай глыбіні, калёсы, на якіх стаіць кацел з скарбам.

Гэта паданьне больш другіх непакоіць скарбашукацеляў і, сапраўдна, усе вялікія курганы пры дарозе пакапаны; не зачэплены толькі адзін, пакрыты вялікімі дрэвамі. Малыя-ж курганы—цэлыя ўсе. Другая легенда перадае, што адзначаныя вышэй раскопкі Віцебскага віцэ-губэрнатара па-

пярэджала зьявішча белага коня, што скакаў па лесе між курганаў, калі ён гэты раён праяжджаў.

Сьляне раілі мне раскапаць нечэпаны яшчэ вялікі курган, а калі я ім заявіў, што намеціў раскапаць два малых, пераконвалі яны мяне у бескарыснасьці гэтае працы. Пасля гэтага яны з цікаўнасьцю глядзелі за ходам дасьледаваньня, калі-небудзь раючы, што «нічога ня будзе».

На аснове даных разьведкі мною была прадстаўлена дакладная запіска Губэрнскаму Аддзелу Народнае Асветы, з просьбай хадайнічаць перад Губэрнскім Выканаўчым Камітэтам аб дазволе зрабіць раскопкі вышэйадначаных курганаў. 19 чэрвеня 1923 г. давол быў дадзены Аддзелам Упраўленьня Губэрнскага Выканаўчага Камітэту і ў той жа дзень быў дадзены давол і ад ляснога аддзелу губэрнскае зямельнае управы. Аж 24-га чэрвеня прыступлена да працы па раскопцы гэтых курганаў.

Курган № 7.

Вышыня кургана 1³/₄ аршына, вакружнасьць у аснове яго даходзіць да 7 сажняў. Форма яго конічная, некалькі выцягнутая у напрамку паўночнага усходу й паўднёвага захаду. Ня гледзячы на перакананьне ў старажытнасьці пахаджэньня кургану, прыступілі да раскопак студняй на выкід, таму што рыхласьць насыпу (супясок) не дазваляла зрабіць паслойны здымак зямлі; апроч гэтага, мелася на увазе захаваць зручнасьць працы.

Курган ачышчан быў ад моху і зарасьнікавай расьлінасьці. Створан быў эрэз вяршыны на 1/2 аршына на знос.

На адзін вяршок па паверхні кургана ідзе культурны слой натуральна-прыроднага утварэньня, на ім чысты супясок. Створаная пляцоўка дала мажлівасьць паглыбляцца студняй у шырыню два аршыны 10 вяршкоў і

даужынёй 3 аршыны і 12 вяршкоў. Выкідаемая зямля перапускалася цераз чысты грэхат. На трынаццаць вяршкоў ад краю зрэзу паказаліся адзнакі кастрышча ў выглядзе асобных вугляў, а мясцамі залатых плямаў. Падраўнаваўшы дно студні, да сьцяны яго пракладзены былі траншэйкі ў 4 вяршкі. Створаны такім чынам стол быў разбіт на маленькія вучасткі і у далейшы здым зямлі ішоў пры помачы маленькіх лапатак і звычайна рук. На працягу аднаго аршына ад краю зрэза адметна паказалася кастрышча, выцягнутае па лініі П. У. і П. З. стацьцявы зрэз яго з поўначы выявіў таўшчыню кастрышча, што даходзіла па лініі асяродка да 6 вяршкоў. Да усходу і захаду таўшчыня яго змянялася. Здымак попелу і вугляў працягваўся пры дапамозе, галоўным чынам, пэндзля з шчацінныя, пакуль у паўночнай частцы ня выявілася частка абгарэўшых чалавечых касцей, прыналежаць да верхняй часткі касцяка. Першымі былі выяўлены некалькі сьпінных пазванкоў, затым лапатка (частка яе распалася пры абмятанні пэндзлям). Даўшы час прасохнуць пэндзлям на меіцы, іх прапаравалі, пасыпа чаго яны былі зняты а праца працягвалася. Выяўленыя далей косьці знаходзіліся без належнага парадку.

Усяго здабыта 42 буйных экзэмпляры і да 100 дробных.

Знайдзены былі: 1) лапатка, 2) сьпінныя пазванкі (некаторыя у поўнай меры захаваліся), 3) рэшткі плячавых, лучавых, бедраных і берцавых касцей, 4) галоўка плячавых і лучавых касцей, 5) галоўка бедраных касцей і берцавых касцей, 6) кавалкі рэбраў, 7) частка фалангі пальцаў рукі.

Сярод рэштак касцей чалавека знойдзена плечавая косьць і два шыйных пазванкі невялікае жывёлы, ма-быць авечкі. Рэштак ці нават адзнакаў бытавых рэчаў знойдзена ня было.

Па зняцьці кастрышча было раз-жа устаноўлена, што пад ім праходзіць нечэпаны яшчэ грунт. Такім чынам выяўлена, што спаленне тварылася на мацярыку з насыпам наверх кургана. Па таўшчыні попельніку у паўночнае частцы і па вынаходжанні у гэтай-жа частцы касцей, прыналежаць да верхняе часткі тулава, можна прадбачыць, што труп у час спаленьня яго быў паложаны галавой у паўночна-усходнім напрамку. Курганавы насып складаўся з чыстага супяску. Сьляды ахранныя канавы адсутнічаюць.

Курган № 4.

Вышыня кургана 2 арш., вакружнасьць у васьове каля 8 саж. Яго форма, як і кургана № 7 — канічная, выцягнутая у напрамку паўночнага-усходу і паўднёвага-захаду. Курган № 4 ляжыць на больш нізкім месцы, пры пераходзе да больш прыпаднятай тэрыторыі у нізіну, дзе грунтовая вада досыць блізка да грунту. Зроблен зрэз вяршыны на $\frac{3}{4}$ аршына на знос.

Васьледаваньне вялося студняй на выкід. Шырыня студні 2 арш. 13 вяршкоў, даўжыня 3 арш. 13 вяршкоў. Насып складаўся з чыстага супяску і пакрываўся культурным слоём натуральна-прыроднага ўтвареньня да 2 вяршкоў.

На 9 вярш. ад краю зрэза выявіліся адзнакі кастрышча—асобныя вугольлі. Павярхоўнасьць, выцягнутая у напрамку паўночнага ўсходу і паўднёвага захаду, аказалася на адлегласьці аднаго аршына і 2-х вяршкоў ад краю зрэза.

Па лініі асяродку таўшчыня кастрышча даходзіла да 4-х вяршкоў. Хваёвыя вугольлі попельніку рассыпаліся ад датыканьня да іх. Рэштак касцей і бытавых рэчаў дасьледаваньне попельніку не дало. Шэры колер попельніку мясцамі парушыўся больш сьветлымі плямамі, што прадстаўлялі мабыць попел ад спаленьня касцей.

Параўнаньне таўшчыні культурнага слою на курганах і акаляючым райёне гаворыць, што магільнік узьнік у адчыненай мясцовасьці.

* *

У адносінах звычайу пахаваньняў магільная археолёгія дзеліць тэрыторыю Беларусі на 3 райёны: 1) райён верхняга й сярэдняга цячэньня ракі Заходняе Дзьвіны, дзе пераважае трупаспаленьне над трупапахаваньнем, 2) Райён Днястра й Сожа—наглядаецца адваротная зьява, 3) Райён р.р. Прыпяці й Бярэзіны, дзе выпадаў трупаспаленьня зусім не устаноўлена. З знойдзеных тыпаў пахаваньняў, што адносяць да нашых продкаў, найбольш распаўсюджанымі зьяўляюцца: трупапахаваньне без дамавіны вышэй узроўня мацярыку, — з дамавінай у мацярыку, трупаспаленьне на грунце са зьбіраньнем рэштак у ўрны (звычайна гліняны гаршчок з орнаментыроўкай ці без яе), трупаспаленьне на мацярыку з насыпкай кургану паверх попельніку. Апошні від сустракаецца ня так часта, як іншыя.

Што ж датычыцца дрыгавічоў, дык ёсьць азнака, праўда, цьмяная, што ім так сама было вядома трупаспаленьне. Так славянскай археолёгіей устаноўлен сярод шматлікіх славянскіх групаў ня толькі ўсходняй, але і заходняй

Эўропы звычай, больш познага паходжэньня, што складаўся з накіданьня ветак і сукоў на магільны самазабойцаў і няхрышчаных дзяцей.

Калі касьцёр дасягаў вялікіх размераў, хто небудзь яго падпальваў і пасля усё йшло спачатку. Гэты звычай шырока распаўсюджаны сярод насельніцтва Палесься. Галіны тут кідаюць ня толькі на магільны самазабойцаў, пахаваных звычайна на ростаньнях, няхрышчоных дзяцей, але й на месца сьмерці падарожнікаў, калі яна іх засьцігала ў дарозе (у апошнім выпадку пад уплывам царквы часта ставяць крыж). Гэткую магілью я бачыў па дарозе з вёскі Восавай у Марочна, тэй жа воласьці Пінскага павету (Зарэчча), каля фальварку «Гліны», на магілье жонкі лясніка, што павесілася на дрэве пры дарозе з вёскі «Выпелавічы», Жабчыцкае воласьці, Пінскага павету (Падгарадзьдзе) у вёску Вульку Достаеўскую недалёка ад лясное варты «Ляданы» і шэраг іншых.

Гэты звычай, калі не дае простага паказаньня на звычай трупаспаленьня, ён можа служыць скуткам далёкім ад яго, як перажытак старыны. Слова за археолёгіяй, амаль што не датыкавайся яшчэ гэтага райёна, а пакуль будзем напруджваць усе сілы, каб чырвоны сьцяг узьняўся панад Палескай шыр'ю.

Беларускае мастацтва.

(Даклад на агульным сходзе Таварыства 20 сьнежня 1924 г.).

Беларускае мастацтва на працягу гістарычнага мінулага ў сваім разьвіцьці мела вялікія перашкоды як з боку палітычнага, культурнага, таксама й з боку матар'яльнага. Гэтыя перашкоды не далі магчымасьці яму заняць пачэснае месца на форуме сусьветнага мастацтва. Такія краіны, як—Індыя, Афіны, Александрыя (да нараджэньня Хрыста), Рым, Флёрэнья і інш, у свой час мелі надта спрыяючыя ўмовы для разьвіцьця мастацтва. Тутака можна адзначыць—нацыянальны рух, моцнае аб'яднаньне нацыі, удатныя войны, якія прыносілі вялікія сродкі ад пераможаных ворагаў і давалі супакой для далейшай культурна-нацыянальнай працы.

Ня бачым мы гэтага ў жыцьці Беларусі. Яна зьяўляецца то арэнай барацьбы, забойстваў між сваймі князямі—удзельнікамі, то арэнай рабаваньня суседзяў—іншых славянскіх пляменьняў, палякаў, маскалёў, немцаў, шведаў, французаў і інш. Усе яны агнём і мячом, зьнішчалі багацьце й культуру беларуса.

Дасьледаваньне й вывучэньне беларускага мастацтва патрабуе шмат часу. Хрысьціянства заслانیла ад нас культуру й мастацтва беларусаў часоў паганства. Усё паганскае шчыра нішчылася хрысьціянскай культурай. Магчыма, што яшчэ будуць знайдзены тыя ці іншыя помнікі культуры паганскага пэрыяду, якія высьветляць нам жыцьцё нашых продкаў. Асабліва карысна было-б бачыць з боку мастацтва розныя украсаваньні на дамовай судзіне—гаршкох, місках, нажах і іншых прадметах хатняга абыходку. Што датычыцца помнікаў маляваньня, дык іх мы ня ўгледзім. Калі яны нават і былі, то даўно адышлі ў вечнасьць.

Хрысьціянскі пэрыяд дае нам надта шмат помнікаў як чыста беларускага мастацтва, так і запазычанага ў заходніх

суседзяў. Разнастайнасьць гэтых помнікаў, адсутнасьць подпісу аўтараў, даты й месца выкананьня іх ставяць перад гісторыкам дасьледчыкам труднасьці ў разьмеркаваньні іх па сталеццях, або іншым пэрыядах.

Трэба дапусьціць, што першымі малярамі абразоў у нас былі грэкі, якія выпісваліся разам з папамі, дзякамі і архітэктарамі з Візантыі, адкуль распаўсюджвалася хрысьціянства між беларускіх і іншых славянскіх пляменьняў. Грэцкі стыль у малярстве абразоў, фрэсак, украсаваньня пануе ў нас першыя вякі хрысьціянства (10—13 в.). Аб гэтым сьведчаць усе абразы, г. з., цудатворныя, якіх паданьне адносіць да вышэй-памянёнага пэрыяду.

З 12-га сталецця на Беларусі зьяўляецца свая пісьменная інтэлігэнцыя, якая групуецца вакол цэркваў і манастыроў. Пачынаецца самадзейная праца—пералісьваньне царкоўных кніжак. Гэтыя людзі пры дапамозе ганцлёвых зносін знаёмяцца з заходняй культурай і мастацтвам. Аб гэтым гаворыць т. Пічэта ў сваёй гісторыі Беларусі.

Асабліва зварачвае на сябе ўвагу самастойнае разьвіцьцё беларускага украсаваньня (орнаменту) Пачынаючы з простых рысак, касічкі, падвойчнае касічкі, квадрацікаў (гаршкі, дрот, знайдзеныя ў Лепельскім і Люцынскім паветах яшчэ старадаўняга часу, украсаваньне знадворнага фасаду Благавешчанскае царквы ў Віцебску), ён паступова разьвіваецца праз застаўкі, ініцыялы рукапісных і друкаваных царкоўных кніжак. Праходзіць стадыю найпростых, потым больш складаных геаметрычных формаў і нарэшце, выходіць у вольныя формы разнастайных гнуткіх вітоў.

У вышэйшых сваіх формах наш орнамент сьмела можна раўнаваць з арнамэнтамі заходніх стыляў барока, рокако 18 ст. (Аршанскае эвангэлье 14 в., Тураўскае 15 в., Ваўкавыскае 15 в., статут вялікага княства беларуска-літоўскага 1529 г. і шмат іншых, у якіх мы бачым украсаваньні).

Слабей распрацована ўкрасаваньне ў сэнсе стылізацыі на беларускіх абразох і ў драўлянай разьбе. Але тут трэба заўважыць тэхнічныя труднасьці, апроч таго, болей увагі зварачалася на маляваньне асоб сьвятых, чымся на ўкрасаваньне.

Спрэчак аб запазычаньні мотываў для ініцыялаў і заставак з захаду альбо ўсходу быць ня можа з тым, хто ведае гісторыю нашых першых друкарань і кніжных выданьняў хоць па падручніках т.т. Пічэты, Ігнатоўскага, Бацюшкава і інш.

Беларускае царкоўнае малярства ня выявілася такім выразным напрамкам, як, скажам, Кіеўская школа, Строганайская, або Наўгародзкая. Да гэтага часу няма й пэўных вестах аб фактычным існаванні на тэрыторыі Беларусі школы-майстэрні па маляваньню абразоў у старадаўнія часы. Нашы цэрквы, касцёлы размалёваны то ў заходнім, то ў Візантыйскім стылю. Значны ўплыў ёсьць наўгародзкае школы. Самастойнае беларускае малярства было заціснута гэтымі моцнымі, а часта гвалтоўнымі уплывамі (езуіты, расійцы).

Абразы чыста беларускага стылю ёсьць у Віцебску (Ільінская царква, музэй), ёсьць і ў іншых гарадох¹⁾. Кідаецца адразу ў вочы асобны колерыт, шэраватая, сіня-зеленаватая гама хварбаў. Найболей статычная кампазыцыя, а таксама больш-менш прымітыўная апрацоўка твараў і стану сьвятых. Цікавыя абразы „св. Мікалая“, „Расьцяцьце на лоне вотчым“, „Юр'я пабеданосца“ і шмат іншых. У зьмест кампазыцыі абразоў увайшлі прадметы мясцовага пахаджэньня, што зацьверджае ўласнасьць работы беларусаў.

Уласнае беларускае малярства патрабуе падрабязнага дасьледаваньня па ўсёй Беларусі.

Малюнкаў сьвецкага зьместу й мін'ятур надта мала мы бачым у сярэдніх вякох. Адну мін'ятуру апісвае досыць падрабязна т. Ігнатоўскі ў сваіх „Нарысах па гісторыі Беларусі“. Магчыма, што шмат гэтых помнікаў загінула, як і кніжак друкаваных і рукапісных.

16 сталецьце завершвае залатую пару беларускай культуры й мастацтва. Нічога ня кажучы аб пэрыяде заняпаду, хачу япчэ коротка выказаць свае думкі аб сучасным становішчы мастацтва на Беларусі.

Мастакі Беларусі дзякуючы розным прычынам яшчэ сябе не паказалі, як беларусы. Пакуль што лунае дух абстракцізму Парыжу, Масквы, альбо горай таго — гніль даўно разваліўшайся псэўдаклясычнай акадэміі. Беларусізацыя йдзе занадта паволі. Магчыма, што гэта стаіць у цеснай залежнасьці ад цяжкіх умоваў працы мастакоў і адсутнасьці сродкаў. Адзіны мастацкі тэхнікум на Беларусі нічым сябе ня выявіў. За паўтара года працы нават жаднае выстаўкі не зрабіў.

Мастакі-графіні кінуліся на вёску, каб знайсці ў вясковых жанчын беларускі орнамент. Гэта момант „перадзьвіжніцтва“ — зацікаўленасьць вясковым рамесьніцкім мастацтвам.

1) Аўтар меў магчымасьць бачыць толькі ў г. Віцебску.

На нашых кніжных выданьнях зьявіліся беларускія паясы, паяскі, ручнікі, набіваныя нагавіцы, кросны й шмат іншага. Матывы прымітыўнага беларускага украсаваньня, аб якім гаварылася вышэй, знашлі сваё месца ў болей аздобленай форме.

З часу заняпаду белар. мастацтва прасты орнамент распаўсюджваецца ў вёсках праз сялянскія кросны, але тут шырока не разойдзецца! Трохі лягчэй вымалёўваць пяром, альбо пэндзлем, чым на кроснах. Дзеля гэтага ад мастака й болей патрабуецца, як ад вясковае ткачыхі—„мастачкі“. Орнамент разьвіваецца на вёсцы ў болей складаныя формы праз гафтаньне. Мне здаецца, што адраджэньне беларускага мастацтва павінна йсьці трохі іншым шляхам, бо запазычаньне украсаваньня ў сялянак называецца, выбачайце, твораградзтвам. Узоры клясычнага беларускага орнаменту й прымітыўнага могуць знайсьці месца ў альбомах і ў прыкладных аздабленьнях малюнкаў. Трэба вярнуць да таго, каб у мастацтве найбалей адбіўся сучасны рэвалюцыйна-нацыянальны момант ў яго дынамічным разьвіцьці (станковае, фрэскавае малярства); прырода Беларусі, яе расьліны, жывёлы, зьвяры могуць так ці йначай пашыраць зьмест орнаменту. Бязумоўна, пажадана скарыстаць усе дасягненьні сучаснага малярства з боку фармальна-тэхнічнага, але выявіць іх у беларускіх уласьцівасьцях і абставінах. Натуга рэвалюцыйна-нацыянальнага руху пад чырвоным сьцягам—шлях мастацтва.

Пажадана было-б адчыніць на дзяржаўны кошт усебеларускую выстаўку творчасці па ўсіх галінах мастацтва, якая паказала-б дасягненьні беларускага мастацтва.

Хоць паступова мастацтва прымае інтэрнацыянальны характар, але ўсёж такі кожная краіна, народнасьць маюць свае асаблівасьці (параўнайце Японію, Францыю, Нямеччыну і інш), тым болей яны выявляцца на Беларусі ў часы адраджэньня. У кароткім абглядзе немагчыма даць падрабязнасьці тэй ці іншай эпохі, або таго ці іншага помніка.

У гэтай галіне беларускае культуры былі й будуць у далейшым дасьледаваньні й спрэчкі, якія й выявляць праўдзівы пагляд на разьвіцьцё беларускага мастацтва. Кожны беларус павінен стаць адраджэнцам і зьвернуць належную ўвагу на вывучэньне свае бацькаўшчыны.

Матар'ялы да гісторыі Беларускага малярства XVIII стагоддзя.

(Збор Віцебскага Аддзялення Беларускага Дзяржаўнага Музею)

(Даклад у Мастоцкай Сэкцыі першай Віцебскай Акруговай Краязнаўчай Конфэрэнцыі 26—27 красавіка 1925 г.).

Побач з асноўным ядром Беларускага Дзяржаўнага Музею ў Менску, а таксама з багатым зборам яго Магілёўскага аддзялення, сконцэнтраваны ў Віцебску колекцыі помнікаў стара-беларускай мастацкай школы, пераважна XVIII стагоддзя, што ў большасці паступілі са збору быўш. «Віцебскага царкоўна-археалёгічнага музею», могуць даць у выстарчаючай меры цікавыя дадзеныя для некаторых падрыхтоўчых студый у галіне вывучэння гісторыі беларускага малярства. З агульнае масы далёка не аднастайнага па якасці і часам нават малакаштоўнага іконапіснага матар'ялу тут можна выдзеліць, праўда, параўнаўча невялікую, але ў той жа час даволі цікавую групу з 22 помнікаў, агульная структура якіх таксама як і паасобныя асаблівасці выканання бязумоўна варты спецыяльнага досьледу і вывучэння. Па свайму паходжэнню гэтыя помнікі ў пераважнай большасці належаць да іконаставаў: 1) Латыгаўскай (прыпісанай да Кабішчанскай) царквы Віцебскае акругі і 2) зараз ужо не існуючай Увядзенскай царквы ў Віцебску. Да гэтых двух асноўных ядраў далучаецца некаторы лік помнікаў невядомага паходжэння.

Па асаблівасцям пісьмай стылістычным азнакам з ліку гэтых дваццаці двух помнікаў могуць быць выдзелены тры асноўныя групы: 1) Лі-

нейна-роўнічныя кампазіцыі ў колькасці васьмі штук, якія амаль што цалкам належаць да ліку Латыгаўскіх помнікаў; 2) Кампазіцыі маляўніча-дэкарацыйнага характару—пяць узораў часткова з таго жа Латыгава, часткова ж—невядомага паходжэння і 3) Кампазіцыі маляўнічага (часам маляўніча-мозаічнага) характару на орнаментаваных, у большасці залатых, а часам сярэбраных фонах, што адносяцца пераважна да іконастава Увядзенскай царквы,—у ліку дзевяці экзэмпляраў.

Дэталны разгляд азначаных помнікаў, а таксама агульная характарыстыка паасобных груп і зьяўляецца прадметам гэтай працы. Пры разьмеркаванні парадку апісаньня помнікаў у межах кожнае паасобнае групы першыя месцы адведзены помнікам, якія для данае групы найбольш характэрны, а таксама маюць для данай стылістычнай галіны найбольшую тэхнічную вартасць.

1-я група. Лінейна-роўнічныя кампазіцыі.

1) Нараджэнне. — [З іконастава Латыгаўскай царквы. Тэмпэра на 2-х злучаных дошках. Па інвэнтары Віцеб. Аддз. Бел. Дзярж. Музею: Адзел II, Г. № 508]. Адзін з найбольш

удатных у адносінах да кампазіцыі помнікаў, ня гледзячы на надзвычайную прымітыўнасць апрацоўкі і нават наіўнасць у трактоўцы пасобных фігур. Уся кампазіцыя кантралізавана навокал крыху адсунутай да левага краю карціны фігуркі маладзёнца Ісуса і залатой васьмі-канцовай зоркі. Направа і налева ад гэтага цэнтру рытмічна разьмяркоўваюцца каляровыя роўніцы абмежаваныя выразнымі й яснымі контурамі. Некаторае заграмаджэнне левае часткі карціны, дзе зьмяшчаецца група з трох чараўнікоў і цесна зьлітая з ёй фігура анёла у воблаку, удатна ураўнаважваецца ў правай частцы пастаноўкай значна большых па разьмеры фігур Язэпа й Марыі на фоне прымітыўнага архітэктурнага мотыву. Рытмічная сувязь паміж паасобнымі групамі й фігурамі правага й левага краёў органична утвараецца унутранай дапасаванасцю лінейных абрысаў, з якіх асабліва выразныя нарысы рук, што адзначаюць спакойны тэмп накіраванага да асяродку павольнага руху.

У параўнаньні да ліній фарбе адведзена другараднае месца: досыць вялікія роўніцы аднолькава, без пераходаў, запоўнены змроклымі фарбамі мяккіх тонаў у простых і спакойных спалучэньнях. Асноўны тон вызначаецца гразкаватым алавяна-шэрым адценьнем; гэтакі-ж самы тон, але крыху святлейшы з пераходам у блакітны, мае сподняе адценьне Язэпа й Марыі, наўзверху якога першы напалову апраўтаны ў плашч сьветла-цынамонавага колеру, другая-ж у доўгае, аздобленае дробнымі зоркамі, змроклачырвонае пакрыццё з сярэбранай крайкай. Асноўны мась у намечанага ззаду будынку ўтварае глыбокі цёмнашэры фон, уверсе-ж праходзіць вузкая больш сьветлая паласа саламянай страхі, пракладзеная граскавата-жоўтай фарбай. Левае частка карціны некалькі святлей і яскравей; у ніжэйшым кутку ў вопратках чараўнікоў

(валхвоў) побач з цынамонава-чырвоным тонам маецца зялёны й блакітны: некалькі бліскучых плям утвараюць сярэбраныя кароны з зубцамі ў чорнай аправе й орнамента з невялічкіх трыкутнікаў яскрава-чырвонага колеру. Вышэй наіўная несуразьмерная фігура анёла з бліскучым сярэбраным мячом у правай руцэ яшчэ паўней ажыўлена удатным спалучэньнем сьветлых фарбаў: серабромяча паўтараецца ў панцыры, які аздоблены золатам і зялёным узорам у выглядзе плячэння з крыжам на грудзёх; ззаду ў якасьці фону распасьціраецца ружова-чырвоны плашч, аздоблены белымі зоркамі; падвойныя шаравары вытрыманы ў зялёным і блакітным тонах і той-жа зялёны тон паўтараюць у ботах. Такім чынам, левая частка малюнку у колёрыстых адносінах некалькі кантрастуе з правай, і некаторае адзінства ўкладаецца толькі плямамі змроклага золата у німбах, у асьлях маладзёнца і, нарэшце, у асяродкавай зорцы.

Найбольш цікава тое, што ў многіх мясцох контуры паасобных фігур, краі адценьня, рукі, нават рысы твараў рэзка адзначаюцца досыць тоўстымі цёмна-шэрымі або чорнымі лініямі; у спалучэньні з зусім роўнічнай трактоўкай адценьня, поўнай адсутнасцю сьветлацені й слабай выразнасцю перспэктыўных адносін, — гэта асабліва падкрэсьлівае чыста-лінейную будову ўсяе кампазіцыі, надаючы ёй пераважна графічны характар. У некаторых частках можна нават заўважыць нейкае падабенства да гравюрнай манеры, напрыклад, — у выкананьні твараў з задужа выразна акрэсьленымі брывамі, насамі й вачыма, прычым цікава, што абрысы насоў робяцца часам адной або двума амаль простымі лініямі. Падабенства гэта, мабыць, не выпадковае, бо яно не абмяжоўваецца адной толькі тэхнічнай манерай. Цікава, напрыклад, параўнаць даную кампазіцыю да адной з

гравюр Кутэінскага «Трыфолёгіона» 1647 г.,¹⁾ паміж якой і Латыгаўскай іконай бяспрэчна можна знайсці некаторыя рысы кампазіцыйнай блізкасці, якая, аднак, ні ў якім разе не пераходзіць у колькі-небудзь поўную тоесамасць. Аднак, у першым і ў другім выпадку амаль што аднолькава трактоўка ясьляў у відзе эліпса з трыкутнымі вострымі праменьнямі, а таксама фігуры маладзёнца, спавітага доўгім вузкім паяском, што паміж іншым уяўляе сабой цікавую нацыянальна-беларускую бытавую дэталю.

З іншых дэталей кампазіцыі заслугоўвае ўвагі характар страхі ў будоўлі задняга пляну, якая нарысавана пакрытай саломай, у некалькі пазёмных радоў, падобна да таго, як гэта сустракаецца яшчэ й цяпер у беларускім вясковым будаўніцтве. Таксама даволі цікава фігура анёла, па трактоўцы сваёй некалькі незвычайная, у пісаньні беларускай іконографіі хаця падобны матыў сустракаецца ў ёй надзвычайна часта. Тут гэтак сама можна зрабіць некаторае параўнаньне з вобразам архістраціа Міхала на другой гравюры таго-жа Кутэінскага «Трыфолёгіона» гэта асабліва датычыцца да агульнага тыпу твару, да характару зачоскі, дзе доўгія спущаныя на плечы валосы разьдзелены пасярэдзіне простым перачосам, і часткова да трактоўкі крыльляў, хаця ў Латыгаўскай кампазіцыі становіцца іх зусім іншае. Блізка падобна й агульнае разьмяшчэньне фігуры на падножжы ў відзе даволі вялікага клубаватага воблака, прычым вынятковая непропорцыянальнасьць Латыгаўскага «Міхала»²⁾ тлумачыцца, магчыма жа-

даньнем пры пастаноўцы поўнай фігуры ў агульных рысах захаваць асноўныя прапорцыі Кутэінскай гравюры, дзе вобраз дакаленны. Што тычыцца да вопраткі, асабліва ніжэйшай яе часткі, дык тут мы сустракаемся з зусім незвычайным мотывам падвойных зялёна-блакітных шаравар і зялёных ботаў, пахаджэньне якога ня можа быць вытлумачана ні з гравюр, ні з вядомых нам помнікаў беларускага малярства, дзе ў шматлікіх вобразах Міхала традыцыйнае для гэтай фігуры адзеньне мае зусім іншы характар; магчыма дапусьціць з некаторымі, аднак, абмоўкамі, што і ў даным выпадку мы маем справу з некаторай бытавой, запазычанай з натуры дэталлю.

3) У зьнясеньне прарока Ільлі. (Напэуна, з Латыгаўскае царквы. Тэмпэра на драўлянай дошцы. Па інвэнт. Віц. Аддз. Бел. Дз. Муз.: Аддз. П. Г. № 502. Налева ўнізе між конскімі нагамі дата: R: 1744). Па агульнаму характару пісьма і па трактоўцы паасобных фігур гэты абраз некалькі нагадвае папярэдняю кампазіцыю, хоць распрацоўка вопратак, не дапасоўваючыся да чорнай графічнасьці контураў показвае магчыма, на больш позьні адменьнік таго жа стылю. У параўнаньні да папярэдняга помніку тут цікава яшчэ больш рытмічнае разьмяркаваньне фігур, пры чым уся кампазіцыя пабудавана ў квадраце, дзе гэтыя фігуры займаюць кутніе становішча. Асноўны падзел поля малонку амаль што напалам па пазёмніку ўстанавляецца мяжой паміж шэра-блакітным фонам воблачнага неба і масай цёмна-даглянога «агнанага воблака», што уздымаецца панад вузенькай зялёнай палоскай зямлі, зьмешчанай у нізе. На фоне гэтага воблаку ў ніжэйшай частцы знаходзіцца асноўная група з Ільлі ў калясьніцы, у якую запрэжана пара крылатых коняў, і маленькай фігуркі Алісея. Пры гэтым Алісей і Ільля зьмешчаны

¹⁾ Гл. И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. I. Сборник Отд. русс. яз. и словесн. Акад. Наук. XXXIV № 2, СПб 1883. Стр. 529.

²⁾ Фігура яго толькі ў 4 галавы, у той час, як на гэі жа самай карціне іншыя фігуры ў 5—5½ галсу.

ў правым кутку, а коні — ў левым; што ўтварае хоць і ня ў поўнай ступені раўнамернае, але усё-ж ў выстарчаючай меры ўраўнаважанае за-паўненне роўніцы малюнку. У верхняй палове, адпаведна ніжэйшай частцы, фігурамі запоўнены таксама куты; у правым беспасярэдна над галавой Ільлі зьмешчана фігура анёла, які трымае ў правай руцэ меч, а левай пры дапамозе доўгіх лейцаў кіруе коньмі, што запрэжаны ў калясьніцу. Гэтыя доўгія лейцы, якія працягнуты наўскось праз увесь малюнак, адпаведна (наўскосна) ўраўнаважваюць яе пасобныя часткі, злучаючы паміж сабой больш лёгкія процілеглыя куты ставячы іх наўпроці двом іншым кутом, што запоўнены значна больш масыўна. У зьвязку з гэтым левы верхні куток пабудаваны адпаведна да правага ніжэйшага, ураўнаважваючы сабой жа камбінацыю з Ільлі, калясьніцы і Алісея; тут знаходзіцца паясны вобраз «Саваофа» ў асобным простакутніку, адзеленым цёмнымі алавяна-шэрымі воблакамі ад астатняга поля малюнку, што ўтварае досыць важную пляму ў мэтах захаваньня неабходнай агульнай мунумэнтальнасці.

Колёрыстычная апрацоўка, як і ў папярэднім помніку, аснована на процілежнасці змроклых і гразкаватых тонаў; асноўны фон, як паказана, складаецца з спалучэння блакітна-шэрага і цьмянага сурьку; на гэтым фоне асобныя фігуры выдзяляюцца некалькі больш яркавымі плямамі фарб: Ільля, ў блакітнай вопратцы, трымае ў руцэ ружаваты плашч; Алісей апрануты ў светла-цынамоновае тон; Саваоф паўзверху белага адзення апрануты у светла-зялёны плашч на сьветла-цынамоновай падкладцы; адзенне анёла таксама складаецца са сподняй — белага адзежы і верхняй — сьветла-зялёнай; над галавамі усіх пералічаных фігур — змроклыя залатыя німбы; нарэшце, коні-крыланы, у тон плашчу Ільлі, пракладзены ружовай

фарбай, калясьніца-ж і дэталі запражкі проста нарысаваны чорнымі лініямі на чырвоным фоне «агнанага воблаку». Гэткім чынам, у працэлегласьць наўскоснаму кампазыцыйнаму спалучэньню, у разьмярканьні фарб да некагортае ступені выяўлены прынцып аналёгіі па паземным радам, хоць асобныя плямы фарб застаюцца зусім самастойнымі, не ўтвараючы ні ў вадным з гэтых радоў якога-небудзь адзінага колёрыту.

У той-жа час выразнасьць абрысаў, падкрэсленых дзе-ня-дзе асобнымі чорнымі лініямі, таксама, як і ў папярэднім выпадку, зноў-жа надае ўсёй кампазыцыі ясна вызначаны графічны характар, — з гэтай толькі розніцай, што ў апрацоўцы вопратак у даным выпадку ў большасці мяккай сьветлаценню пракладзены складкі. Гэта, аднак, па сутнасьці мала вяжацца з асноўнай манерай пісьма, для якой значна больш, напрыклад, характэрна простая амаль што роўнічная апрацоўка верхняй вопраткі анёла. Магчыма, што гэты плястычны характар быў наданы вопраткам у часе якога-небудзь пазьнейшага абнаўленьня і не адносіцца да першапачатковых элемэнтаў карціны; у зьвязку з гэтым мажліва таксама, што і зьмешчаная на карціне дата R: 1744 зьяўляецца датай рэстаўрацыі.

3) Архістраціг Міхал і пра-рок Ільля. [З іконаставу Латыгаўскай царквы. Тэмпэра на 5 драўляных дошках. Па інвэнт. Віц. Муз.-Аддз. II, Г, № 507]. Строгая кампазыцыя, больш іконаграфічнага характару чымсі абедзве папярэднія, якая пабудавана на глыбокім цёмна-сінім фоне і ўяўляе сабой, мусіць, аблюбёны і ва ўсякім выпадку вельмі часты ў беларускім царкоўным малярстве мотыў злучэньня арх. Міхала з якой-небудзь іншай фігурай. Прыглушанасьць фарб (за выняткам фону) і выразнае падкрэсьліваньне абрысаў, асабліва ў трактоўцы твараў, тэхнічна набліжа-

юць яе да Латыгаўскага «нараджэння»; мернае-ж ужываньне сьветлацені ў мягкіх складках вопратак, як элемент некалькі пазьнейшага стылю, часткова зьвязвае яе з «узынясеннем Ільлі».

У адносінах да кампазыцыі заслугуе увагі проціпалажэньне дзвюх фігур, з якіх першая ў сваёй ледзь прыкметнай, але вольнай дынаміцы, выразней падкрэсьлівае монументальную непарушнасць другой. Фігура Міхала цікава, як адзін з варыянтаў вельмі пашыранага ў беларускім малярстве тыпу, ужо не зьяўранага з прымітыўнай канцэпцыяй гэтай фігуры ў Латыгаўскім «нараджэнні». У характарыстыцы гэтага тыпу адчуваецца некаторая сталая традыцыя, што вызначае сабой і пэўныя формы вопраткі з характэрным разрэзам, паножамі на голых нагах, верхнім плашчом і дошчачкай з надпісам на грудзёх, — і традыцыйныя арыбуты ў відзе мяча ў правай руцэ і вагі — зважваюцца «добрыя й благія учынкi», якая падтрымліваецца вольным жэстам прыгожа сагнутаю левай. Таксама і тып твару, што заўсёды паўтараецца ў большасці падобных вобразаў, зьяўляецца мабыць звычайнай іконографічнай дэталлю; ён вызначаецца прадоужным овалом, мігдалавіднымі вялікімі вачыма, маленькім правільнага абрысу ротам і доўгім простым носам, адзначаным рэзкай рыскай. Фігура Ільлі трактована зусім інакш: влізнагаловая постаць en tace з паліцай у правай руцэ і зьвіткам у левай, ня глядзячы нават на адносна глыбокую распрацоўку складак, уяўляе сабой выдавочныя рысы вядомага падабенства да аналёгічных вобразаў на адной з гравюраў таго жа ўжо памінанага намi Кутэінскага «Трыфолёгона» хоць гэта падабенства не ідзеі далей агульнай пастаноўкі фігуры. Што тычыцца да тыпу твару, — дык тут выяўляецца большая блізкасць з вобразам Ільлі на папярэднім малюнку, прычым, аднак, і ў тым і

ў іншым выпадку некаторая індывідуальность рыс і агульная жыцьцёвасьць выразу выклікае думку аб магчымасьці выкарастаньня ў якасьці ўзора якой-небудзь жывой натуры, што, як відаць, у беларускім, нават царкоўным малярсьцве, у процілегласьць Маскве, але аналёгічна з Украінай, траплялася даволі часта.

Фарбавая апрацоўка малюнку, ня глядзячы на некалькі плястычную трактоўку вопратак, асабліва падкрэсьлівае графічную выразнасць і монументальнасць фігур; асаблівы эфэкт тут робіць рэзкі контраст параўнаўча яскравага глыбока-сіняга фону з мягкай змрокласьцю ў фарбах фігур, замкнутых у строгай выразнасці сваіх абрысаў. На гэтым фоне некалькі цёмным масывам выдзяляецца цяжкаватая фігура Ільлі ў цьмяна-зялёнай вопратцы і чырвонацынамонавым плашчы; тое жа цынамонавае аддзеньне паўтараецца і ў плашчы Міхала, зялёнае — ў яго рукавах і панажах; у іншых-жа частках фігура яго некалькі болей ажыўлена белым колерам сподняга адзеньня і змроклым золатам панцыра, дробныя падоужныя лусачкі якога абведзены рэзкімі чорнымі контурамі і злёгка змякчаны ўнутры невялікімі чорнымі кропкамі; колер твару таксама некалькі жывей і мякчэй.

З дэталей — цікавы асаблівы кампазыцыйны акцэнт, які ўносіцца ва ўзаемаадносіны фігур строгай раўналежнасьцю паліцы Ільлі з узнятым на плячо мячом Міхала.

4) Архістраціг Міхал і сьв. Мікола — (З іконаставу Латыгаўскай царквы. Тэмпэра на дрэве. Па інвэнт. Віц. Муз. Адз. II, Г. № 521). Кампазыцыя аналёгічная папярэдняй з некалькі хіба толькі меншай даласаванасьцю паміж дзвюма фігурамі, што складаюць групу. У той час, як у папярэднім малюнку абедзьве фігуры па сутнасьці аднолькава каштоўны, у даным разе Міхал некалькі высоў-

ваецца на бліжэйшы плян, як у адносінах да кампазыцыі, гэтак і ў сэнсе дакладнасці і скончанасці трактоўкі. Праўда, аб апрацоўцы фігуры Міколы з пэўнасцю тут гадаць даволі трудна, бо ўся правая частка карціны вельмі папсавана, і фарба ў многіх мясцох зусім абсыпалася; відаць толькі, што пастаноўка яе (фігуры Міколы) цалкам падобна да фігуры Ільлі на папярэднім карціне з тэй толькі розніцай, што першая крыху абрэзана ў нагах і нагул ня гэтак монументальна скомпанавана. У частках, што захаваліся непапсаванымі, відаць спалучэнне таноў; блакітна-шэрага ў споднім адзеньні, сурьку — ў плашчы, сьветла-зялёнага — ў арары; па непапсаванай частцы твару можна гадаць, асабліва ў параўнаньні з іншымі абразамі, што трактоўка яго ў здавальняючай меры вольная — зноў-жа, напэўна, не без удзелу жывой натуры — ня глядзячы на тое, што агульная канцэпцыя фігуры цалкам пагоджана ня толькі з беларускімі, але й нагул з традыцыямі іконапіснымі канонамі.

Што тычыцца да Міхала, дык тут мы маем другі адменьнік таго-жа самага, што і ў папярэднім выпадку, іконаграфічнага тыпу. Поўная тоесамасць у овале твару, у атрыбутах і ў характары вопраткі паказвае на сталую выпрацаванасць гэтага тыпу у беларускай іконаграфіі прычым, бяспрэчна, што гэткае канцэпцыя данай фігуры зьяўляецца зусім самабытнай. У той-жа час, аднак, выяўляецца, што нават у традыцыйных іконаграфічных абразох беларускае малярства ня ведала пашыраных у Маскоўшчыне «пераводаў» з якога-небудзь «ліцэвога подлініка» і кожны адменьнік, пры ўсім сваім агульным падабенстве з іншым і, апрацоўваўся, зусім самастойна й нанова. У даным разе, ня глядзячы на надзвычайную блізкасць канцэпцыі Міхала да аналёгічнай фігуры папярэдняй кампазыцыі, мы заўважаем і пэўную розніцу як у пастаноўцы фі-

гуры, гэтак і ў апрацоўцы асобных яе частак, ня кажучы ўжо аб зусім іншых спалучэньнях фарб. У самай фігуры тут значна болей руху, дзеля чаго яна адносна займае некалькі большае месца ў полі малюнку й яшчэ выразней коотрастуе з нярухомасцю Міколы. Рух гэты выяўлены ў больш шырокай пастаноўцы ног, у размаху крыльляў, і ў жэсьце правай рукі, якая адведзена ў бок, дзеля чаго меч, які ў папярэднім выпадку прыходзіўся на плячо, займае тут асобнае месца, выходзячы за межы контураў самае фігуры; тоесамымі застаюцца нахіл галавы і становішча левае рукі з вагою, некаторае манернасьць у руху якой паўтараецца ва ўсіх вобразах Міхала, нават іншага стылістычнага характару. Большая дынамічнасьць фігуры вызначае тут і іншую трактоўку вопратак, якія пры тым-жа фасоне набываюць большы размах, асабліва ў ніжэйшай сваёй частцы, шырока разсунутай у традыцыйным разрэзе на правым калене; таксама ззаду фігуры частка яе разгарнута некалькімі рэзкімі складкамі. Што тычыцца да апрацоўкі складак, дык тут яна, бадай, нават больш графічна, так што ўся ніжэйшая частка вопраткі, белая на агульным цьмяна-блакітным фоне, вырысоўваецца хутчэй роўнічнай, чымсi маляўнічай плямай; дзьве іншыя плямы такога-ж характару утвараюць зялёныя панажы з чырвонымі адваротамі; што ажыўляе структуру фарб у межах данае, некалькі аднастайнае часткі кампазыцыі. У верхняй частцы фігуры аналёгічную ролю спаўняе блакітная пляма звычайнага панцыра, аздобленага залатой крайкай і падпяра занага такім жа поясам, поруч з яскравым сурькам плашча на белай падкладцы, ускінутага на левае плячо.

У гэтай-жа частцы асабліва падкрэслена вынятковая рэзкасьць контураў, выразна пракладзеных чорнай фарбай, — асабліва ў твары і німбе, часткова таксама ў руках і крылах. Гэта

падкрэсленасьць, разам з выразнасьцю яснае каляровае схэмы натолькі яскрава вырысоўвае фігуру Міхала на змроклай блакітнасьці асноўнага фону, што агульнае ўражаньне робіцца амаль што дасканалым у сваёй графічнай канчатковасьці.

5) Апосталы Пётра і Ян. [З іконаставу Латыгаўскай царквы. Тэмпэра на дрэве, з сьлядамі паднаўленьня. Па інв. энт. Віцеб. Муз. Аддзел II, Г, № 504]. У адносінах да кампазыцыі ня мае асаблівае цікавасьці, зьяўляючыся звычайным для ўсякай іконаграфіі чыста выпадковым (у мастацкім і лэгічным сэнсе) злучэньнем дзвёх фігур, якому надаецца хутчэй дэкарацыйнае, чымсі нап. якое-небудзь іншае значэньне. У даным разе гэта выпадковасьць і дэкарацыйнасьць яшчэ мацней падкрэсьліваецца ў форме абрамленьня верхняй частцы якога наданы від падвойнае аркі з асобным месцам для кожнай галавы. Некалькі ніжэй паміж фігурамі* ўтвараецца зусім штучная сувязь праз збліжэньне ў асяродку карціны выцягнутых рук з кніжкамі, якія быццам утвараюць у гэтым месцы нейную адзіную пляму. З іконаграфічнага пункту погляду абедзьве фігуры таксама ня варты вялікай увагі, бо яны ня маюць ніякіх характэрных асаблівасьцей і абмяжовваюцца толькі традыцыйнымі атрыбутамі.

Цікава толькі апрацоўка вопратак вялікімі роўнічнымі каляровымі плямамі, а гэтаксама выразнасьць агульных абрысаў. Цікавы й тыпы твараў, якія уяўляюць сабой, мабыць, вольную нязьвязаную ніякімі канонамі кампазыцыю. Праўда, твары намаляваны нанова ў момант аднаго з пазнейшых аднаўленьняў; гэтаксама, трэба гадаць, пазнейшага пахаджэньня і яркія фарбы карціны хоць асноўная іх схэма — спалучэньне блакітна-шэрага, зялёнага й чырвонага колераў — для данае манеры ў некалькі іншай тональнасьці можа, агулам кажучы, лічыцца характэрным.

6) Благавешчаньне і сьв. Праскоўя. [Невядомага пахаджэньня, магчыма з Латыгаўскай царквы. Тэмпэра на дрэве. Па інвэнт. Віцеб. Муз. Аддзел II, Г, № 510]. На адной і тэйжа драўлянай дошцы сумешчаны два фактычна паасобныя і незалежныя адзін ад другога абразы; часткова, фігура Праскоўі можа быць вытлумачана жаданьнем як-небудзь запоўніць месца, якое выпадкова засталася пустым пры разьмяшчэньні групы «Благавешчаньня»¹⁾. Ва ўсякім выпадку кампазыцыйна абедзьве часткі карціны паміж сабой ня зьвязаны, і кожная з іх уяўляе сабой некаторае цэлае, што яшчэ больш падкрэслена замкнутасьцю благавешчаньня пры дапамозе лілёва-шэрых воблакаў, якія абакружаюць фігуру архангела.

Група благавешчаньня пабудавана надзвычайна проста, толькі на дзвёх асноўных фігурах, з нейкім намёкам на архітэктурную дэталь у левай частцы карціны, якая, аднак, зусім не распрацавана. Некалькі непропорцыянальная, у 4 1/2 галавы, фігура Марыі каля аналю вытрымана ў выразных контурах, адзначаных чорнай і белай фарбай. Складкі ў вопратцы толькі зьлёгка накрэслены і ўся яна апрацавана параўнаўча вялікімі роўніцамі гразна-блакітнага колеру ў споднім хітоне і спакойнага сурьку ў плашчы і мафоры; гэтыя колеры ўдатна злучаюцца з зялёнай масай аналю. У тыпы твару цікавы ясна выражаны жыдоўскі характар.

Фігура архангела па агульнай сваёй пастаноўцы ў прыкленчанай постаці на воблаку некалькі нагадвае становішча анёла з разгледжанага намі вышэй «Узьнясьленьня Ільлі». Аналёгічна

¹⁾ Праўда, ёсьць паказаньні, што ў мясцовых народных вераваньнях да самага апошняга часу прадстаўленьні аб багародзіцы і Праскоўі неяк набліжаліся і нават часам зусім зьліваліся: у гэтым разе іконаграфічнае злучэньне іх можа, і не выпадковае.

апрацавана і вопратка таго жа самага фасону, пры чым сподня вытрымана ў цёмна-зялёным колеры, а верхняя, як і накрыццё Марыі, пракладзена сурыкам. Аднак да іншага сужэту зьменена толькі становішча крыльляў, якія ў даным выпадку спакойна складзены за спіной, а гэтаксама ўведзены іншы аtryбут у выглядзе традыцыйнай лілеі ў левай руцэ. Тып твару таксама зьменены і мае некалькі больш шырокі овал, а таксама трактоўку рыс ня столькі іконапіснага, колькі ўзятага, напэўна, з натуре характару.

У самым версе карціны паміж галавамі арханела й Марыі зьмяшчаецца вобраз белага голуба на залатым фоне, аточаным воблачным вянком; разам з залатымі німбама гэта дае ў верхняй частцы кампазыцыі некалькі мягкіх плям, якія ўдатна заканчваюць яе агульную структурную стройнасць. Цікавай асаблівасьцю зьяўляецца адсутнасць асобнага фону з правага боку, дзе воблакі з фігурай арханела, рог аналою і воблачны вянок з голубам проста намалюваны на натуральным жоўтым фоне дошкі; гэткаму спосабу маляваньня нельга адмовіць у вядомай эфэктнасці, бо спалучэньне жоўтага фону з цёмна-зялёным, шэра-лілёвым і сурыкавым колерамі прадляўляецца вельмі прыемным і мягкім, асабліва ў злучэньні з графічнай выразнасцю асноўнае лінейнае структуры. З дэталей трэба адзначыць некаторае падабенства паасобных частак з малюнкам «Благовешчаньня» на адной з гравюр зноў таго-жа, ўжо ня разнамі памінанага Кутэінскага «Трыфалогіёна» 1647 г.; гэтак, напрыклад, блізка падобна форма аналою, аналігічна раззьмяшчэньне голуба ў паўкруглым полі, аточаным воблачным вянком; нешта супольнае ёсць гэтаксама і ў асноўнай пастаноўцы фігуры Марыі, апрача палажэньня рук, хаця ў даным помніку вобраз зьяўляецца адваротным у параўнаньні з Кутэінскай гравюрай.

У правай частцы дошкі воблакі, што аточваюць арханела, адзьяляюць параўнаўча вузкае невялікае поле, у якім па таму-ж натуральнаму жоўтаму фону дрэва намалюваны строга «іконапісны» паясны вобраз Праскоўі, en face, у гразна-блакітнай вопратцы і сурыкавым плашчы з чатырохканцовым крыжам у правай руцэ і разгарнутым зьвіткам у левай. У агульным характары гэтага вобразу бязумоўна выяўляецца беспасярэдная залежнасьць яго ад вельмі даўніх і традыцыйных іконапісных канонаў, за выняткам толькі таго, што звычайны шасьці, васьміканцовы крыж у правай руцэ фігуры ў даным выпадку, мабыць, пад уплывам вуніі, зьменены на просты чатырохканцовы. У характарыстыцы твару прыметны, аднак, відавачны ўхіл ад агульнага строгага канону ў бок большай жыцьцёвасьці й рэалістычнасьці вобразу, адзначанага некаторымі індывідуальнымі й нават нацыянальнымі рысамі. У зьвязку з гэтым вельмі цікава трактоўка галаўнога ўбраньня, дзе пад традыцыйнай каронай, на фоне залатога німбу, янай белай плямай вырысоўваецца накрыццё, падвязанае на манер характэрнай беларускай намёткі.

7) Юры й Васіль. [З іконаставу Латыгаўскай царквы. Тэмпэра на дзьвех драўляных дошках. Па інвэнт. Віц. Муз. Адз. II, Г, № 558]. Некалькі нагадвае папярэдні помнік і па формату і па раззьмяшчэньню частак, і ўрэшце па штучнасці злучэньня двух паасобных мотываў, узятых, да таго-ж, у зусім розных прапорцыях. Аналігічна і схэма фарб, у пабудове якой на фоне цёмнае вохры прыймае удзел сінявата-шэры, цёмна-зялены і сурыкавы колеры.

Фігура Юрыя, звычайная ў іконаграфічных адносінах, цікава па прымітыўнасці сваёй распрацоўкі; вядомая непропорцыянальнасьць яе, аднак, зусім не зьмяншае агульнай канструкцыйнай кампактнасьці плямы,

якая ўтвараецца злучэннем вялізна-галовых фігур коньніка й каня, акрэсленых яснымі некалькі схэматычнымі контурамі. Ня глядзячы на іконаграфічную традыцыйнасць, агульная канцэпцыя фігуры знойдзена тут зусім самастойна; нават самая прымітыўнасць яе безумоўна паказвае, што ў даным выпадку сувязь з іншымі школамі, калі яна і мела месца, заставалася толькі іконаграфічнай, у той час, як у асаблівасцях мастацкае манеры ніяк не выявілася хацябы павярхоўнае знаёмства з тымі традыцыямі, якія ўжо здаўна ўтварылі ў Ноўгарадзе і ў Маскве асобны тып прыгожага і некалькі жанчына-падобнага Юрыя, у іншых больш тонкіх прапорцыях і з зусім іншым разуменьнем асноўных элементаў фактуры ў аналёгічных кампозыцыях. Зьява гэтая, паказваючы ізоляванасць беларускіх мастацкіх школ, заслугоўвае, безумоўна, асаблівае ўвагі.

Другая фігура тэй-жа карціны, фактычна з першай ня звязаная, павінна разглядацца як зусім асобны вобраз. Вельмі частая ў іконаграфічным сэнсе, — бо зусім аналёгічна будуюцца вельмі многія фігуры, як, напрыклад, «пантократар», «св. Мікола» і інш., — яна ў даным выпадку цікава монументальным спакоем графічнага свайго выяўлення, а гэтаксама некаторымі дэталямі асабліва багатым расьлінным орнаментам, пераплеценым са звычайнымі крыжамі на арары, а таксама тыпам твару, які падобна многім папярэднім выпадкам, наўрад ці ўсходзіць да якога-нібудзь іконапіснага арыгіналу. То-жа самае, праўда, можна адзначыць і ў дэталях Юрыя, у твары якога таксама мала іконаграфічнай умоўнасці, ва ўбранні-ж каня, як напрыклад, у сядле, ужыты аналёгічны расьлінны орнамент.

8) Вакрасеньне. Хутчэй за ўсё, што з Латычаускай царквы. Тэмпера на 3-х драўляных дошках. Па інвэнт. Віцеб. Муз. Адз. II, Г, № 509.

Адзін з найбольш цікавых помнікаў першае групы, у якім асабліва рэзка падкрэслены некаторыя характэрныя асаблівасці данае манеры. Асноўнае спалучэнне фарб, пабудаванае на брудным сьветла-зялёным і сурывым колерах, пазбаўлена тут усялякай колёрыстычнай выразнасці, фарбы жа самі па сабе бледныя і прыглушаныя, яны быццам зацягнуты нейкай нівэліруючай дымкай; прыбаўка бруднае вохры ва ўмоўных акруглых плямах невялічкіх бакавых «узгоркаў» і ў масыве плоскага чатырохкутнага надгробку ў падножжы асяродкавае фігуры гэтаксама не дадае каляровае разнастайнасці; асабліва-ж характэрна бруднаватае, але сьветлае, як быццам мёртвае адценьне цела, якое падкрэсьлівае яго абрысы і ў той жа час зусім не выяўляе яго плястычнасці.

На падставе гэтай змроклай каляровай гамы ясным рысункам акрэслены абрысы паасобных фігур, асабліва асяродкавай, якая нарысавана ва ўвесь рост, і найбольш рэзка зроблены контуры галоў і рысы твару з багатым ужываньнем чорнае фарбы ў тоўстых і нават грубых лініях. Гэта манера асабліва выдзяляе твары й наагул галовы, і уражаньне гэтага выдзяленьня яшчэ больш узмацняецца тыповай — і ня толькі для гэтага аднаго помніка — прымітыўнай непропорцыяльнасцю фігур, вельмі прысадзістых і кароткіх у параўнаньні з вялікімі прадоўжнымі галавамі; звычайнай прапорцыяй зьяўляецца велічыня фігуры ў 4—4½ галавы, у даным выпадку асабліва характэрна выяўленая ў асяродкавай фігуре Ісуса.

Гэта апошняя, апрача таго, цікава і ў адносінах да кампозыцыі; кідаецца ў вочы некалькі незвычайная яе пастаўка на пальцы разам з рэзкім паваротам фігуры ад профільнага становішча ніжняе лаўкі да правільнага тваравага становішча тулава й галавы; гэты паварот надае ёй вядомую дынамічнасць, падкрэсьленую некаторым

рытмам у абрысах рук і рэзкімі складкамі плашча, груба пракладзенымі чорнай фарбай на фоне бледнага сурыку. Нарысаваная, як звычайна ў кампозыцыях васкрасення, у некалькі большым маштабе за іншыя фігуры, яна ўдатна домінуе над імі ў матэматычным і лёгкім асяродку карціны, надаючы асаблівую суцэльную сувязь усёй кампозыцыі цалкам наўскосным размахам рук, якія злучаюць паміж сабой бакавыя фігуры, устаўленыя ў рамку некалькі незвычайных для беларускага малярства «ўзгоркаў». Атрыбуты яе традыцыйны, складаючыся з пальмавай галіны й высокага крыжа з прымацаванай да яго харугвай; цікава толькі форма крыжа, высокага, чатырахканцовага з украсаванымі верхнімі галінамі, нагадваючымі частыя як у драўлянай, гэтак і ў каменнай архітэктуры Беларусі жалезныя праразныя крыжы.

Характарызуючы ўсю гэту першую групу помнікаў у цэлым можна з пэўнасцю сказаць, што тут мы маем справу з цэлым шэрагам помнікаў, зусім аднастайных як па свайму паходжэнню, гэтак і па часу свайго зьяўленьня; з ліку разгледжаных намі абразоў пяць безумоўна належаць да іконаставу Латыгаўскае царквы. Паходжэнне апошніх трох з пэўнасцю не вядома, — аднак і на падставе стылістычных дадзеных і на падставе іншых меркаванняў, магчыма дапусьціць, што яны маюць тоесамае паходжэнне. Падставай для прыблізнае датыроўкі групы трэба лічыць дату: 1744 г., якая адзначана на кампозыцыі «Узьнясення Ільлі»; прымаючы, аднак, пад увагу вядомую складанасць гэтай апошняй, да гэтай даты, па нашай думцы, трэба аднесьціся некалькі асьцярожна, лічачы яе адной з найбольш позьніх, магчымых для помнікаў даннае групы, якая павінна быць такім чынам аднесена прыблізна да першае паловы XVIII стагоддзя, калі толькі не да яшчэ ранейшага часу. Гэтае дапушчэнне

пацвярджаюць і стылістычныя дадзеныя: галоўным чынам няправільнасць пропорцый у чалавечых фігурах і агульная прымітыўнасць рысунку.

Характэрнай рысай для стылістычнага азначэння групы зьяўляецца ўжо ня раз адзначаны намі пры разглядзе паасобных помнікаў лінейна-графічны падыход да пабудавання форм і роўнічная трактоўка каляровых паверхняў, прычым уся выразнасць кампозыцыі грунтуецца выключна на лінейных суадносінах і выдзяленьні графічна-замкнутых сілуэтных плям, у той час, як фарба ў параўнанні да лініі і роўнічнае формы, займае другараднае месца і, дзеля гэтага рэдка (ды й то выпадкова) бывае пэўнай і выразнай, у большасці-ж выпадкаў лінейная пабудова кампозыцыі асабліва падкрэсліваецца мяккім зацягнутым колераў, спакоем асноўных спалучэнняў, а таксама амаль што поўнай адсутнасцю каляровых пераходаў і нават якіх-небудзь модуляцый у межах аднаго тону, што запаўняе сабой даную паверхню. Калі зусім не зважаць на фарбы, дык асабліваць гэтае манеры вельмі блізка нагадвае прыёмы гравюры, асабліва гравюры на дрэве ў найбольш прымітыўных яе узорах, дзе кампозыцыі будуюцца выключна на контрастах цёмных і светлых плям у злучэнні з чыста-лінейнымі формамі, без усякага азначэння абы якіх пераходаў ад светлага да цёмнага, або-ж светлацені. У звязку з гэтым цалкам магчыма дапусьціць, што адзначанае намі у асобных выпадках падабенства некаторых Латыгаўскіх кампозыцый да гравюр Кутэінскага «Трыфолёгіона» 1647 г., можа быць, і не зьяўляецца выпадковым, а ўяўляе сабой вынік некаторага ўплыву тых або іншых гравюрных узораў на невядомых нам Латыгаўскіх маляроў. Гэты уплыў, безумоўна, мог і ня быць беспасярэдным; нават ніяк нельга зацьвердзваць, што як раз вышэйпамянёныя гравюры ку-

тэініскіх майстроў зьяўляюцца поўнымі першаўзорамі кампазыцый Латыгаўскага іконаставу, бо падабенства іх паміж сабой як мы бачылі ў паасобных выпадках, фактычна вычэрпваецца аднымі толькі дэталямі. Але гэта, бяспрэчна, зусім не выключае мажлівасці з аднаго боку — частковага іх выкарастання, з другога боку — уплыву якіх-небудзь іншых гравюрных узораў аналёгічнага стылю й характару, паказаць якія з пэўнасцю ў сучасны мамант яшчэ не магчыма.

У іконаграфічных, а значыцца і ў кампазыцыйных адносінах у межах групы можна адзначыць некалькі цікавых і вартых увагі рысаў. Ужо пры разглядзе пасобных помнікаў нам даводзілася паказаць на відавочнае адасабленне беларускае іконаграфіі нават у канцэпцыях у здавальняючай меры пашыраных сюжэтаў. Амаль тое самае можна сказаць і аб усёй групе цалкам. Ва ўсякім выпадку, шматфігурныя кампазыцыі, якія прадстаўлены ў гэтай групе «Нараджэннем». «Васкрасеннем» і «Узнясеннем Ільлі», пабудаваны зусім самастойна, ніколі не зьвязваючыся нават у асноўнай сваёй структуры з аналёгічнымі кампазыцыямі ў іконапісных помніках Ноўгараду, Маскоўшчыны, Польшчы і Украіны. У трактоўцы асобных фігур прыметна некалькі большая залежнасць ад традыцыйных іконапісных канонаў, якая аднак ніколі не пераходзіць у поўную тоесамасць або нават простае перайманне. Часткова тут можна адрозніваць дзве катэгорыі кажнай: першыя належаць да ліку самастойна беларускіх, і хоць на падставе іх у розных помніках адменьваюцца фігуры аднолькавага тыпу, але

тып гэты ў найбольш істотных рысах не зьяўляецца ні адкуль запазычаным, і апрача таго нават пры паўтарэнні яго ў розных помніках тэй жа самае стылістычнае групы ніколі не паўтараецца з поўнай тоесамасцю і, значыцца, не зьяўляецца змяляваным з якога-небудзь змярцывелага іконапіснага першаўзору; у разгледжаных вышэй помніках гэтакімі зьяўляюцца фігуры «архістраіга Міхала і «анёла». Каноны другой катэгорыі усходзяць да агульных, уласцівых і Беларусі і іншым славянскім краінам бізантыцкіх першаўзораў; у помніках данае групы гэтакімі зьяўляюцца пакаленныя, а часткова й поўныя вобразы строга «іконнавага» характару, да ліку якіх належаць «Мікола», «Ільля», «Васіль», «Юры» і «Праскоўя»; ва ўсіх гэтых выпадках, аднак, ня гледзячы на традыцыйную кананічнасць постаці і аtryбутаў, звычайныя каноны некалькі зьменены ў сваім характары і адзначааы шэрагам тыповых асаблівасцей, якія адрозніваюць іх ад аналёгічных вобразаў у іншых іконапісных школах; гэтыя змены перш за ўсё наглядаюцца ў тыпах твараў, якім надана нейкае ндывідуальнае, а часта разам з тым і нацыянальнае адценне; гэта тычыцца, аднак, ня толькі да вышэйпамянёных абразоў, але таксама й наогул да большай часткі твараў у кампазыцыях данае групы; у некаторых-жа выпадках тыя або іншыя нацыянальныя асаблівасці можна заўважыць у дэталях вопраткі — як у асобных яе частках, гэтак і ў агульным характары орнамэнта.

(Канец з малюнкамі будзе ў наступным зборніку).

Віцебская архітэктура ў гістарычнай пэрспэктыве.

(Зьмест дакладу чытанага на агульным сходзе Таварыства 12 лістапада 1924 году).

Яшчэ ў сівяя часы пасяленьня ў нас беларускага племя крывічоў Віцебск стаўся буйным гандлёвым і культавым асяродкам акаляючых зямель. Яшчэ да агульнага хрышчэньня віцеблян тутакі былі хрысьціяне. І ужо ў тыя даўнія часы архітэктура падзялялася на культавую й грамадзянскую. Першая мела утвараць грандыёзнае ўражаньне й была больш монументальнаю. Але як ад гэтага часу, так і ад пазьнейшага, аж да 12 стагодзьця, архітэктурных помнікаў не захавалася. Засталася ў значна зьмененым відзе адно Благавешчанская царква (Замкавая вул.) ад пачатку 12 стагодзьця.

Віцебск ляжаў на вадзяным шляху з захаду на ўсход і каля такога—з паўдня на поўнач. Хрысьціянства прыйшло праз Чарнігаў з Кіеву, з паўдня й прынесла з сабой культуравую архітэктуру. Апошняя ня мінула Смаленску, дзе першапачатковыя зьмены Кіеву й Чарнігаву паглыбіліся ў кірунку значнага ўпрощваньня архітэктурных формаў. Віцебск у Благавешчанскай царкве побач з Полацкам (Спаса-Еўфрасіньеўская) скончылі гэта ўпрощваньне канчатковым зьнішчэньнем бакавых абсідаў і змяшчэньнем афярніка й дзьяканьніка ў тоўшчы усходняе сьцяны. Потым, у 13—14 стагодзьці гэты тып упрощанага храму быў пераняты Ноўгарадам і атрымаў тамка далейшае разьвіцьцё. А Віцебская культавая архітэктура выяўляючыся ў драўляных і каменных будовах помнікаў далейшага часу нам не пакінула.

Раней да ўцяленьня Віцебшчыны у Беларуска-Літоўскае гаспадарства, пасля прыходу да ўтокі заходняе Дзьвіны ў Балтыцкае мора крыжакоў і будаваньня імі тамака і ў Інфлянтах замкаў, у 13 стагодзьці збудаваўся й Віцебскі замак. З ранейшаю беларуска-візантыйскаю архітэктураю ён ня меў ніякай сувязі й павінен быў адпавядаць новым запатрабавань-

ням. Віцебску трэба было абараняць сябе ад паўночна-усходніх і паўночна-заходніх ворагаў і гэта заданьне выконваў замак. Ён вырас з ранейшых умацаваньняў паміж Дзьвіною й Віцьбаю з драўляных матарыялаў і валуну. Хутка ён ужо складаўся з каменных палац і напалову каменных сьценаў.

Ня глядзячы на частыя войны Віцебск рос і пашыраўся. У скорым часе каб аховываць усё насяленьне места патрабавалася збудаваць Ніжні замак, а потым вырас і так званы Узгорскі.

Такім чынам папярэдні замак як злучэньне жыльля й красных умацаваньняў зьмяніўся. Умацаваньні аблягалі ўсё места, а ў сярэдзіне быў палац, дамы й г. д.

У гэты час Віцебск быў асяродкам Беларуска-Маскоўскіх войнаў, часта руйнаваўся й паднаўляўся як сваймі так і чужымі.

І калі к 16 сталецьцю ў цэнтральнай і заходняй Беларусі жыцьё было спакайнейшае й тамака атрымала разьвіцьцё беларуская готыка, дык тутака аб ёй няма ніякіх ні пісаных ні рэчоўных зьвестак. Тутака йшла амаль што бязупынная вайна й тутака, як і раней патрэбны былі ўмацаваньні. Культавая архітэктура, калі й разьвівалася, дык драўляная.

Але й тутака можна было заўважыць узаемаўплыў культуровага й ваеннага будаўніцтва уласьцівы наагул беларускай архітэктуры. Ён выявіўся у васьмёх і шасьцёхкантовых вежах замку на старых уласьцівых беларускай архітэктуры круглых каменных асновах ранейшых каменных круглых вежаў і ў такіх жа шалашох культуровай архітэктуры й д. п.

А драўляная архітэктура 17—18 сталецьця знашла сваё выяўленьне ў Маркаўшчынскай царкве каля Віцебску і Чорна-тройцкай на Пескаваціку. Гэтыя формы мелі ў сваём пляне або тры пяцісьцені й адзін трысьцень наўкола простакутніка ў асяродку ў першым відзе й крыж з простымі канцамі ў другім.

У канцы ж 18 сталецьця тутака былі й кальвінскія зборы. Мажліва, што яны былі з дэкарацыйнаю вежаю, як у Слуцку, а ні як з умацаванаю як, у Койданаве.

Канец 17, пачатак 18 сталецьця прыносіць нам базыліку культуровай архітэктуры, што складалася з аднаго або трох падоўжных нэфаў з папярочным і купалам на перасячэньні, або без яго (Петрапаўлаўская).

Разам з тым базыліка прынесла з сабою бароко й рококо. Ён выяўляўся часамі й у палацы і прыватных дамах. Да іх далучаўся ампір (Ленінская, 65) у больш позныя часы.

18-ж век прыносіць з сабой казёншчыну расійскай архітэктуры з забаронаю будавацца па свайму пляну (1775 г.).

З часам Віцебск вырас у буйны прамысловы асяродак. Яго прарэзалі чыгункі й тут адбудаваўся вакзал з сваймі новымі

Віцебскі Усьпенскі.

канструкцыйнымі формамі побач з был. Селянскім банкам. Гэтыя новыя канструкцыйныя формы мелі адбіваць новыя патрэбы, якія прад'яўляла акаляючае жыццё. Неабходна было мець вялізныя будынкi для людзей на станцыях чыгунак, для гандлёвых операцыяў і г. д.

А разам з новымі канструкцыйнымі формамі з'яўляліся й іншыя дэкарацыйныя, як у памянёным б. Сялянскім банку. Наш час ставіць новыя заданьні монументальным будынкам. У пераходны кругабег пасья Кастрычніка мы робім ніўдзячную працу дапасаваньня старых культурных (Усьпенскі і інш.) і грамадзянскіх будоваў да сваіх патрэбаў. Але насьпявае неабходнасьць новага будаўніцтва згодна гэтым новым патрэбам.

Такім чынам Віцебская архітэктура больш чым якая адпавядала заўсёды сучаснаму ёй моманту адбіваючы яго цалкам.

У сваём упрошчваньні архітэктурных формаў яна не жавала першаўзораў, а наадварот надавала ім стройнасць так што некаторыя помнікі выклікаюць захапленне ў нас, далекіх патомкаў мінулага.

Музейныя помнікі старадаўных Віцебскіх Рамесьніцкіх Арганізацыяў.

(Прысьвячаецца памяці Віцебскага гісторыяграфа А. П. Сапунова).

(Даклад на агульным сходзе Таварыства 18 Кастрычніка 1924 г.).

Да выданьня Літоўскага Статуту агульнаграмадзянскія правы грамадзян Беларуска-Літоўскага княства наагул і беларускіх прыватна былі мала забяспечаны з тае прычыны, што большая частка законадаўчых актаў, якія выдаваліся да тага часу, рэдка насіла агульнадзяржаўны характар і выдавалася пераважна для асобных краін, асобных станаў і нават для асобных разрадаў людзей.

Дзеля гэтага людзі, якія былі звязаны аднолькавымі й супольнымі інтарэсамі, імкнуліся цясьней згуртавацца для падтрыманьня іх і каб здабыць, як мага больш, асабістых станавых і маёмасных правоў. Асабліва развілося гэта імкненьне ў гарадах сярод рамесьнікаў аднолькавых профэсыяў. З увядзеньнем у гарадох Літвы й Беларусі Магдэбургскага права гэта імкненьне знайшло сабе здавальненьне ў цэхавым ладзе. Але спробы да ажыццяўленьня яго існавалі й раней і выліліся ў форму прымітыўных рамесьніцкіх аб'яднаньняў, існаваўшых большай часткай без усялякіх пісьмовых дакумантаў, на основе звычайнага права і вядомых у Беларусі пад назваю «Мядовых братчын».

Ня трэба зьмешваць гэтыя арганізацыі з тымі, якія зьявіліся пазьней, пасьля царкоўнай вуніі, «Царкоўнымі брацтвамі». Апошнія ўзрасьлі на глебе рэлігійнай і нацыяналь-

най барацьбы паміж праваслаўнымі й католікамі, беларусамі й палякамі і насілі выключна рэлігійны й нацыянальны характар. Нельга зьмешваць, ня гледзячы нават на тое, што ў сілу рэлігійнага ўкладу жыцьця, калі на рэлігіі, як зараз на марксызму, будавалася й грунтавалася усё жыцьцё, мядовыя братчыны звычайна групаваліся каля сваіх прыходзкіх цэркваў, з каторымі зрасьліся паданьні й прывычкі братчыкаў. Мядовыя братчыны зьяўляліся корпарацыямі столькі-ж профэсыянальнага, колькі й рэлігійнага характару. Яны мелі сваім заданьнем ня толькі падтрыманьне благалепія сваёй царквы, але й разьвіцьцё й монопалізацыю сваёй прамысловай праці, дапамогу бедным і убогім братом як па рамяству, гэтак і па веры. Гэтая дваістасьць заданьняў мядовых братчын з асаблівай выразнасьцю выяўляецца ў уставе Віенскай братчыны шапашнікаў, які складаецца з двух частак: 1) з устава ўласнага рэлігійнага і 2) з дадатковых артыкулаў царкоўна-добрачыннага характару. Знадворным выразам згоднасьці людзей, звязаных такім брацкім хаўрусам, былі з даўных часоў прызвачаенья («звыкляя») «Склады-кануны» (перадсьвяты) для прыгатаваньня мёду ў перадсьвяты шанаваных братчыкамі царкоўных сьвятаў, дзеля чаго й самыя брацтвы называліся мядовымі.

Мядо ыя брацтвы, як гаварылася вышэй, існавалі пераважна на аснове звычайнага права бяз пісаных уставаў. Але былі выпадкі, калі яны, жадаючы захаваць свою арганізацыю, усё значэнне якой для сяброў яе было відавочна, стараліся бараніць свой лад ад пасяганьняў сваіх злосьнікаў і узаконіць сваё існаваньне шляхам асобных для сябе законадаўчых актаў. Так, напрыклад Статут, які азначаў арганізацыю брацтва Віленскіх скурнякоў, уяршыню складены ў 1458 г. і потым пацвярджаны каралеўскімі прывілеямі ў 1538 і 1608 гг. ¹⁾ Паводлуг Статуту 1608 г. гэтае брацтва мела права бязмытнага медасычэння ў азначаныя дні; пры гэтым даходы, якія атрымоўваліся ад гэтага, ішлі на хаўтуры братчыкаў і на ўтрыманьне бальніцы («шпітэля»), а воск на карысьць царквы. Братчыкі згодна Статуту падзяляліся на старэйшых і малодшых. На агульных сходах яны абіралі й кантралявалі брацкую адміністрацыю старастаў і ключнікаў. За парушэньне Статуту братчыкі судзіліся брацкім судом. Аднолькавую арганізацыю ў XVI ст. мелі віленскія брацтвы залатых спраў майстроў, шапашнікаў, кушняроў і гарбароў.

Мядовыя брацтвы, якія карысталіся правам мець «Склады-кануны», з даўных часоў існавалі ў Віцебску ²⁾, ва ўсякім выпадку каралеўскія прывілеі 1551, 1561 і 1619 г.г. на будаўніцтва ў Віцебску Мядовых брацкіх складаў прызнаюць іх зьявішчам старадаўным і звычайным, «вѣчистым» і «звыклым» ³⁾. Але, на вялікі жаль, да гэтага часу пісанага ўстава ніводнае Віцебскае Мядовае братчыны нам невядома. З пашырэньнем Магдэбурскага права, якое ўводзіла ў гарадох цэхавы лад рамесьнікаў, існаваньне Мядовых брат-

чын узаконілася. па колькі яны былі рамесьніцкімі арганізацыямі, пры чым і іншыя заданні іх ня былі забаронены.

З гэтага часу цэлы шэраг братчын у розных гарадох лёгка атрымлівае каралеўскія прывілеі на права існаваньня ўжо ў якасьці цэхаў. Гэтыя прывілеі даволі падрабязна азначаюць характар ладу цэхаў, іх заданні, правы, абавязкі й перавагі.

З тае прычыны, што мядовыя братчыны у гарадох Беларусі былі зьявішчамі па сваіх мэтах роднымі цэхам і па часу зьяўленьня папярэднімі ад іх, брацкая тэрміналёгія была перанесена і ў цэхавыя статуты: старэйшыя й малодшыя браты, старасты, ключары альбо шафары, грашовая скрынка альбо шапа,—усё тэрміны брацтваў; нарэшце й самае слова цэх у прывілеях заўсёды замяняецца словам брацтва. Наагул кажучы, цэхавы лад паводлуг Магдэбурскага права й прывіляеў быў наступны.

Рамесьнікі кожнага паасобнага й значнага рамяства альбо некалькіх падобных (родных): браты, г. з. майстры, і таварышы, г. з. падмайстры й вучні, злучаліся у васобныя абшчыны-цэхі. Цэхі мелі сваё хатняе кіраўніцтва, свой устаў, свой суд, сваіх начальнікаў, свой скарб, аружжа і, як знадворны выраз сваёй еднасьці, пратэсу і пячаць. Сябры цэху штогодна на агульным сходзе абіралі з сяброў чатырох старастаў, якія кіравалі ўсімі справамі цэху: прымалі ў цэх новых сяброў, разьбіралі непаразуменьні, якія ўзьнікалі паміж майстрамі й іх таварышамі-падмайстрамі й вучнямі, рабілі задаткі з брацкага скарбу на на дапамогу сябрам цэху, на ўтрыманьне цэхавай бальніцы, альбо інваліднага дому, на ўтрыманьне й аздобу царквы свайго цэху й на будоўлю ў ёй брацкага-цэхавага вобразу. Зычучы пра абавязкі «ко славе Божьей», цэх у поўным складзе павінен быў прысутнічаць у царкве пры

1) Акты Віленск. Кам. т. X, №№ 1, 3 7.
 2) Звычайна тры разы ў год: «Першій о Матцѣ Божой Опошной, другій о святом Симонѣ, а третій о святом Михайле».
 3) А. Сапунов. Вітебск. Стар. т. I, №№ 24, 27 і 47.

набажэнстве ўдні сьвятаў, запальваць перад цэхавым абразом брацкую сьвечку, а таксама прысутнічаць на хаўтурах нябшчыкаў-братчыкаў. У ўрачыстых гарадзкіх працэсіях цэхі прымалі ўдзел у поўным складзе са сваімі пратэсамі-штандарамі, а ў ратны час з тымі ж пратэсамі выходзілі ў поле з аружжам у руках.

У канчаткова складзеным відзе цэхі зьяўляліся самакіруючымі асацыяцыямі рамеснікаў, якія ставілі сабе гаспадарча-тэхнічныя заданні забясьпекі майстрой нармальным заробкам, а спажываў дабраякаснымі прадуктамі¹⁾. Яны вялі таксама эканамічную барацьбу за палепшаньне становішча працоўнае клясы ў межах тагочаснага ладу: таксіравалі цэны на свае вырабы, дамагаліся ад улады выключнага права на прадукцыю й збыт сваіх тавараў і вялі упартую барацьбу з па-за цэхавымі майстрамі, г. званымі, «партачамі». У сваёй дзейнасьці цэхі кіраваліся цэхавымі статутамі, якія спачатку зацьвярджаліся мясцоваю ўладаю, а нарэшце ўжо й каралём.

17 сакавіка 1596 г. кароль Жыгімонт III даў г. Віцебску жалаваную грамату, дзякуючы якой у Віцебску ўводзіўся цэхавы лад. «Людем ремесленным», гаворыцца ў грамаце, «Каждому цѣху свою хоруговъ томъ мѣстѣ нашомъ Витебскомъ, за справою и ведомостью владу мѣского мѣти позволяемъ и вѣчнѣ утверждаемъ... Людей ремесленныхъ: золотаровъ, кравцов, ковалевъ, котляровъ, рѣжчиковъ, сыромятниковъ, кожемякъ, пекаровъ, гончаровъ, шевцов, теслевъ, кушнеровъ и иныхъ всякихъ ремесленниковъ отъ работы замковой вольными чинимъ»²⁾.

Згэтага часу рамесніцкія братчыны, якія былі ў Віцебску, узаконілі сваё

існаваньне, калі атрымалі агульны цэхавы лад, а асобныя цэхі бязумоўна пасьпелі выклапатаць сабе й прывілеі, якія больш падрабязна азначалі іх лад, правы й абавязкі. Прынамсі ў кнізе прывілеяў г. Віцебску пад № 60 захаваўся адзін Віцебскі прывілей, хаця й позьняга часу, як раз сапраўдная грамата караля Аўгуста III ад 12 кастрычніка 1738 году г. Віцебску на адчыненне соладаварапага, піваварапага й вінакурапага цэхаў¹⁾, якая прадстаўляе тыповы ўзор цэхавых прывілеяў.

У дакуманце гэтым гаворыцца, што з прычыны моцных просьбаў Віцебскіх мяшчан і ўсіх братчыкаў, якія знаходзяцца ў горадзе, соладаварапага, піваварапага й вінакурапага цэхаў сапраўднай прывілейнай граматай даруецца пералічаным братчыкам права мець свой цэх і брацтва.

Пры чым матывам для падарунку ім гэтай прывілеі выстаўляецца тая акалічнасьць, што асобы, належачыя да цэхаў і брацтваў, знаходзячыся ў пэўным згуртаваньні, «выпаўняюць у згодзе й парадку ўсе справы й заняткі, якія ляжаць на іх абавязках» і што з гэтае прычыны брацтва і цэхі, як усякія іншыя упарадкаваныя згуртаваньні, спрыяюць добраму парадку ў грамадзянстве, «пры каторым аздабляюцца гарады і павялічваецца карысьць усёй дзяржавы». Даруецца-ж соладаварапам, піваварам і вінакурам асобная прывілея дзеля таго, гаворыцца ў грамаце, каб яны, падобна іншым цэхам (відавочна, раней атрымаўшым такія-ж прывілеі), «самі й наступнікі іх вялі свае справы й наступалі прыстойна, згодна і разважліва», карыстаючыся 14-ю пунктамі, якія выкладзены ў грамаце. Гэтыя пункты азначаюць склад, правы й абавязкі праўленьня цэху й яго сяброў.

На чале цэху павінны стаць чацьвёра старшынь, каторыя штогодна

¹⁾ Ф. В. Кн... „Зап.-Рус. Цехи XVI—XVII ст.“ К. 21, 35.

²⁾ Інвэнт. сьпіс Муз. Адд. II, Б. № 1, Кн. прывіл. г. Віцебск. № 44. А. Сапунов, Вітеб. Старин., т. I, ст. 77 і 80.

¹⁾ Пераклад з польск. у „Вітебск. Стар.“ т. I, ст. 189.

абіраліся на адзін год на агульным сходзе братчыкаў. Гэтыя старшыні павінны штомесячна збірацца ў азначанае месца «для разважання на конт упарадкавання і захавання (сябрамі цэху) рахманасьці й гонару», для прыняцця ў цэх новых братчыкаў, для разбору непаразуменьняў паміж работнікамі й гаспадарамі згодна заявам тых ці іншых і для разбору й разьвязваньня усіх наагул цэховых спраў за выключэньнем тых, якімі ведаў гарадзкі магістрат.

Двое з старшынь загадалі цэхавай касай; у цэхавай скрынцы (шапе) павінны былі хавацца ў надзейным месцы грошы, прывілейныя граматы, рэестры і усе іншыя дакуманты. Аснаўны капітал для арганізацыі цэху павінен быў складацца з адначасовых узносаў гаспадароў; папаўнялася жа каса з наступных абавязковых і дабрахотных узносаў. Першым грашовым абавязкам цэхавай касы грамата ставіла ахвяраваньне ў славу божы на царкву св. Міколы, якая знаходзілася на Рынку (гэта была брацкая царква цэху, аб каторых ідзе гутарка).

Сябры цэху-братчыкі прымушаліся адбываць усе грамадзянскія павіннасьці й рабіць складчыну у гарадзкую ратушу. Дом, які быў заняты ўрадам цэху, аслабляўся ад часовых кватэр для жаўняроў і дэпутатаў.

Старшыня ўсе сябры цэху павінны былі абавязкова набыць «цэховую адзнаку для аздобы гораду й на мужлівасьці, паводлуг прыкладу іншых цэху, вайсковае ўзбраеньне для патрэбы дзяржавы, а таксама й дзеля таго, каб у час сьвята «цела гасподня» прымаць удзел у працэсіі згодна загаду магістру».

Грамата 12 кастрычніка 1738 году—гэта адзіны вядомы дагэтуль Віцебскі цэхавы прывілей. Ён зьяўляецца цікавым ня толькі з гэтае прычыны, але, й дзеля таго, што ўпоўне, як мы бачылі, паказвае на існаваньне ў Ві-

цебску і іншых, больш ранніх па часу, рамесьніцкіх брацтваў і цэху.

Але апрача гэтага пісьмовага помніку, існаваўшых у Віцебску ў мінулыя часы прафэсіянальных арганізацый, час захаваў нам і некаторыя матар'яльныя аб іх помнікі. Пэўне, іх мала, але тым болей, яны каштоўны для гісторыі прафэсіянальных аб'яднаньняў ў Віцебску ў мінулыя часы. Вось дзеля гэтага мэты я й хачу падрабязней застанавіцца на гэтых помніках.

Даўнейшыя назвы некаторых вуліц і частак гораду Віцебску, якія захаваліся у жыцьцёвым ужытку часткова й да нашага часу, сьведчаць аб станавым і прафэсіянальным раіянваньні гораду Віцебску ў мінулыя часы. Асяродкавая — Замкавая частка была залюднена адміністрацыяй і шляхтай, а акаляючыя яе часткі — мяшчанамі, якія залюднівалі, гуртуючыся паводлуг прафэсіяў. Напр., назва паўднёвай часткі Задзьвіньня па правым беразе Дзьвіны — Канатчына, з Канатнай вуліцай у ёй, зьяўляецца жывым помнікам таго, што калісь тут было асяродзьдзе канатнага (матузовага) вырабу й што тутакі жылі канатчыкі. Працілежная Канатчыне частка гораду на левым беразе, на Заручэўі, з Разьніцкай вуліцай у ёй, з даўн даўна завешча Кашаміцкай. Ўльліншчына, Мікольшчына й Яноўшчына з даўных часоў былі асяродзьдзем будаўніцтва барлінаў для мяцовага суднаходзтва, а на працілеглым беразе Дзьвіны Пескавацік вырабляў кахло.

У час кулаковых боек на Дзьвіне, якія захаваліся дагэтуль, як водгук глыбокай старыны, яшчэ нядаўна чуваць было, паводлуг слов Нікіфароўскага, падбухторваньне удзельнікаў бойкі выразамі, каторыя зьяўляюцца спадчынай продкаў — прадстаўнікоў ваража настроеных паміж сабой рамесьніцкіх арганізацый. Напр., Заручэўцы — гарбары выкрыквалі ў бойцы

ў бок Задзьвінскіх матузнікаў (канатчыкаў): «Матузнікі - падважнікі, сьляпенка-гарбаценькія, матузкік праглынулі, гаршчок на галаве!», а тыя адказвалі: «Скурадэры, жывую кабылу лупілі, скурамі заядалі!» Жыхары Пескаваціку й Гутараўшчыны падбухторвалі Ільлінцаў і Янаўцаў наступнымі насьмешкамі: «Кастровае пуза, пянкой заядалі! Мякінная (шакіновая) каша! Зубамі, браткі, зубамі за барліну!» Ільлінцы, каб не застацца ў даўгу, адказвалі: «Глінатопы, кахлі смакталі, цэгли гладалі! Гарбузы!»¹⁾

Зразумела, што пры такім расьсяленьні рамесьнікаў кожнай спэцыяльнасьці ў асобных частках гораду і царквы, якія знаходзіліся ў раёне расьсяленьня рамесьнікаў той ці іншай спэцыяльнасьці, станавіліся брацкімі і царквы і тым болей, што гэтыя царквы былі часткова пабудованы тымі ці іншымі цэхамі і ва ўсякім выпадку карысталіся заўсёды іх матар'яльным падтрыманьнем. Братчыкі ставілі ў ёй свой брацкі абраз і падсьвечнік да яго, у каторым у дні асабліва паважаных братчыкамі сьвятаў гарэла з сабранага ўскладчыну воску брацкая сьвечка. Амаль што кожная брацкая царква г. Віцебску была брацкай якога-небудзь цэху. Петропаўлаўская царква, напр., была брацкаю царквой цэху матузнікаў (канатчыкаў), які быў у свой час найвялікшым ад усіх цехаў. У гэтай царкве і ў наш час знаходзіцца абраз благавешчаньня, які лічыўся брацкім образом цэху, братчыкі рабілі яму ўшанаваньне асобным урачыстым набажэнствам тры разы ў год.²⁾

Васкрасенская Заручэўская царква звалася «Кажамяцкай» (скурняцкай) з тае прычыны, што была брацкаю царквою цэху скурнікаў (кажэўнікаў). Ён брацкі вобраз ухвалення чараў-

нікоў (пакланеньне валхвоў) і дагэтага часу знаходзіцца ў царкве каля правага клірасу¹⁾. Мікольская рынкавая царква, як мы ужо бачылі з цэхавага прывілея 1738 г., была брацкаю півавараў і вінакураў²⁾.

Увядзенская царква (якая стаяла ў XVIII ст. за ратушай у паўн.-заход. г. з. садка «Ліпкі») была брацкаю царквою цэху краўцоў. Брацкім абразом быў у ёй вобраз Тройцы, такой кампазыцыі: седзячы на троне, богайцец, з 2 паверховай каронай, абедзьвема рукамі падтрымлівае вялікі крыж з расьпятым сынам, над галавой якога шугае дух сьв. ў выглядзе голуба, па баках у 22-х срэбных кругох намалёваны здарэньні зямнога жыцьця Ісуса Хрыста часткаю паводлуг эвангэля, часткаю сымбалічна. Каля гэтага абраза краўцамі былі пабудованы два брацкіх падсьвечнікі з волава з наступным надпісам: «Te eichtavre kvawieckie, kupione doltavru wietklego krawiecklego maio... wcerkwі Wowedenskiey». Пасьля знішчэньня ўвядзенскай царквы брацкі абраз і падсьвечнікі былі перанесены ў Мікольскую Завіцьбенскую царкву³⁾. Абраз, ня глядзячы на тое, што быў пакрыты аксамітамі, з працягам часу папсаваўся. Зараз ён у ліку музэйных прадметаў знаходзіцца у быўшым Прачысьценскім саборы, а дзе зараз знаходзяцца памянутыя падсьвечнікі, якія ў 60-х гадох бачыў у Завіцьбенскай царкве Семянтоўскі, мне невядома.

Ільлінская царква была брацкаю царквою цэху кормшчыкаў. Брацкі абраз сьв. Тройцы з гэтай царквы знаходзіцца ў музэі⁴⁾. Кампазыцыя яго падобна да кампазыцыі брацкага абраза цэху краўцоў, але шмат у чым і адрозьніваецца ад яе. Разьмер яго значна большы (67 × 100 с.) і даволі

¹⁾ Н. Я. Нікіфоравскій. Страніцы із не-даўняга прошлага Віт. 1899 г., стр. 131.

²⁾ Памятн. кн. Вітэбск. губерні. 1865 г. стр. 172.

¹⁾ Пам. кн. 1868 г. стр. 144.

²⁾ Вітэбск. стар. т. I, ст. 191.

³⁾ Пам. кн. 1868 г., стр. 154 і 155.

⁴⁾ Інв. оп. адз. II, Г. № 451.

добрага выгляду; той самы сужэт— Хрыстос распытаны на «лоне вотчым», але дэталі іншыя; маляваны маслянымі фарбамі на паліменту, які складзены з двух палоў тоўстай (2 санц.) ліпнёвай дошкі, спаянай двума вялікімі й 4-мі малымі шпонамі. У дэталях маляваньня прыкмецен моцны ўплыў каталіцтва: бог-айцец у папскай ціары, распытасць паводлуг каталіцкага звычайу; на права ад Хрыста— боская матка з набожна складзенымі рукамі й мечам у сэрцы, з левага боку— пр. Їлья. Абраз у масыўнай шырокай драўлянай раме з афарбаванымі на ім прымітыўнага пісьма малюнкамі твараў сьв. тройцы, Барыса й Глеба і пр. Їльі. Паводлуг малюнку й дэталю абраз мажліва аднесці да XVII ст.; у музэі знаходзіцца й брацкі падсвечнік¹⁾ з Їльінскай царквы драўляны, вялікіх разьмероў і прыгожай работы. Высачыня яго 1 арш. 12 в., дыяметр разэтчнай плошчы 6 вяршк.

Калёна й павярхоўная частка падсвечніка тачоныя з цэльнага кавалку з прыгожаю разьбой. Падножка падсвечніка у тры разводы, якія канчаюцца арловымі лапамі з куляй у капцюрох. Паводлуг разьмераў разэткавай плошчы мажліва догадвацца аб вялікіх разьмерах брацкай сьвечкі.

З той жа Їльінскай царквы ёсьць у музэі яшчэ й т. з. «брацкая шкапа»,²⁾ якая відавочна, належыла да таго-ж цэху кормшчыкаў і прыстасавана для хаваньня брацкіх грошай і каштоўнасьцяў. На ўнутраным баку века мне удалося, акрамя таго, пад тоўстым пластам вапны знайсці яшчэ добрай работы афарбаваны малюнак вадохрышча Хрыста. Наагул «шкапа» гэта выглядам сваім сьведчыць, з аднаго боку, аб асаблівым стараньні братчыкаў надаць ёй варты заданьня выгляд, а з другога— аб такім жа стараньні якойсь вара-

жай рукі зьнішчыць сьляды гэтай клапатлівасті.

Мажліва думаць што гэта нямы сьведка мінулай барацьбы вуніі з праваслаўем, калі вуніяты шчыра ймкнуліся да зьнішчэньня ў царкоўнай абсталёўцы адзнакі праваслаўя. У гэтым выпадку помнік гэты можа быць аднесены да XVII ст., да часаў разгару гэтай барацьбы.

Што-ж датычыцца значэньня ў жыцьці «мядовых братчын» скрынкі альбо шапы наагул, ня прымаючы пад увагу самага разглядаемага помніку, дык яна мела ня толькі матар'яльнае, як скарбахавальніцы, але й некаторае сымбалічнае значэньне. У часе брацкіх сходаў яна знаходзілася на стале «дзеля захаваньня пачівасьці да цэху й паважаньня саміх сябе». Присутнічаўшыя на сходзе пасья адчыненьня скрынкі не павінны былі сядзець у шапках і пры зброі. Скрынкавыя грошы траціліся на царкоўныя патрэбы, дабрачынныя, цэхавыя й публічныя, г. зн. на здабытак амуніцыі, мушкетаў, бубна й пратэсы¹⁾.

Афіцыйнае права мець свой штандар, альбо пратэсу дано было Віцебскім цэхам, як гаворана вышэй, каралеўскаю граматаю 17 сакавіка ў наступнай фармулёўцы. «Людемъ ремесленнымъ каждому цеху свою хоругвь въ томъ мѣстѣ нашомъ Вицебскомъ за справою и ведомостью владу мескою мѣти позволяем и вѣчнѣ утверждаемъ».

Як відаць з кнігі пастаноў Віцебскіх цэхавых Рамесьніцкіх Управаў 1785 г.²⁾ гэтыя пратэсы, пачынаючы з паказанага году ўключна да канца мінулага стагодзьдзя, кожнага году нязьменна, перадаваліся, як сьвятая цэхавая адзнака, новаму праўленьню цэху разам з цэхавою пячаткай, брацкім вобразам сьв. Тройцы і ў сёй цэхавай маёмасьцю, аб чым складаўся акт. З сваймі цэхавымі

¹⁾ Інв. оп. адз. II, А, № 290.

²⁾ Інв. оп. муз. аддз. II, А, № 289.

¹⁾ Акты Віл. Кам X, 90, 108. Кліменка ст. 40.

²⁾ Архіў Віцебск. гар. Управы.

вымі пратэсамі братчыкі прымалі ўдзел у царкоўных сьвятах сваіх брацкіх царкваў і пры хаўтурах сканаўшых братчыкаў, а ў часы панаваньня каталіцтва ў працэсы ў дзень боскага цела і ў іншых каталіцкіх рэлігійных працэсыях. З сваімі пратэсамі Віцебскія цэхі ўдзельнічалі ў урачыстых гарадзкіх працэсыях, а часам прымалі ўдзел у ратных справах, гэтак напр. у летапісу Аверка пад 1700 г. знаходзяцца весткі, што у часе Швэдзкай вайны «Віцебляне былі вь полѣ сь цеховыми значкамі»¹⁾.

У пазьнейшыя часы у праваслаўных царкоўных працэсыях, напр. у крыжавом ходзе на водохрышча, цэхавыя пратэсы ужываліся ў Віцебску да пачатку XX ст.; у апошні час іх было дзевяць: 7 з іх хавалася ў Вусьпенскім саборы, а 2 у гарадзкой Управе. Цяпер гэтыя дзевяць пратэсаў хавуюцца ў Музеі. Хаця яны й пазьнейшага паходжэньня, якраз XIX, але абразы (малюнкi) на іх сьведчаць аб деснай сувязі іх з глыбокай мінуўшчынай, з брацкімі абразамі, з тымі царквамі і з тымі царкоўнымі сьвятамі, з якімі цэхі былі зьвязаны ў XVI—XVIII ст.

Старыя пратэсы, зразумела, часам зьмяняліся новымі, але агульны выгляд іх і асабліва абразы, якія былі намалёваны на іх, напэўне, пры кожным аднаўленьні маляваліся з старых. Вось дзеля чаго пры азнаямленьні ў музеі з пратэсамі, якія зараз там хавуюцца, асаблівую ўвагу належыць звяртаць на намалёваньня на іх абразы.

Гэтыя пратэсы становяць сабой вялікія палотнішчы шаўковай альбо шарсьцянай матэрыі рознае хварбы, аздобленае махрамі, пазумэнтамі і аборкамі з вялікімі кутасамі на драўляным дрэўцы, удоўшкі да 4½ арш., на залачонным у верхняй частцы і ахварбаваным зялёнай масьлянай хварбай зьнізу. Пасярэдзіне палотнішча нашыты кавалак палатна вялічынёй прыблізна

50×70 санц. і на ім зьмешчаны двухбаковыя маляваньня масьлянымі хварбамі малюнкi сьвятых-абаронцаў данага цэху, эвангелійных здарэньняў, маючых адносіны да цэху, альбо копіяў з брацкіх абразоў. Малюнкi гэтыя наступныя.

Пратэса № 1¹⁾ з аднаго боку малюнак на эвангелійную тэму (Мв., XIV, 24—32). Хаджэньне збаўцы па водах і збавеньне апостала Пётры, які тоне; на заднім фоне лодка з рыбакамі-апосталамі, на пярэднім рыбацкія прылады; а з другога боку абраз Благавешчання. Палотнішча з шаўковай тканіны залацістага колеру, абразы маляваны масьлянай хварбай на шаўковай тканіне, а не на альнянай. Абазначэньня цэху на пратэсы няма, але мажліва дагдвацца, што гэта пратэса цэху канатчыкаў (матузьнікаў), у якіх брацкаю царквой была царква Пётры й Паўла, а брацкім абразом у ёй—абраз благавешчання, падобны на кампазыцыі да малюнку на пратэсе. Семянтоўкі ў 60-х гадах мінулага стагодзьдзя бачыў у царкве Пётры й Паўла больш старую пратэсу гэтага цэху з датай і надпісам: «Збудована Віцебскім Гандляром Янам Гваздом 1805 году, Сакавіка 9 дню, на рацэ Дзьвіне плаваюшчыя Госпада Кормшчыкі». На ёй з аднаго боку так сама было намалёвана «хаджэньне на водах», але з другога боку, паводлуг слоў Семянтоўскага, мабыць і памылковых, быў абраз увядзеньня, а не благавешчання.

Пратэса № 2²⁾, на зялёным шаўковым палотнішчы, цікава па кампазыцыі. Тутака з аднаго боку намалёваны Язэп і Марыя, якія вядуць за ручкі маладзенца Ісуса, а з другога—«Ухваленьне чараўнікоў (пакланеньне валхвоў): дзевяць фігураў у фантастычных нацыянальных вопратках; сярод іх два арабы, пры чым адзін на вярблюдзе. Адзін чараўнік у сярэдневяковай вопратцы. Ніякага надпісу на пра-

¹⁾ Паводл інв. опіс Муз аддз. II, А., № 292.

²⁾ Паводл. воп.с. Аддз. II, А., № 294.

³⁾ Віцебск. старын. I, 459, 461.

тэсе няма, але мажліва думаць, што гэтая пратэса Кажамяцкага цэху, дзеля таго што брацкім абразом у брацкай царкве гэтага цэху Заручоўска-Васкрасенскай быў абраз ухвалення чараўнікаў, які існуе й зарыз.

Судзячы па захаванасьці й характару малюнку пратэсы № 1 і № 2 іх мажліва аднесці да першай паловы XIX ст.

Пратэса № 3¹⁾, на залаціста-шаўковай тканіне, таксама цікава паводлуг композицыі свайга малюнку. З аднаго боку Матка боская ў каруне з узьдзетымі для малітвы рукамі і на грудзях яе хлапец Ісус, у ваднэй руцэ яго кніга, а другая, двухперсна бласлаўляючая, паднята угору. На другім баку пратэсы намалёвана каранаваньне маткі боскай сьв. Тройцай; Матка боская топча зьмея, які трымае ў роце яблыка. Знізу надпіс палпольску: «Ten obraz sprawiony kosztem... (далее слова дрэнна захавалася і мной не разобрана)²⁾. Pastuszewskiego Roku 1839 mca Februariar». На вялікі жаль гэты надпіс азначае толькі час стварэння пратэсы, але не дае мажлівасьці азначыць, да якога цэху яна належала. Ня можа ў гэтым стасунку дапамагчы й брацкі абраз³⁾ каранаваньня маткі боскай, які знаходзіцца ў музэі й які падобен паводлуг композицыі й малюнку да малюнку на пратэсы з тае прычыны, што няма ведаў з якой царквы яна паступіла ў музэй.

Пратэса № 4⁴⁾ на бірузовай шарсьцянай тканіне, старая й зусім сапсаваная. З аднаго боку намалёвана багаяўленьне, а з другога нараджэньне Хрыста: знізу сьляды ледзь прыкмет-

1) Паводл. вопіс. аддз. II, А, № 296.

2) «Kwas tum».

3) Думаць гэтак дае права тая беражлівасьць і пашана з якой гэты абраз захоўваўся: палотно, на якім ён намалёван наклеена на дошку, дошка апраўлена ў залачную рамку з аздобамі, пад шклом, а гэта рама устаўлена ў вялікую мастацкай разьбы раму, ахварбованую ў зялёную масляную хварбу.

4) Паводл. вопіс. аддз. II, А, 298.

нага польскага надпісу й даты 184... (апошняя цыфра сьцірлася).

Пратэса № 5 Цэху Шаўцоў¹⁾ з цёмна-сіняга паўшоўку; з аднаго боку намалёвана матка боская, што трымае на руках хлопчыка Хрыста з крыжам у ваднэй руцэ і дзяржавай у другой; на праціглым баку малюнак двух сьвятых, без абазначэньня іх іменняў, па над імі усёбачнае вока; знізу надпіс: «Хоренга Витепской сапожной Управы исправлена за бытность... Довгаль 1848». Палотнішча разарвана, абраз разарваны.

Пратэса № 6 Слясарна-Кавальскага цэху²⁾ з шаўковай брудна-зялёнай тканіны; з аднаго боку малюнак архангела Міхайлы з вагнявым мечам у руцэ і надпіс парасійску: «Слесарно-Кузнечного цеха»; з другога боку малюнак Кузьмы й Дам'яна і той жа надпіс. Судзячы па добрай захаванасьці й характару малюнкаў і надпісу пратэса напісана ў другой палове XIX ст.

Пратэса № 7 на цьмяна-шарсьцяным палотнішчы, размалёваным залатымі узорами³⁾; з аднаго боку абраз нерукатворнага Спаса, з другога малюнак эвангелістага Лукі, які, седзячы перад мольбэртаў, накідвае эскіз абраз маткі боскай. Надпісу няма, але, судзячы паводлуг сужэтна малюнку, мажліва дагадацца, што гэта пратэса малярнага цэху. Па адзнакам яна таго-ж часу, што й № 6.

Пратэса № 8. Каменна-тынкавальнага цэху⁴⁾ на паўшаўковай вішнёвага колеру тканіне, добрай захаванасьці. З аднаго боку абраз праабражэньня з надпісам унізе: «Каменьно-щекотурной и гаршечной Управы 1874 г.»; з другога боку малюнак Міколы чудатворцы і унізе надпіс: «каменьно-щекотурной и гаршечной Управы».

1) Вопіс аддз. II, А, № 299.

2) Паводл. вопіс. аддз. II, А, № 291.

3) Паводл. вопіс. аддз. II, А, № 297.

4) Паводл. вопіс. аддз. II, А, № 293.

Пратэса № 9 мясьніцкага цэху³⁾ з чырвонага шоўку; з аднаго боку малюнак Ускрасеньня Хрыста, з другога вялікамучаніцы Барбары, унізе надпіс славянскаю вязьцю: «Віцебскага мясьніцкага цэху 1887 г.».

Я не раблю ацэнкі мастацкага значеньня брацкіх абразоў і малюнкаў на пратэсах: гэта справа спецыялістага.

Малая колькасьць музэйнага матэрыялу, цяжкія ўмовы карыстаньня навуковай літаратурай данага прад-

мету, якая маецца ў нязначным ліку і спатыкаецца надта рэдка, зьяўляюцца прычынай таго, што мой даклад прыпадае толькі кусок заслоны, якая шчыльна захоўвае ад нас мінулае жыцьцё працўнае клясы Беларусі. Але я буду здаволен, калі мая праца зьявіцца штурхачом для маладых дасьледчыкаў мінулага Беларусі да працы на закранутаму мною пытаньню.

М. Віцебск.
18-го Кастрычніка 1924 г.

³⁾ Паводл. вопіс. Адз. II, А, № 295.

Герб г. Віцебска 1597 г.

Народны орнамент.

«І тчэ, забыўшыся рука,
Заміж пэрсідэкага узору,
Цьвяток радзімы васілька»...

М. Багдановіч.

Наша краіна багатая харакствам. Народ наш любіць яго й усюды й заусёды стараецца прыздобиць сябе. Калі ён будзе хатку сваю—прыхарошыць яе рознай разьбой, калі тчэ—выснue ўзоры, на тканіне вышые орнамэнтавыя ўкрасы, а не то й наб'е, надрукуе іх набойкамі. Кніжкі свае—убярэ застаўкамі, канцоўкамі, залатымі пачатковымі літарамі, кахляныя печы—фантастычнымі малюнкамі, паясы—васількамі. Усё, чым ён карыстаецца, нават пугаўё, што паганяе валоў, узбагачваецца орнамэнтам, украсамі.

Орнамент гэты падзяляецца, на геомэтрычны, расьлінавы й жывёлавы. Трудна сказаць які з іх багацейшы. Адзін з другім сустракаюцца, адзін падменьваецца другім. У тканінах, лзе нітка трымаецца простае лініі пераважвае геомэтрычны й расьлінавы орнамент з сваймі „капыцікамі“, крывулямі“, „кругамі“—квадратамі й д. п. У драўлянай разьбе, кніжных аздобах і г. д. пануе жывёлавы з сваймі гусямі, рыбамі, сабакамі, людзьмі й д. п., адзежы—расьлінавы з васількамі, дурманом, пэлярго-ніямі і г. д.

Пахаджэньне нашага орнамэнта хваецца ў сівой старасьветчыне нашае дагісторыкі, а тамака зьвязваецца з украсамі іншых народаў. У золак свайго бытаваньня ён зьвязаны з візантыйскім, пэрскім, а так сама грэка—рымскім. У наступным ён таксама знаходзіцца ва ўзаемаўплыве з суседнімі народамі. Але за доўгія сотні год гістарычнага свайго разьвіцьця й пакуты ў царскай турме народаў, наш народ распрацаваў і захававу яго орыгінальным самабытным да нашых дзён.

І не адно узор любіць наш народ, а таксама й багатае спалучэньне фарбаў, іх пералівы ў адценьнях. Часьцей за ўсё

Узор орнаменту на адзежы.

Увага: Іншыя ілюстрацыі па незалежным прычынам не мелі быць зьмешчаны.

ў нас спатыкаецца белы, шэры, зялёны, малінавы й чорны колеры і іх пераходы, пералівы. Часамі уклады на суконных коўдрах складаюцца адно з каляровых плямаў, утвараючых надзвычайна моцнае ўражаньне.

Цяперака, калі йдзе поўным бегам вывучэньне беларускага мастацтва, неабходна зьвярнуць увагу й на гэту нясчарпаемую крыніцу яго—нарадны орнамент.

Як узор яго мы даем тутакра малюнкi некалькіх простых формаў. Але гэтым нельга абмяжавацца. Неабходна усім, хто можа трымаць аловак у руках, узяцца за зарысоўку народнага орнаменту, каб хоць у адбітках захаваць яго для далейшай стылізацыі й распрацоўкі. Зарысоўваць трэба нічога не зьмяняючы, ні дабаўляючы: даваць больш чым дакладную фотаграфію. Да таго трэба паказаць, дзе, калі й кім зроблена зарысоўка; для апрацоўкі іх трэба адсылаць Віцебскаму Акруговаму Таварыству Краязнаўства (Віцебск, Акрона).

Нават да сталай іх навуковай апрацоўкі, гэтыя зарысоўкі могуць паслужыць і мастаком Беларусі ў іх працы і выкладчыкам графічных мастацтваў у сямілетках.

Віцебск, 1.3.25.

Архівы і архіўная праца ў Віцебшчыне.

(Даклад на агульным сходзе Таварыства 2 лістапада 1924 г.)

Думаюць, што старадаўнасьць архіваў у вялікім княстве Беларуска-Літоўскім ня ўсходзіць вышэй 1387 г., калі было дадзена Магдэбургскае права месту Вільні.

У статуце караля Яна-Альбэрта, выданым у 1496 годзе, ужо сустракаем пастанову аб ахове земскіх кніг судовых мест. Больш падрабязна аб архівах гаворыцца у Беларуска-Літоўскім статуце, (выданым ў 1588 годзе). Пунктам 2-м разьдзелу 4-го Статута устанаўляецца што ўсе старасты, землі й павеы у замку або дварэ судовым— павінны адвесьці пад архівы бяспечныя хавальні. З гэтага можна заключыць, што да часу выданьня Статуту ўжо існавала шмат паасобных архіваў, раскіданых па местах, замках і дварох Беларуска-Літоўскага гаспадарства, у склад якога уваходзіла і сучасная Віцебшчына.

Гэтыя архівы і архівы наступнага часу, як відаць, не заўсёды захоўваліся належным чынам, на што показваюць неаднаразовыя сэймавыя пастановы аб ахове іх. Часьцей ўсяго гінулі архівы ў часы ваенных дзеяньняў, дзеля якіх Беларусь зьяўлялася арэнай барацьбы 2-х дзяржаў: Маскоўскай і Рэчы Паспалітай.

З прылучэньнем Беларусі да Расіі, захаваўшыся архівы ранейшых устаноў, перайшлі ў веданьне атпаведных устаноў Расійскае ўлады. Гэтыя архівы, асабліва за старыя часы, для Расійскіх устаноў зьяўляліся непа-

трэбным балястам, чаму і на захаваньне іх не зьвярталася належная ўвага.

Так цягнулася да 1852 году, калі, урэшце была зьвернута належная ўвага на маючыся у Беларусі актавыя кнігі, «важныя в археологическом отношении и составляющие единственные в своем роде, материалы для отечественной истории» і 2 красавіка 1852 году пасьледаваў загад Урадаваму Сыноду аб устанаўленьні цэнтральных архіваў у Вільні, Кіеве й Віцебску. Цэнтральны архіў у Віцебску прадназначаўся дзеля згуртаваньня і захаваньня ў ім старадаўных актавых кніг губэрняў Віцебскае і Магілёўскае за мінулыя сталяцьці, уключна па 1799 год.

З 1852 году й пачаліся падрыхтоўка й прыёмка у архіў захаваўшыся даволі каштоўных гістарычных дакумантаў. У першым томе, «історико-юридических материалов» даецца цікавае апісаньне захаванасьці гэтых дакумантаў: «внешность актовых книг носит ясные следы участи, какой подвергались они, и от разных случайностей, и от небрежного хранения: есть книги, из Полоцких, до одной трети обгоревшие и с корешка и с обреза; на иных книгах видно, что они мокли, в большинстве же повреждены от хранения в сырых местах и от перевозки в 1812 году; Оршанские книги в самом жалком виде: оборваны, многие без начала,

без конца, без шнура и печати комиссии для поверки актовых книг, а потому утратили всякое юридическое значение; актовых книг недостает за многие годы... Акты Магдебургии Витебской исчезли бесследно».

У Цэнтральным Архіве ў Віцебску былі сабраны меставыя і земскія актывыя кнігі, пачынаючы з XVI веку, па Віцебскай і Магілёўскай губэрнях усяго 1706 кніг і 206 спраў. Архіў знаходзіўся у веданьні Міністэрства Унутранных Спраў і пад непасрэдным наглядом, спачатку генэрал-губэрнатора, а затым мейсцовага губэрнатара.

У 1903 годзе было пастаноўлена Цэнтральны Архіў старадаўных актаў у Віцебску злучыць з гэтым-жа ў Вільні, што й было здзейснена ў 1908 годзе перавозкай кніг Віцебскага Архіва ў Вільню. Штат Цэнтральнага Архіва ў Віцебску складаўся да 1869 года з 3 чалавек: архіварыуса, памоцніка архіварыуса і пісца 2-га разраду. У 1869 годзе, па хадайніцтву мейсцовага губэрнатара, штат быў зьведзен да двух чалавек: архіварыуса і канцэлярскага чыноўніка. З гэтага-ж году Міністэрства Унутранных Спраў пачало выдаваць архіву сродкі на выданьне дакумантаў, якія ў ём захоўваліся. Да гэтага часу архіў прымаў удзел толькі у выданьнях Віцебскага Вучэбнага Вокругу. Думка аб асобным выданьні актаў, што захоўваліся у Віцебскім Цэнтральным Архіве, належыла Міністру Унутранных Спраў П. А. Валдуеву, які, сазнаючы карысьць зьберажэньня матарыялаў у Віцебскім Цэнтральным Архіве ад усякіх выпадковасьцяў, лічыў паставіць у абавязак архіва, выдаваць, усе тыя матарыялы, якія могуць адносіцца да гістарычнага быту беларускага краю.

Першы выпуск «історико-юридических материалов», выцягнутых з актывых кніг губэрняў Віцебскае і Магілёўскае, што захоўваліся у Цэнтральным Архіве ў Віцебску—вышаў

з друку у 1871 годзе. Усяго выйшла у сьвет гэтага зборніку трыццаць два выпускі.

Калі па першаму падзелу Рэчы Паспалітай ў 1773 годзе Віцебская губэрня адышла да Расіі, і з гэтага часу на тэрыторыі яе пачынаюць сваю дзейнасьць Расійскія установы, частка архіваў судовых мест, як павятовых судов, Віцебскае палаты грамадзянскага суду і Магістратаў за час па 1799 год, згодна палажэньня аб Цэнтральных архівах, была перададзена у Цэнтральны архіў у Віцебску.

Што датычыцца архіваў іншых устаноў, дык яны знаходзіліся пры іх, а пасля вызваленьня сялян у 1861 г. і з увядзеньнем у 1864 годзе палажэньняў аб земскіх установах і судовае рэформы, архівы гэтыя перайшлі ў веданьне нова ўтвораных органаў.

Папытаемся даць кароткую характарыстыку палажэньня архіваў Віцебскае губэрні, з часаў прылучэньня яе да Расіі да часоў рэвалюцыі 1917 г.

У 1812 годзе Віцебская губэрня сталася ваенным тэатрам, і нагромаджаныя, за першыя сорак год расійскага панаваньня архівы панеслі цяжкія страты. З прычыны загаду «беларускага» ваеннага губэрнатара, Віцебскі Грамадзянскі губэрнатар у дзеве гадзіны ў ночы 6 чэрвеня 1812 году выдаў указ, каб губэрскія управы і ўсе губэрскія й павятовыя прысусьцвенныя мейсцы прыгатавалі свае архівы для перавозкі у Ноўгарад. Частка архіваў была накіравана ў Нэвель, а адтуль у Вялікія Лукі.

Архіў дваранскага сабраньня быў вывезен нават у Лугу. Бязумоўна перавозка архіваў адбілася на іх захаванасьці.

Так пры перавозцы архіва дваранскага сабраньня былі згублены: меставыя і земскія кнігі Віцебскага Ваяводзтва за 1718 год і з 1746 да 1772 году.

Але ня ўсе архівы пасьпелі вывезьці і яны падпалі разрабаваньню; так згінула частка астаўшыхся ў Віцебску кніг Дваранскага Сабраньня. Ва ўказе Губэрскага Праўленьня ад 21 красавіка 1813 году гаворыцца:

«Во время вторжения в гор. Витебск неприятельских войск губернская архива разбита оными, в том числе с 1800 по 1809 год дела канцелярии Гражданского и бывшего в Белоруссии генерал-губернатора З. Г. Чернышева, книги и предписания с 1772 года по 1778 год разграблены и растащены... и французским каким то генералом взяты из архива двенадцать планов разграничений Витебской губернии и реки Двины».

Калі ня ўсе губэрскія ўстановы пасьпелі вывезьці свае архівы, дык трэба лічыць, што большая частка іх у павятовых местах засталася на мейсцох і была зьнішчана ворагам.

З 1803 да 1856 году места Віцебск зьяўляецца месцапрабываньнем сьперша Беларускага ваеннага губэрнатара, а затым гэнэрал-губэрнатара. Тутака асяродкуецца ўпраўленьне Віцебскага, Магілёўскага, Смаленскага, Менскага і нават Калускага губэрнатараў і ўпраўленьне гэтых губэрняў. Губэрскі архіў расьце; пашыраюцца архівы і іншых устаноў. У 1845 годзе Губэрскі архіварыус адмаўляецца нават ад прыёму ў архіў спраў гэнэрал-губэрнатара. Вызначаецца комісія для разборкі архіва і выдзяленьня спраў, належачых зьнішчэньню.

У рапарце сяброў гэтае комісіі ад 28-га лютага 1849 году гаворыцца: «Обозрев архив, нашли, что в нем ни в какое время года заняться разборкой дел невозможно, как по сырости и холоду, так и по тесноте и неимению свободного места, ибо весь архив наполнен делами до того, что одному только возможно пройти в середину между полок». У якім стане знаходзіліся архівы ў павятовых местах, сьведчыць тое, што начальнік

губэрні пры рэвізіі ў 1859 годзе павятовых прысусьцвенных мейсц Міністэрства Унутраных спраў, знайшоў іх архівы перапоўненымі вырашанымі справамі. З прычыны гэтага з дазволу Міністэрства Унутраных спраў, у тым жа годзе ў ва ўсіх павятовых местах былі ўтвораны комісіі для разборкі архіваў з мэтай выдзяленьня матарыялаў належачых зьнішчэньню.

Што датычыцца Губэрскага Архіву, дык ён па зачыненні ў 1856 годзе генерал-Губэрнатарства, значна зьменшыўся, бо частка спраў была пераслана у Смаленскае губэрскае ўпраўленьне; некаторыя запатрабаваны былі для справак у Міністэрства Унутраных спраў, Сьнод, Галоўны Штаб, адкуль ня ўсе былі зьвернуты назад. Такім чынам, на працягу толькі красавіка-чэрвеню месяцаў 1856 году было адаслана 999 спраў.

З правядзеньнем судовае рэфэрмы ў 1864 годзе, у 1868 годзе быў выданы цыркуляр Міністэрствам Унутраных спраў за № 513 аб перадачы ў веданьне губэрскіх статыстычных комітэтаў разбору архіваў судовых мейсц, якія зачыняліся. У гэтым жа годзе 12 чэрвеня было зацьверджана зданьне Дзяржаўнага Савету, якім дазвол на зьнішчэньне непатрэбных архіўных спраў у местах і паведах аддадзены быў мейсцовым Губэрскім начальнікам. На падставе гэтага быў выдадзены цыркуляр Міністэрства Унутраных спраў ад першага лістапада 1867 году за № 10.241 аб парадку зьнішчэньня непатрэбных архіўных спраў мейсцавых агульна-грамадзкіх устаноў. Згодна гэтаму цыркуляру разгляд сьпісаў, вызначаных да зьнішчэньня спраў ускладаўся на Губэрскія Статыстычныя Комітэты.

Аб выніках разборкі архіваў можна судзіць па наступных прыкладах: захаваліся весткі, што Віцебскім Губэрскім Статыстычным Комітэтам былі перагледжаны сьпісы: ў 1867 годзе—ўсіх спраў Віцебскага Указу грамад-

зянскае аховы па дабрачыннай частцы, з якіх прызнана было заста-віць дзеля захавання 197 спраў за 1876—1850 гады.

Больш усяго згубіла Віцебская губ. архіўных матар'ялаў у 80 г. г. мінулага сталецця, аб якіх загаварылі нават у «Историческом Вестнике» (1885 год кніга XIX). За 1881, 1882, 1883 гады было прадана аднаму з Віцебскіх гандляроў да 3.000 пудоў (па 1 руб. 18 кап. за пуд.) дакумантаў Палацкага Намесьніцтва, а у 1884 годзе: «звыш 1000 пудоў» спраў двух гэнэрал губарнатарстваў па губэрніях Віцебскай, Магілёўскай і Менскай. Апошнія дакуманты былі добра захаваўшыся, сшыты ў кнігі і большай часткай перапісаны ў палатно.

Былі падобныя выпадкі губляння гістарычных дакумантаў і ў 90-х гадох. У архіве Віцебскае Скарбовае Палаты «по случаю большого накопления дел и по неимению описей» у 1893 годзе кіраўніком Палаты была назначана комісія з супрацоўнікаў палаты для разборкі архіва і для адзначэння часу хавання, і знішчэння спраў; у 1898 годзе ў другі раз былі назначаны супрацоўнікі Палаты для паверкі й занясення іншых спраў у спісы. Вынік гэтага чыноўнага разбору былога багатага архіва быў наступны: справы XVII сталецця праданы з аукцыёну прыватным асобам, згодна дазволу Дэпартаменту Дзяржаўнае Скарбніцы. Шмат архіваў згинула ў Віцебскае губэрні і ад пажару. Есьць весткі, што ў часы пажару, што былі ў Полацку ў 1837 і 1860 гадох згинула частка архіва павятовага суда і частка меславых і земскіх кніг Палацкага ваяводства.

Моцна цярпелі архівы і ад нядбайнага іх захавання: ў Полацку былі архівы, якія змяшчаліся ў «каком-то курятнике, где дела едят мыши и крысы», а ў Лепелі пры Павятовай Паліцэйскай Управе, у сьвірні разьмешчаны справы за часы з 1795 па 1900 г.

Не успамінаю тутака аб хаваньні архіваў у Віцебску і павятовых месцах на гары хат і ў скляпох, як зьяваў зусім звычайных.

З устаноў навуковага характару ў Віцебску існавалі Вучоная Архіўная Комісія і Аддзяленьне Маскоўскага Археолёгічнага Інстытуту з археолёгічным факультэтам. Першая была адчынена 10 верасьня 1909 году, а другое — 27 кастрычніка 1911 году.

Вучоная Архіўная Комісія, зьяўляючыся па свайму палажэньню ўстановай зусім безпраўнай, як выразіўся старшыня яе у 1914 годзе на зьездзе вучоных архіўных комісіяў у Пецярбургу, ня мела ні сродкаў, ні нават свайго ўласнага будынку. Яна нават ня мела права агляду архіваў.

Калі мы вярнуліся раз з абгляду архіва, начальнік губэрні паміж іншым, сказаў «я слышал, што Вы осматривали архивы. Конечно, в Полоцке, где Вас так хорошо знают, где Вы пользуетесь особым расположением, там, конечно, Вам все покажут. Но если Вы, или кто либо из Ваших сочленов пожелает ехать в другие города, то Вы пожалуйте предупредите, чтобы не случилось каких-либо недоразумений; вдруг в селе, или в местечке, где Вас не знают, спросят; а какое Вы имеете право осматривать архивы? Выйдет неприятность, и придется мне административное взыскание налагать». Адзінае права, якім карысталася Вучоная Архіўная Комісія—гэта было права перагляду спісаў спраў, вызначаных установамі да знішчэння. Карыстаючыся гэтым правам, Віцебская Комісія стрымлівала установы ад знішчэння дакумантаў па ўласнаму жаданьню і дапамагала захаваньню каштоўных гістарычных дакумантаў.

Заслуга яе ў гэтых адносінах яшчэ больш павялічаецца калі дабавіць, што ў Віцебскую Вучоную Архіўную Комісію прысылалі спісы для перагляду ня толькі установы Віцебскае

губэрні, але і Магілёўскае, Віленскае, Ковенскае, Горадзенскае і іншых. З больш каштоўных дакумантаў, прызнаных належачымі да захавання Віцебскай Вучонай Архіўнай Камісіяй быў укладзены так-званы «Исторический Архив» што меў у сабе каля 314 нумароў дакумантаў.

Некаторыя з іх увайшлі ў выданьне Камісіі. На праягу 1910—1916 гадоў, Вучоная Архіўная Камісія выпусціла адзін том сваіх «Трудов» і тры томы «Полоцко-Витебской Старины».

Пасьля Кастрычнікавае Рэвалюцыі Вучоная Архіўная Камісія, пазбаўленая раскватараванымі ў месце вайсковымі аддзеламі, прытулку для сваіх: бібліятэкі, архіву й музэю, і пазбаўленая якой бы то ні было другой дапамогі, 12 красавіка 1918 году, пастановай агульнага сходу сяброў зачынілася, перадаўшы усю сваю маемасьць Віцебскаму Аддзяленьню Маскоўскага Археалёгічнага Інстытуту.

Апошняя мела Археалёгічны Факультэт і мела мэтаю падрыхтоўку архівістых. Абслугоўвалася Аддзяленьне галоўным чынам прыезджымі з Масквы профэсарамі. Да 1918 году склад вучняў складаўся з сапраўдных слухачоў—з вышэйшай асьветай і вольна-слухачоў з ніжэйшай і сярэдняй адукацыяй. Слухачоў на археографічным факультэце было заўсёды значна менш, чым на археалёгічным. Да гэтага трэба дадаць, што, гэта, ў большасьці выпадкаў былі людзі, якія ўжо займалі розныя пасады ва ўстановах места Віцебска.

Па сканчэньні Інстытуту яны, звычайна, заставаліся ў ранейшых сваіх установах, прымаючы удзел у працах Вучонае Архіўнае Камісіі толькі ў вольны час.

Адно нязначны лік іх, а таксама скончыўшых рэарганізаваны першага лістапада 1918 году Інстытут вядуць працу ў Архівах. Матарыяльная незабяспечанасьць архіўнага працаўціка ухіляе ўсіх ад службы ў архіве. Як

да выданьня дэкрэту 1-шага чэрвеня 1918 году, так і пасьля гэтага Віцебскае Аддзяленьне Маскоўскага Археалёгічнага Інстытуту прыймала жывы ўдзел у архіўным будаўніцтве ў губэрні. Асобнага друкаванага органа Інстытуту ня было. Уся выдавецкая дзейнасьць Інстытуту і яго аддзяленьняў, была згуртована ў Маскве, дзе выходзілі як «Запіскі» Інстытуту, так і асобныя выданьні. У Віцебску друкаваліся толькі скарачаныя курсы для студэнтаў і ў апошнія часы этнографічнай камісіяй пры аддзяленьні інстытуту выдаваўся журнал «Белорусский этнограф».

У сувязі з зачыненнем наагул археалёгічных Інстытутаў у Р.С.Ф.С.Р. 30 чэрвеня 1922 году было зачынена і аддзяленьне Маскоўскага Археалёгічнага Інстытуту ў Віцебску.

Цяперака пройдзем да архіўнае працы й стану архіваў Віцебшчыны пасьля рэвалюцыі 1917 году.

Як пасьля Лютаўскае, так і пасьля Кастрычнікавае рэвалюцыяў архівы ўстаноў Віцебшчыны дарэвалюцыйнага пэрыяду заставаліся на ранейшых мейсцах і трымаліся каля новых устаноў. Часта старыя архівы знаходзіліся пры ўстановах, дзейнасьць якіх ня мела нічога агульнага са зместам ранейшых архіваў. Такая залежнасьць абумоўлівалася толькі мейсцам знаходжаньня архіваў. Дзякуючы такому стану архіваў, новыя ўстановы, незацікаўленьня практычна ў іх, не выяўлялі клопату да захаваньня старых архіваў. Спецыяльнай жа архіўнае установы, якая б клапацілася аб архівах у першыя часы Рэвалюцыі ў Віцебшчыне ня было. Існаваўшая яшчэ ў першы час рэвалюцыі Вучоная Архіўная Камісія ў 1918 годзе на прапанову Галоўнае Управы Архіўнымі Справамі з Пецярбургу, даць весткі аб стане архіваў у Віцебшчыне, адказала, што яна будзе працаваць толькі калі ёй будуць дадзены грашовыя сродкі. 26-га Кастрычніка таго ж

1918 году, Губэрскі Аддзел Народнае Асьветы, знаходзячы дзеля сябе цяжкім абслугоўваньне Губэрскага архіву, перадаў яго Віцебскаму Аддзяленьню Маскоўскага Археолёгічнага Інстытуту. Клапоцячыся наагул захаваньнем помнікаў старасьветчыны, Аддзяленьне Археолёгічнага Інстытуту, зрабіла тое, што ў пачатку 1919 году пры Губэрскім Аддзеле Народнае Асьветы быў адчынены Архіўны пад'аддзел. Але праз 2—3 тыдні, пры рэарганізацыі аддзелу, новым яго загадчыкам, пад'аддзел гэты быў зачынены. Да гэтага-ж часу належыць і назначэньне Галоўным Архівам асобнага ўпаўнаважаннага ў м. Смаленску на заходнюю комуну ў склад якой уваходзіла й Віцебшчына. Урэшце пастановай ад 31-го сакавіка 1919 году, Галоўнай Управай Архіўнымі справамі быў вызначан упаўнаважаны на Віцебшчыну, а з 1-га жніўня ў Віцебску пачала працу Губэрская Архіўная Управа.

З падчыненьнем сваёй дзейнасьці, губэрскім упаўнаважаным, для азнамленьня ўстановаў губэрні, з дэкрэтам 1-га чэрвеня 1918 гаду, аб рэарганізацыі і цэнтралізацыі архіўных спраў у РСФСР і палажэньням аб губэрнскіх архіўных управах, была выпрацавана абавязковая пастанова. Пастанова гэта, (пасля зацьверджанья яе 19 траўня 1919 гаду Віцебскім Выканаўчым Камітэтам), были разаслана ў ва ўсе губэрскія, павятовыя і валасныя ўстановы.

Затым ў ва ўсе гэтыя установы быў разасланы анкетны ліст даведкава статыстычнага аддзелу Галоўнага Архіву. Вынік быў дрэнны: ліст Галоўархіву паказаўся вельмі складным для павятовых і валасных устаноў. Затым былі выпрацаваны больш простыя анкеты — адна для архіваў, устаноў павятовых і меславых, а другая для валасных архіваў. Анкеты гэтыя, пры асобных адносінах, былі разасланы ў 1920 ў ва ўсе павятовыя і валасныя установы і неаднара-

зова паўтаралася іх разсылка, і ў 1921—1924 гадох.

Шляхам разсылкі апытальных лістоў і анкет, перепіскі, камандыровак супрацоўнікаў у паветы і абсьледваньня на мейсцах архіваў Віцебску, губэрнскім архівам атрымліваліся весткі аб архівах зачыняемых устаноў, што знаходзіліся на тэрыторыі губэрні. На аснове сабраных вестак, у залежнасьці ад разьмераў забясьпечнасьці таго ці іншага архіву ад разрабаванья і гатоўкі сіл і сродкаў, архівы прымаліся ці ў непасрэднае веданьне Губархіву ці браліся на падлік. Прынятыя ў непасрэднае веданьне архівы ці перавозіліся у спэцыяльныя актахавалішчы, што мела мейсца ў Віцебску і Вяліжы, ці заставаліся ў ранейшых сваіх памяшканьнях і абслугоўваліся супрацоўнікамі Губархіву.

Сабраныя паказаным вышэй шляхам весткі, даюць і прадстаўленьне аб тых страатах, якія ў архіўных адносінах, панесла губэрня. Частка Віцебскае губэрні была акупавана немцамі, палякамі й латышамі; частка і места Віцебск былі ў непасрэдным тылу ваенных дзеяньняў. Архівы гінулі ў раённе ваенных дзеяньняў; цярпелі яны і ў тылу ад раскватараваных вайсковых аддзелаў. Гінулі архівы і ў сувязі з падзеямі рэвалюцыі.

Частка іх была выкарыстана ўстановамі, на канцэлярска патрэбы, дзякуючы папяроваму крызісу. Самы цяжкі час перажываў Віцебскі Губархіў у 1920 годзе, калі Галоўархівам быў зроблены загад аб выдачы Губэрскаму Аддзелу Утылізацыі 5000 пудоў архіўнай паперы.

23-га чэрвеня 1920 году за № 2054 Віцебскім Губэрскім Ваенна-Рэвалюцыйным Камітэтам быў разасланы ва ўсе Губэрскія установы і Павятовыя Выканаўчыя Камітэты цыркуляр з загадам перадаць губэрскаму аддзелу Утылізацыі ўсе «ненужныя архівы».

Вялікай працы каштавала дабіцца адмены гэтага цыркуляру. Але ўсёж

некаторыя архівы былі страчаны: быў як выясьнілася потым, перададзены дзеля вырабкі на паперу архіў Віцебскае Павятовае Паліцэйскае Управы і Управы Віцебскае Павятовае Паліцэйскае Варты. Пацярпелі амаль што ўсе архівы места Воршы — частку іх пасьпелі «утылізаваць», а застаўшыся былі зьвезены ў вадзін агульны склад пры Павятовым Адзеле Народнае Асьветы дзе яны й зараз ляжаць не разабранымі. У 1922 годзе пасьледавалі два загады аб ахове архіваў: тэлеграма Рэвалюцыйнага Ваеннага Савету Рэспублікі вайсковым аддзелам ад 20-га траўня за № 2558 і радыё-тэлеграма Старшыні Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Комітэту ад 9-га чэрвеня за № 13833. Апошняя з іх была мясцовым Губэрскім Выканаўчым Комітэтам, дзеля спаўненьня разаслана ў ва ўсе губэрскія ўстановы і павятовыя выканкомы але абодва гэтыя загады для Віцебскае губэрні зьяўляюцца ўжо некалькі спозьненымі: ў кругабег ваенных дзеяньняў у губэрні яны зрабілі-б вялікую дапамогу у справе захаваньня архіваў.

Шматлічныя павятовыя установы і валасныя выканаўчыя комітэты ня гледзячы на неаднаразовыя і настойныя запатрабаваньні яшчэ да гэтага часу ня далі вестак аб лёсе былых пры іх архіваў дарэвалюцыйнага кругабегу. Не хапае шмат якіх невялікіх архіваў і ў Віцебску, але яны не занесены ў лік згінушых, таму што аканчальна не ўстаноўлена яшчэ, калі і пры якіх абставінах яны згінулі.

Як на прыклад таго на колькі асьцярожна трэба констатаваць згубу таго ці іншага архіву, пакажу на тое, што частка архіву Губэрскае Жандарскае Управы, які лічыўся ўжо аканчальна страчаным у часы Лютаўскае Рэвалюцыі, ў бягучым годзе кім-то была здадзена ў мясцовы комітэт К.П. (б)Б.

Да гэтага часу не удалося яшчэ аканчальна выявіць лёс 57 архіваў

больш буйных дарэвалюцыйных устаноў.

Пераходзячы да агляду архіваў места Віцебску і яго губерні лічу неабходным спыніцца на губэрнскім цэнтральным архіве.

Асноваю гэтага актахвалішча паслужыў архіў Віцебскае губэрскае управы, ці, як яго раней называлі, Губэрскі архіў. Гэты архіў да рэвалюцыі складаўся з 39 архіўных фондаў. Пасля рэвалюцыі спачатку Аддзяленьнем Маскоўскага Археолёгічнага Інстытуту, а затым мясцовым Губэрскім Архіўным Кіраўніцтвам, ён пачаў папаўняцца архівамі зачынёных устаноў, такім чынам гэта актахвалішча паступова сталася Цэнтральным Губэрскім Архівам, які цяперака захоўвае 116 паасобных архіўных фондаў. Па зьместу свайму яны тычацца амаль што ўсіх бакоў мясцовага жыцьця. Старадаўнасьць дакумантаў Цэнтральнага архіву належыць да канца XVI стагодзьдзя. Большасьць жа дакумантаў належыць да канца XVIII і XIX стагодзьдзя.

Поўны пералік архіўных фондаў увойдзе ў паказальнік Віцебскага Цэнтральнага Архіву, які будзе скончаны складаньнем у недалёкай будучыне. Апрача губэрскага цэнтральнага архіву ў непасрэдным веданьні губ. архіву знаходзяцца яшчэ 2 актахвалішчы: архіў былога Акружнага Суду і Нотарыяльны архіў. Абодва гэтыя архівы былі губ. архівам прыняты ў 1921 г.

Архіў былога акруговага суду мае ў сабе 18 архіўных фондаў. Нотарыяльны пры перадачы яго губархіву, выяўляў бязладную гурбу кніг і спраў, з якіх у 1919 годзе мясцовым судом і Аддзелам Народнае Асьветы выцягвалася чыстая папера. Архіў гэты прыведзены на працягу 1921—1922 г.г. у належны выгляд.

Усяго ў непасрэдным веданьні архіву анаходзіцца 135 архіўных фон-

даў, размяржаваных у трох асобных актавахалішчах у Віцебску.

Апрача архіўных фондаў трох адзначаных вышэй актавахалішчаў, у м. Віцебску, есьць яшчэ 23 архіўных фонды, на падліку архіву; з іх: 9 архіваў губэрскіх і павятовых устаноў і іншых архіваў 14. З ліку Віцебскіх архіваў перавезена губархівам у губэрскі цэнтральны архіў 31 архіўны фонд дарэваліцыйнага часу; у гэты лік уваходзіць 8 архіваў, эвакуіраваных у 1915 годзе ў Віцебск устаноў іншых губэрняў.

У м. Віцебску зарэгістравана гібель 9 архіваў, а ўласна: ў сувязі з падзеямі рэвалюцыі загінулі 3 архівы, ад пажараў за часы рэвалюцыі 2, пры пераездзе устаноў з аднаго месца на другое — 1 (адзін), перададзена аддзелу утылізацыі 2 і пры ліквідацыі устаноў 1.

Пяройдзем цяперака да архіваў на Віцебшчыне. Для выяўленьня становішча архіваў на паветах, губархівам, пачынаючы з 1919 гаду, разсылаліся апытальныя лісты. Як гаварылася раней, на аснове атрыманых вестак павятовых архівы браліся галоўным чынам, на вучот. Браліся на вучот архівы й камандыраванымі ў павятовыя месцы супрацаўнікамі губархіву. Але губархіў меў надта абмяжаванія сродкі й прышан быў нават у крайніх выпадках, адмаўляцца ад пасылкі сваіх супрацаўнікоў у паветы.

15 ліпня 1920 г. губархівам быў атрыманы цыркуляр галоўархіву ад 23 чэрвеня таго-ж году, за № 1580, які загадваў на працягу лета абследаваць архівы й паклапаціцца аховаю іх.

Дзеля выпраўленьня гэтага цыркуляра патрэбны былі сродкі. Губархіў прадставіў каштарыс, але ня глядзячы на неаднаразовыя свае просьбы й паведамленьні, што вызначаны для працы час канчаецца, грошы выданы ня былі. Затым прышлося працягваць архіўную працу ў паветах у тым парад-

ку, як яна вялася да атрымання вышэйадзначанага цыркуляру.

Ніжэй прыводжу весткі аб гэтай працы, па даных на 1 траўня 1924 г. Віцебскі павет страціў усяго 10 архіваў валасных управаў. Сабраныя губархівам весткі паказваюць, што ў сувязі з падзеямі рэвалюцыі страчана 2 архівы, ад пажараў у гэтым кругабегу 3, скарыстана на канцэлярскай патрэбы 3, і зруйнавана бандытамі 2.

Як адносіліся ўстановы да запатрабаваньняў губархіву аб перадачы ў губэрскія актавахалішчы архіваў, паказвае наступнае: ў 1920 годзе губэрскі Ваена-Рэвалюцыйны Комітэт, па просьбе губархіву, зрабіў загад мясцовым выканкомам аб здачы ў губархіў былых архіваў Сялюцкага, Шчарбінскага й Высачанскага валасных праўленьняў. Ня глядзячы на неаднаразовыя пацьвярджэньні губархіву і губэрскага й павятовага выканаўчых камітэтаў, архівы гэтыя і да гэтага часу ня зданы ў губархіў.

Гарадзкі павет, як і Віцебскі, страціў 14 архіваў у ліку якіх—2 павятовых і 12 валасных праўленьняў. Паступіўшыя у губархіў весткі паказваюць, што ў сувязі з падзеямі рэвалюцыі, загінула 6 архіваў, ад пажараў у часы рэвалюцыі 3, скарыстана ўстановамі на канцэлярскай патрэбы—2, і зьнішчана бандытамі—3. Для абследаваньня і прыняцьця мер па ахове архіваў м. Гарадка, была зроблена адна камандыроўка.

У цяперашні час на вучоце губархіву па павету лічыцца 15 архіваў, з якіх у месьце 8 і архіваў валасных праўленьняў 7.

Сеньненскі павет быў акупаваны немцамі, і то толькі ў заходняй яго частцы. У канцы 1918 году немцы выйшлі з павету, і ён лежачы далёка ад чыгункавых і вадзяных шляхоў зносіў, зачэпляўся падзеямі ў меншым ступні, чым суседнія Лепельскі, Полацкі й Аршанскі паветы. Затым

архівы Сеньненскага павету панеслі меншыя страты, чым у суседніх паведах.

Па вестках Губархіву ў павеце згінула 10 архіваў, у сувязі з падзеямі рэвалюцыі 4, у часы нямецкае акупацыі 4, знішчана вайсковымі часцямі 2, згарэў 1 і выкарыстана на канцэлярыскія патрэбы 5.

У м. Сянно дзеля даследавання архіваў была зроблена 1 паездка ў 1921 годзе. Акрамя таго ў 1919—1920 г.г. у Сеньненскім павеце было зроблена даследаванне некаторых сядзібаў. Пры даследаванні сядзібаў у маёнтку Любашкове быў выяўлены вывезены у м. Віцебск фамільны архіў Вуніцкага архіепіскапа Васілія Лужынскага, які мае ў сабе сакрэтную яго перапіску па пытанню злучэння вуніятаў.

У Сеньненскім павеце з 1919 году Губархівам было ўзята на вучот 13 архіваў, з якіх загінула 5 і лічыцца ў Губархіву на вучоце 8, у тым ліку у м. Сенно 7 архіваў і валасных праўленьняў 1.

На у працягу 1919—1923 гадоў Губархівам было абследавана 17 сядзібаў; затым што такія паездкі патрабуюць вялікіх грашовых выдаткаў Губархіў, для абследавання сядзібаў карыстаўся выпадкова ехаўшымі ў некаторыя з сядзібаў вядомымі яму асобамі.

У непасрэдным веданні Губархіву знаходзяцца 3 архівы ўстаноў Духоўнага ведамства—архіў старых спраў Полацкай духоўнай кансысто-

ры, рэшткі архіву Полацкага Епархіяльнага Вучылішнага Савету і Вяліскага яго аддзялення; архівы гэтыя перавезены ў акта-хавалішчы Губархіву.

На стане архіўнае справы ў былых іншых паведах б. Віцебскае губэрні за бракам месца не спыняемяся.

Падводзячы падрахунак становішчу архіваў б. Віцебскае губэрні, даткнёмся стану бягучых архіваў пры дзейных цяперака ўстановах, галоўным чынам Віцебскіх. Зробленыя супрацаўнікамі Губархіву абследаванні гэтых архіваў паказваюць, што скончаныя справы пры шмат якіх установах захоўваюцца не ў належным выглядзе: справы не падшыты часта бяз вокладак, не разабраны па гадах, ня маюць сьпісаў. Некаторыя установы зусім не захавалі спраў за першыя гады рэвалюцыі. Так мясцовы Губздраў і аддзяленьне Работніцка-Сялянскай Інспэцыі маюць справы толькі з пачатку 1921 г. Аддзяленьне Р. С. і ў гэтых адносінах пагардзіла нават пасланым яму Цыркулярам цэнтраархіву Р. С. Ф. С. Р. 26 красавіка 1922 г. за № 1363, якім забаранялася Р. С. і знішчэнне сваіх архіваў, бяз ведама архіўных устаноў.

Пасьля далучэння Віцебшчыны да Беларусі Віцебскія архівісты прымалі ўдзел ва ўсебеларускім зьездзе архівістых.

Наагул ў апошні час Савецкаю ўладаю аддаецца належная увага архіўнай працы і яна пачынае шырока разьвівацца.

К р а ш а н і н а.

(Матар'ялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне).

(Даклад у мастацкай сэкцыі 1 Віцебскай Акруговай Краязнаўчай канферэнцыі
27 красавіка 1925 г.).

Гэты нарыс не прэтэндуе на вычарпаную паўнату вестак аб крашаніне ў Віцебшчыне, ня ставіць якіх-колечы тычак у гэтым пытаньні, а мае мэтаю зьвярнуць увагу даследчыкаў і шырокіх колаў грамадзянства на забытую частку народнае творчасці, азнаёміць з матар'ялам, які ўжо сабраны і высунуць некалькі пытаньняў, на якія тутака нельга даць адказ з прычыны адсутнасьці музэйнага й дасьледчага матар'ялу.

У адносінах да колектыўнага народнага мастацтва ў нас утварыліся паблажныя, а часамі і горшыя адносіны. Лічыцца, што, калі народнае мастацтва й можна назваць мастацтвам, дык усё-ж ніжэйшага гатунку і ніжэйшае якасьці, чым індыўдуальнае мастацтва¹⁾). Лічыцца, што для вырашэньня пытаньняў паходжэньня мастацтва народная творчасць можа мець якое-колечы значэньне, але мэтам беспасрэднага мастацкага ўздзеяньня служыць ня можа. Запэўна, гэта ня так і тлумачыцца ня нізкімі дадатнасьцямі народнага мастацтва, а стратаю сучасным меставым насельнікам пачуцьця хараства і адарванасьцю ад народу. Хто найбольш стала адчувае мастацтва натуры, той і ў наш час (19 і 20 в.в.) выказваў належную павагу народнаму мастацтву, клапаціўся папулярызаваньня яго і ставіў побач з індыўдуальным.

Уплыў народнага мастацтва на паасобных мастакоў, быў такі моцны, што яны відавочна знаходзіліся пад уладай яго. Такая творчасць вядомых мастакоў: Білібіна, Паленавай, Васьнецова й інш. Гэтыя прыклады сьцьверджаюць выказаную калісь композытарам Глінкай думку, што творчасць мастака—адно перапеў, перафраза асноўнай народнай песьні.

¹⁾ Гутарка йдзе аб азабражальных мастацтвах.

Сказанае ў адносінах да музыкі й песьні з аднакавым правам можа належаць і да азабражалальных мастацтваў.

Што народнае мастацтва валадае вялікімі мастацкімі вартасцямі—даводзіць цяжкасьць яго перайманьня. Мала хто з шчаслівых мастакоў здолеў прасякнуцца яго характам і тварыць на яго аснове раўнаважныя мастацкія творы. У большасьці-ж выпадкаў спробы гэткая канчаліся самым нікчэмным копіраваньнем і перакручваньнем народнае творчасці.

Апека народнага мастацтва і спробы вучыць народ прыкладному мастацтву канчаліся заўсёды няўдачай, дарэмнаю тратаю жывых творчых сілаў саматужнікаў на нявольніцкае копіраваньне псэўда-народных мотываў. Народнае мастацтва, дасканалое па сваіх мастацкіх формах, толькі пакутавала ад такіх экспэрымэнтаў. Наадварот, сталае вывучэньне народнае творчасці можа ўзбагаціць індывідуальнае мастацтва і дапамагчы адраджэньню мастацкае прамысловасьці.

Для мастацтваведаў вывучэньне народнае творчасці мае асаблівае значэньне пры вырашэньні тэарэтычных пытанняў філэзофіі мастацтва. Нявыстарчаючая распрацоўка тэарэтычных пытанняў мастацтва (аб яго сутнасьці й значэньні) тлумачыцца тым, што дасьледчыкі займаліся больш індывідуальным мастацтвам цывілізаваных народаў, зьневажаючы мастацтва народнае. Паміж тым іншыя соцыялёгічныя навукі (да якіх належыць і мастацтва) пачынаюць вывучэньне свайго прадмету з найпростых формаў, а потым ужо пераходзяць да вывучэньня й тлумачэньня больш складаных.

Перакананьне, што сялянства траціць менш часу й энэргіі на задаваленьне сваіх эстэтычных запатрабаваньняў, чым мейстры жыхар (інтэлігент) зусім безпадстаўнае. Надворнае выяўленьне задаваленьня эстэтычных запатрабаваньняў у месце й вёсцы розныя. Мастацтва места бадай ніяк ні зьвязана з самым бытам меставага насельніка і пасля аднастайнай штодзёншчыныне ён некалькі гадзін спраўляе свае эстэтычныя сьвяткі голасна, на вачох усіх (тэатры, музэі і д. п.). Народнае-ж мастацтва непадзельна, арганічна зьвязана з самым бытам народу, заўсёды ўплываючы на мастацкае аформліваньне быту. Кожны прадмет штодзённага ужытку селянінам, пачынаючы лыжкай адзобленай разьбой і канчаючы хатай, носіць адбітак сваеасаблівага глыбокага мастацтва, што ўзбагачае жыцьцё.

Асаблівая глыбіня й каштоўнасьць народнага мастацтва залежыць ад таго, што гэта не мастацтва паасобнага аўтара з уласьцівымі індывідуальнаму мастацтву эстэтычнымі выкрун-

тасамі, а гэта колектыўны твор цэлага народу. Народнае мастацтва ўтваралася й крышталізавалася вякамі ў колектыўнай сьвядомасьці народу: усё удалае пакідалася й разьвівалася, а няўдалае адкідалася.

* * *

Крашанінаю завецца мастацтва друкаваньня малюнкаў на тканінах пры дапамозе асобных драўляных дошчак, што маюць на сваёй паверхні рэльефны малюнак. Крашаніна можа быць умоўна аднесена да галіны сялянскага малярства, да якога належаць: росьпіс, вышыўка, анталяжы й крашаніна. Крашаніна—сваеасаблівая галіна сялянскае творчасьці, што імкнецца вырашаць графічныя мэты і малюнак крашаніны павінен быць дэкарыцыйным, ухіляючыся рэалістычнай трактоўкі і разам з тым падкрэсьліваючы двумернасьць паверхні тканіны.

Сама назва гэтага гатунку сялянскага мастацтва яшчэ не ўсталявалася. У Віцебшчыне майстроў гэтае справы большаю часткаю звалі „сінельнікамі“, „красільшчыкамі“ й „набойшчыкамі“. У Меншчыне гэты род мастацтва завецца: „крашанінаю“ й „друкаваньнем тканіны“. Спыніцца прышлося на назве „крашаніна“, як найбольш распаўсюджанай.

У славянаў мастацтва надаваньня тканінам малюнкаў вельмі старадаўнае і, трэба думаць, што прышло з усходу, з Індыі. Дакладна аднавіць час зьяўленьня ў нас крашаніны немажліва.

Найстарадаўны рэчоўны помнік крашаніны, які захаваўся, належыць да XII ст.: гэта часткі царкоўнага адзеньня Варлама Хутынскага. Мастацтва крашаніны было надта распаўсюджана ў старадаўнія часы аб чым сьведчаць: багацьце рэчоўных помнікаў і ўспаміны аб крашаніннай вытворчасьці ў літаратурных помніках. Маскоўскі цар пры сваём дварэ трымаў асобных майстроў „пестрадзільнікаў“, што займаліся каляраваньнем фарбамі тканін, у той жа час у Маскве існаваў у Гандлёвых радох асобны „Крашанінны рад“, на які працавалі асобныя майстры крашаніны. Асабліва шырокага разьвіцьця мастацтва крашаніны дасягнула ў XVII, XVIII і пачатку XIX ст. У прыгоннай гаспадарцы пана продукцыя крашаніны, як гэта відавочна паказана на малюнку Лебедзева „Панскі быт“, займае не апошняе месца. Часта на іконографічных помніках прыгоннага часу паказаны народныя тыпы ў адзеньні з крашаніны, як напр. на малюнку Венецыянава — „Вясковая красуля“ мае на галаве хустку з крашаніны (малюнак з шасьціканцовых

зорак). У палове XIX ст. крашаніна пачынае паволі выцясь-
няцца паркалямі фабрычнае прадукцыі.

Калі ў межах сучаснай Маскоўшчыны захавалася ў музэях
шмат старадаўніх узораў крашаніны, дык гэтага нельга ска-
заць пра Беларусь наагул і Віцебшчыну прыватна. Тамака
адзіная нацыянальная політычная улада ўтварыла спагадныя
ўмовы захаваньня прадметаў мастацтва. Беларусь-жа ўвесь
гэты час зьяўлялася арэнаю політычнае барацьбы нашых су-
седніх народаў (палякаў, маскоўцаў, літоўцаў); цяжкія гіста-
рычныя ўмовы шкодзілі зьбіраньню й ахове прадметаў ма-
стацтва: кожная новая політычная ўлада чужая інтарэсам
мясцовага краю зьнішчала ўсё раней утворанае. Калі не за-
хаваліся найбольш моцныя доўгавечныя архітэктурныя помнікі
мінулых часаў, якія руйнаваліся альбо перарабляліся зусім
нанова, дык няма чаго й казаць аб зьбіраньні помнікаў на-
роднае творчасьці. Няпрыхільная да беларускае культуры
дзяржаўная ўлада не магла выявіць ніякай зацікаўленасьці да
народнае творчасьці. Беларускае інтэлігенцыя, полёнізуючыся
або русіфікуючыся, не магла даць такіх мецэнатаў мастацтва,
якія былі ў суседняй Маскоўшчыне.

Калі дасьледчыкі расійскае народнае творчасьці (Воранаў,
Собалеў, Некрасаў і інш.) скардзяцца на адсутнасьць даследа-
ваньняў і недахват матар'ялаў, дык з беларускім народным
мастацтвам справа яшчэ горшая: няма ня толькі дасьледа-
ваньняў, але нават няма й сабранага матар'ялу (альбо ён
вельмі нязначны), які-б мог быць скарыстаны дасьледчыкам.

У Віцебшчыне пачатак зьбіраньня рэчаў народнага ма-
стацтва заснован нябожчыкам А. П. Сапуновым, які прымаў
дзейны ўдзел у папаўненьні існаваўшых у канцы XIX і XX в.
у Віцебску музэяў: царкоўна-археолёгічнага і архіўнай комісіі.
У абудвых гэтых музэях захоўвалася каля 100 драўляных форм,
якія былі сабраны ў канцы XIX ст. у Віцебшчыне. Для гэ-
тага нарысу скарыстаны таксама этнографічны збор А. О. Шлюб-
скага, які сабраў у б. Вялікім павеце каля 65 дошчак. У Бе-
ларускім Дзяржаўным Музэі ў Менску дошчак няма, хоць у
Меншчыне мастацтва крашаніны было даволі распаўсюджана.
Музэйны матар'ял, які апісваецца ў гэтым нарысе адносіцца
галоўным чынам, да першае паловы XIX стагодзьдзя. Больш ста-
рога матар'ялу ў відзе дошчак ці набіванкі знайсці не ўдалося.

Першы і амаль што ні адзіны літаратурны помнік аб
крашаніне ў Віцебшчыне — гэта артыкул А. Семянтоўскага ў
№ 43, „Вітэбскіх Губернскіх Ведомостей“ за 1864 г. „Сінельно-

набойное производство в гор. Вітебске". У гэтым артыкуле даволі падрабязна апісваецца сучасны стан крашаніннае справы ў Віцебску. Нельга толькі згадзіцца з зацьверджаньнем гэтага артыкулу, якое не правэрана крытычна і грунтуецца на словах мясцовага саматужніка Буланава. Сэнс гэтага зацьверджаньня ў тым, што быццам да зьяўленьня маскоўскіх саматужнікаў (пачатак XIX стагодзьця) беларускі люд ня ведаў крашаніны: „беларускі народ, які прывык на працягу некалькіх стагодзьцяў да выключна белаі адзежы вельмі неахвотна падмяняў яе каляровай“.

Гэтакія прабелы маюць месца і ў гісторыі маскоўскае крашаніны. Дасьледчык Собалеў („Набойка в Росіі“) скардзіцца, што „шмат не хапае зьвеньняў таго ланцуга, які скывываў першых сінельнікаў з сучаснымі майстрамі“... Мне здаецца, што адсутнасьці матар'ялу й вестак яшчэ не хапае для зацьверджаньня, якое робіць А. Семянтоўскі, тым больш, што гэтае зацьверджаньне грунтуецца адно на словах зацікаўленага матар'яльна саматужніка. Наадварот, у штодзеннай мове беларускага селяніна і ў народных песьнях сустракаюцца тэрміны якія сьведчаць аб даўнейшай знаёмасьці з крашанінаю: „Хустачка набойчыста“ (В. Н. Добровольскій, „Смоленскій этнографічэскіі сборнік“, II ч., ст. 359); „Набойкаўзоры, якія набіваліся ў фарбах“ (В. Н. Добровольскій „Смоленскій областной словарь“, ст. 429); „Набойка-набіванае фарбамі палатно“ (Носовіч І. „Словарь белоруского наречія“ выд. 1870 году). Сьведчаньні саматужнікаў крашаніны гавораць аб даўнасьці гэтага рамяства. Напр., старэйшы з жывых Вяліскіх крашаніннікаў Селядцоў (цяпер мае 80 г.) зацьвярджае, што „крашанінная спарва вядзецца з самых даўных часаў“. А ў горадзе Нэвелі сям'я крашаніннікаў Гусевых займалася сваім рамяством некалькі пакаленьняў.

У м. Віцебску ў 60 гадох XIX стагодзьця было дзьве сінельна-набіўных майстэрні. Самаю буйнаю майстэрняю зьяўлялася майстэрня Буланава (пахаджаньнем з Цьвярской губ.) па Смаленскай вуліцы, у доме гандляра Пятрова. Майстэрня Буланава заснавалася ў 1838 г. У першыя гады свайго існаваньня майстэрня Буланава выпрацоўвала 30—40 тысяч аршын у год; пасля 1861 г. колькасьць фарбаванага палатна павялічылася да 80—100 тысяч аршын у год.

Фарбаванае й набітае палатно скарыстоўвалі: тонкае на галаўныя хусткі, сярэдняе—для спадніц і штаноў і самае тоўстае для коўдраў. Але ў м. Віцебску майстэрні крашаніны існа-

валі нядоўга: з правядзеннем Рыга-Арлоўскае чыгункі ў 1866 г. Віцебск нападўняецца фабрычным паркалем і саматужніцкія майстэрні зачыняюцца ня вытрымаўшы конкурэнцыі.

У м. Нэвелі існавалі дзеве майстэрні крашаніны: Гусева і Вайштока. Сям'я Гусевых займалася крашанінаю на працягу некалькіх пакаленьняў. Абедзье майстэрні працавалі ручным спосабам і выпрацоўвалі пераважна матар'ял ў сіні колер, — рэдка ў жоўты. Майстры зваліся „сінельнікамі“. Над майстэрняю заміж шыльды, прыбіваліся кавалкі набітага палатна, а ў хатах крашанінікаў на вялікіх палотнах на сьце-нах разьвешваліся узоры крашаніны, для агляду й выбару малюнкаў заказчыкамі. Нэвельскія „сінельнікі“ уваходзілі ў агульны рамесьніцкі цэх, маючы й агульны сыцяг з іншымі рамесьнікамі. Драўляныя формы вырабляліся ці самімі саматужнікамі ці заказваліся ў вёсцы Горыцы Цьверскае губ. Майстэрня Вайштока спыніла сваё існаваньне ў 1897 г., калі у час вялікага пажару ў м. Нэвелі згарэлі ўсе прыста-саваньні майстэрні. Апрача м. Нэвеля, у б. Нэвельскім павеце займаліся крашанінаю асобныя сяляне-саматужнікі:

1) у вёсцы Сярутах (б. Сяруцкае вол.) Алесь Мацьвееў Чарапай;

2) у сяле Гульцыяі (б. Гульцяеўскай вол.) Васіль Мікітаў Полазаў;

3) у вёсцы Любіхіа (б. Чарышчаўскай вол.) Ізот Іпацьеў.

Да пракладкі чыгункі Ленінград—Віцебск (у 1900 г.) ся-ляне б. Нэвельскага павету насілі адзежу пераважна вяскавага палатна набітага й афарбованага „сінельнікамі“, Паркаль у сялян у той час сустракаўся, як выключэньне. Малая распаўсюджанасьць паркалю мела наступныя прычыны: дарагоўля яго й адсутнасьць у сялян грошаў на купленьне яго; глуш б. Нэвельскага павету, затым малая распаўсюджанасьць фабрычных вырабаў і нязначны ўплыў гораду на быт вёскі. З пракладкаю чыгункі Ленінград—Віцебск малюнак хутка мяняецца: 1) сяляне пры пабудоўцы чыгункі маюць заробтак і маюць магчымасьць ехаць на заробаткі ў Ленінград; у іх такім чынам заводзяцца грошы; 2) з пракладкаю чыгункі сялянства стыкаецца з гора-дам, дзякуючы чаму змяняецца як самы быт сялянства, так і адзежа апошніх. Гэтыя прычыны ў пачатку XX ст. прыпы-нілі крашанінную справу ў павеце.

У м. Гарадку працаваў толькі адзін саматужнік — „сінель-нік“ (родам з Цьвярское губ.) Шутаў, які меў невялічкую

майстэрню і працаваў адзін, без наймітаў. Майстэрня зачынілася з пракладкаю чыгункі Ленінград—Віцебск.

Адносна м. Полацку і яго павету весткі надта мізэрныя. Не даведзена, што ў м. Полацку існавалі сталыя крашанінныя майстэрні. Набіваць і фарбаваць сваё палатно сяляне б. Полацкага павету вазілі альбо ў сяло Гульцыя б. Нэвельскага павету (гл. вышэй) альбо ў м. Дзісну, Віленскае губ. У 80-х гадох XIX сталецьця ў Полацк наяджалі ўзімку „сінельнікі“—маскалі з Калускае губ. і наладжвалі часовыя майстэрні. Ёсьць весткі, што ў вёсцы Мішкавічы, б. Андрэўскае воласьці Полацкага павету, была крашанінная майстэрня, спыніўшая працу ў 1870 годзе.

У м. Дрысе і яго павеце сталых майстэрняў ня было. Прыяжджалі „сінельнікі“ з Вяземскага (Смаленская губ.) і Ржэўскага (Цьвярское губ.) паветаў. Займалі ў вёсцы вольную хату і працавалі ўсю зіму на цэлы райён.

Далей усяго справа крашаніны захавалася ў м. Вяліжы і яго павеце, як у найбольш адлеглым пункце ад чыгунак і менш даступным гарадзкому ўплыву. Стан крашаніннае справы ў Вяліжы і яго павеце ў XIX ст. і ў пачатку XX быў наступны. У м. Вяліжы былі 3 майстэрні крашаніны Селядцова і 2 братаў Лосевых. Селядцоў крашаніннай справе вучыўся 7 гадоў у м. Нэвелі, а Лосевы, як спадчыну, атрымалі сваё мастацтва ад бацькі. Вяліскія майстры крашаніны раней былі аб'яднаны ў асобны цэх. У этнраграфічным зборы А. Шлюбскага ёсьць мэталёвая пячатка гэтага цэху з малюнкам вядра й кавалка крашаніны; па краёх пячаткі выгравіраваны надпіс: „П. Веліжск. Красіл. і Набой. Чеху“.

У мястэчку Усвятых б. Вяліскага павету, былі 4 крашаніньнікі: Марка Скуеў, 2 браты Васіных і Дзюбін. Першыя 3 майстры навучаліся свайму рамяству ў м. Вяліжы ў Селядцова.

У сяле Кросток б. Вяліскага павету быў адзін крашаніньнік, а ў сяло Усмынь таго-ж павету прыяжджаў часамі набойшчык з Цьверскае губ. Былі крашаніньнікі і ў м. Суражы, але ліку іх не удалося аднавіць.

Вяліскія малюнкi крашаніны вызначаліся вялікаю размаітасьцю; гэтак Селядцоў меў звыш 150 дошчак з рознымі малюнкамі. Аблюбленымі малюнкамі былі: кветачкі (румянкі, тупльпаны, васількі і інш), лісты й геомэтрычныя фігуры („у клетацку“, „канапелькай“, „зоркамі“ і інш.) фарбавалася матэрыя ў розныя колеры і, калі афарбаўка злучалася з дру-

каваньнем малюнка, дык пераважна ў сіні колер. Набітыя тканіны мелі, галоўным чынам, мясцовы збыт; нязначная колькасць матэрыі вывозілася ў б. Віцебскі павет; гэтак, Селядцоў з набіваемае ім матэрыі 20 тысяч аршын у год вывозіў у б. Віцебскі павет 3 тысячы аршын. Набіўка г. з. друкаваньне й ахварбоўка аднаго аршына палатна каштавала 4 кап, калі палатно было самога заказчыка. Калі-ж прадавалася набітае палатно майстра, дык цана за аршын была 20—26 кап., выходзячы з наступнага разрахунку:

Кошт 1 аршына палатна	10 кап.
„ „ „ друкаваньня й афарбоўкі	4 „
Чыстага заробтку	6—11 „

Набітае палатно йшло на жаночыя спадніцы („сыяны“), на хусткі („шмоткі“), на коўдры (дзяругі), а да 80-х гадоў XIX сталецьця й на мужчынскія сарочки й нагавіцы. У апошнія гады набітыя тканіны ўжываліся выключна на жаночыя убory. Майстроў крашаніны ў павеце называлі „сінельнікамі“, „красільнікамі“, бо гэтымі тэрмінамі поўнасьцю характэрываліся майстры гэтае справы. У мястэчку Усьвятых, апрача гэтых назваваў існавалі: „набойшчык“, а ў б. Вязьменскай воласьці—„набіўшчык“. Набіваліся і фарбаваліся: 1) вясковыя саматканя палотны і 2) фабрычныя крамніны ўсіх відаў. Адна паведна гэтаму майстры крашаніны дзяліліся на дзьве катэгорыі: 1) набіваючыя па саматканаму палатну, напр., Селядцоў і 2) набіваючыя па фабрычным крамнінам, напр., Лосеў. Лік працаваўшых у крашанінных майстэрнях быў невялікі: найчасьцей толькі сам майстар, і толькі ў вялікіх майстэрнях працавалі ў падмогу майстру 2—3 падручных, якія часьцей усяго былі бліжэйшымі сваякамі майстра: сыны, браты, дочки і інш.

Крашанінная справа ў б. Вялікім павеце пахіснулася з пачатку сусьветнае вайны ў 1914 годзе і канчаткова спынілася ў часе працягу гэтай вайны з-за адсутнасьці патрэбных фарбаў. Як выключныя зьявы апошніх гадоў трэба адзначыць, што у пачатку 1919 году з прычыны поўнае адсутнасьці фабрычных крамнін майстар Лосеў аднавіў працу і за набіўку палатна ў 5 аршын браў мерку бульбы. Некаторыя майстры м. Веліжу ў 1919 годзе з прычыны адсутнасьці дроў, палілі драўляныя формы.

* * *

Тэхніка крашаніны ува ўсіх б. паветах Віцебшчыны была аднолькавая з ужываньнем 2-х спосабаў друкаваньня малюн-

каў: 1) пры дапамозе „набіўкі глінаю“ (адменнасьць так званага францускага спосабу „васкавога“ або „фарфоравага друкаваньня“ і 2) масьлянымі фарбамі. Першы спосаб друкаваньня „глінаю“ па словах старэйшых крашаніньнікаў Віцебшчыны, складаўся з наступнага. Палатно, замочанае ў вары, высушвалася і друкавалася, пры дапамозе драўляных формаў, асобным саставам, што звалі „вакай“, „набіўкай“. Гэты склад для друкаваньня малюнка складаўся:

- 1) з 10 хунтаў белае гліны,
- 2) 4-х хунтаў сіняга купарвасу,
- 3) 2-х хунтаў вішнёвага клею або гуміарабіку і
- 4) $\frac{1}{4}$ хунта цукру-сатура.

У гэты склад макаўся рэльеф малюнка дошкі, апошняя накладвалася на палатно і зьверху пастуквалася драўляным малатком. Гэта паўтаралася да таго часу, пакуль не набівалася ўсё палатно. Надрукаваная крамніна на вярхоўцы па блёку спускалася ў кадушку з фарбай.

У склад фарбы бралі:

- 1) 1 пуд сіняе вапны;
- 2) 30 хунтаў чорнага купарвасу і
- 3) 10 хунтаў кубавае фарбы „індыга“.

Гэткі склад фарбы разводзіўся ў кадушцы, што змяшчала 75 вядзёр вады. Паказанае колькасьці „набіўкі“ і фарбы хапала на 3000 аршын палатна або інакш на 2 тыдні працы. Палатно пасья набіўкі і афарбоўкі адквашваецца ў кіслаце, каб ад крамніны адстала гліна, якою ў часе афарбоўкі быў захаваны малюнак. Гліна адстае і на крамніне па сіняму полю выступаюць белыя, неафарбованыя мейсцы, што нясуць малюнак. Кіслата для выяўленьня малюнка рабілася гэтак: у кадушку з вадою „на круг“ (на кавалак крамніны, скручанае ў круг, каля 100 аршын) лілі 2 чаркі купарвасавага масла. Пасля адквашваньня крамніна паласкалася ў чыстай вадзе і сушылася. Сушка залежыла ад пагоды і цягнула ад аднае гадзіны да сутак. Высушаная крамніна лашчылася, гладзілася для наданьня ёй блеску „яснасьці“. Дзеля гэтага палатно клалася ў „латоку“ (паўкруглую упадзіну) і гладзілася круглым шклом. Прыгатаваная такім чынам крамніна скручвалася ў трубку і аддавалася заказчыку.

Другі спосаб (менш распаўсюджаны, але больш стары) друкаваньня крашніны складаўся з таго, што па раней афарбованай крашніне малюнак друкаваўся масьленай фарбай. Калі хацелі друкаваць малюнак у некалькі фарбаў, дык, адпаведна

колькасьці фарбаў, рабілі і лік дашчок і кожная дошка давала частку шматколернага малюнка.

Драўляныя формы, што несьлі на сабе рэльефны малюнак крашаніны ў большасьці выпадкаў мелі 4-х кутную форму (мераю 4×4 вяршкі) і рабіліся з дубовых дашчок; на адным баку дошкі быў выразаны малюнак, або па самаму дрэву, або наколацы пры дапамозе мядзяных пласьцінак і дроту, з другога боку дошка мела плоскую паверхню, толькі па баках дошкі астаўляліся ўпадзіны дзеля захопліваньня пры друкаваньні дошкі пальцамі. Гэткае формы і разьмеру дошкі ўжываліся пры друкаваньні неабмежаванай паверхні палатна; калі-ж патрабавалася надрукаваць азначаную абмежаваную паверхню (для хустак, абрусаў і г. д.) дык былі іншых разьмераў і формы дошкі (трохкутныя, даўгаватыя, простакутныя і д. т. п.). Кошт дошкі ў м. Веліжы быў, у залежнасьці ад складнасьці малюнка, 1—3 руб.

Заміж расьпіскі ў атрыманыя крашніны і каб ня зблутаца кавалку крашніны розных заказчыкаў выдавалі заказчыка „бірку“. „Бірка“ складалася з 2-х палавінак рашчэпленаг кавалачку дрэва з выразанымі на ім ініцыяламі крашаніны і № заказа, адна палавіна „біркі“ прымацоўвалася да крашніны і разам з ёю праходзіла ўсе стады афарбоўваньня, а другая палавіна аддавалася заказчыку; таму хто даваў „бірку“ з супадаючымі знакамі на „бірцы“ пры крашніне і выдаваўся заказ.

* * *

Малюнак Віцебскае крашаніны пераважна -геомэтрычны або расьлінавы (кветачкі й лісьце). З прычыны браку матар'ялу наагул па беларускаму орнаменту не зьяўляецца магчымым рабіць якія-небудзь азначаныя вывады адносна паходжэньня малюнка крашаніны. Гэткія вывады магчыма будзе рабіць толькі тады, калі будзе сабраны матар'ял беларускага орнаменту і ў іншых галінах народнае творчасьці (росьпіс вышыўкі, разьба па дрэву й г. д.).

Пакуль можна зацьвярджаць толькі тое, што малюнак Віцебскае крашаніны па сваёй форме і зьместу розніцца ад малюнка расійскай крашаніны („набойкі“). Калі ў малюнку расійскай „набойкі“ пераважваюць важкія формы расьліннага і жывёліннага сьвету, формы пернікавых дошчак, дык малюнак Віцебскае крашаніны мае лёгкую, дробную форму геомэтрычнага і расьліннага орнаменту. Калі часамі на Віцебшчыне й працавалі саматужнікі выхадцы з Маскоўшчыны, дык ўсё-ж

пераважнага значэння на утварэнне малюнка крашаніны яны не маглі мець, дзякуючы таму, што ўрэшце малюнак залежыў ад густу заказчыка-беларуса. Маючы на ўвазе консэрватызм народнае творчасці ў стасунку перайманьня новых формаў і зместу, бадай немагчыма дапусьціць, што беларускі народ так лёгка падпаў пад уплыў густу адзіночнага саматужніка-маскоўца. Хутчэй трэба лічыць наадварот, што саматужнік прымушан быў дапасоўвацца да густаў заказчыка-беларуса, ад якога залежыў матар'яльна. Ці не зьяўляюцца расійскія саматужнікі, што самі пазнаёміліся пасля 1812 году ад французай-рамесьнікаў, якія засталіся ў Расіі, толькі насадчыкамі на Віцебшчыне французкага спосабу („фарфоравага“, „глінаў“) друкаваньня, пры адсутнасці ўплыву іх на ўтварэнне малюнка крашаніны?

Перанясенне малюнка беларускіх паяскоў у крашаніну (некаторыя Вяліскія дошкі) і прысутнасьць у малюнку крашаніны аблюбёных фігур беларускага арнаменту (напрыклад, тульпанаў і васількоў на дошках Віцебскага Аддзяленьня Беларускага Дзяржаўнага Музэю) сьведчаць аб беларускім пахаджэньні малюнка Віцебскае крашаніны.

Малюнак Віцебскае крашаніны адрозьніваецца вялікім формальным багацьцем і размаітасьцю, утвараючы бязьлікавае мноства паўтарэньняў адной і тэй жа фігуры. Расьлінныя мотывы і формы раскладаюцца на мноства паўтарэньняў і адменьнікаў геамэтрычнага арнаменту, што мае сваім заданьнем аздабляць паверхню крашаніны пры мастацкім спалучэньні ўзору і фону малюнка.

Апроч хараства самога малюнка, мастацкае значэньне крашаніны набываецца таксама ручным спосабам друкаваньня. Ручны спосаб друкаваньня дае шмат адценьняў аднаго й таго-ж малюнку; пры гэтым спосабе заўсёды адчуваецца творчы ўплыў чалавека ў вырабе рэчы, няма мярцьвячага характару вытворчасьці машыны, што працуе пунктуальна і роўнамерна.

* * *

Прычынаю заняпаду крашанінае справы на Віцебшчыне трэба лічыць эканомічную нявыгаднасьць вырабу крашаніны пры зьяўленьні на рынку таных фабрычных крамнінаў.

Справа крашаніны, як відаць, назаўсёды пахавана ў сялянскім быце. Рэчавы матар'ял, што сям-там захаваўся (у відзе дашчок і набітае крашніны) неабходна сабраць у музэй, каб

выратаваць ад канчатковае гібелі хоць-бы апошнія рэшткі цікавай галіны беларускае народнае творчасці. Сабраны матар'ял даў бы цікавыя музейныя экспанаты для агляданья, даў бы падставу для даследчай працы і спатрэбіўся-б мастаком прыкладнага мастацтва ў іх практычнай працы.

ЛІТАРАТУРА.

1. В—н. Падзенне кустарных промыслаў у горах Віцебска, „Віцебскія Губ. Веды“ 1911 г. № 48.
 2. Воронов, В. Крестьянское искусство. (95—100 ст.) м. 1924.
 3. Некрасов Л. И. проф. Русское народное искусство (149—153 ст.) М. 1924.
 4. Семеновский А. Синельно-набойное производство в горах Віцебска. „Віцебскія Губернскія Веды“ 1864 г. № 43.
 5. Соболев, Н. Н. Набойка в России. История и способ работы м. 1912.
 6. Харузина В., Этнография. Выпуск II (274—275 ст.). Изд. Московского Археологического Института м. 1914.
-

Аляксей Парфенавіч Сапуноў і значэнне яго прац па дасьледаваньню Віцебшчыны.

(Прамова на вечары, прысьвечаным Віцебскім Акруговым Таварыствам Краязнаўства ўспамінам аб А. П. Сапунове).

А. П. Сапуноў у галіне дасьледаваньня Віцебшчыны пакінуў гэткую значную спадчыну, што яго ймя будзе сярод вучоных Беларусі бяссумненна бязьсьмертным. Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства раней усяго адчувае значнасьць зробленай ім на працягу звыш 40 гадоў працы й бязумоўна яго навуковыя працы заўсёды будуць служыць трывалым фундамэнтам у занятках Таварыства. Кожны малады дасьледчык, ня ў прыклад дасьледчыкам шмат іншых галін нашага вялікага Саюзу Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, з самага пачатку сваёй працы па вывучэньню мінулага Віцебшчыны пачынае адчуваць цвёрды грунт, будучы свабодным, дзякуючы працам Аляксея Парфенавіча, ад неабходнасьці траціць вялізарную энэргію па перагляду архіваў і археографічных выданьняў, у якіх яму іншы раз удаецца знайсці адзін, два дакуманты, шта абмалёваюць толькі адзін, рэдка болей штрыхоў гісторыі.

Пры жыцьці Аляксея Парфенавіча было выпушчана ім 72 выданьні, якія даюць весткі аб Беларусі, з іх толькі ў адносінах да двух, а ўласна: твораў прафэсара М. В. Даўнар—Запольскага, ён зьяўляецца выдаўцом; рэшта 70 прыналежаць выключна яму, зьяўляючыся плодам яго няўтомнасьці.

Усе выданьні яго можна разьбіць на тры групы: 1) зборнікі гістарыч-

ных матар'ялаў, зборнікі актаў і дакумантаў, сьпісы й паказальнікі; 2) навуковыя дасьледаваньні і ўводныя артыкулы да гістарычных зборнікаў, якія даюць часткова паняцьці аб эпохах, каторыя зачэпліваюцца зьместам зборнікаў, часткова паказваюць кароткія вывады з таго, што ўтрымліваецца ў зборніках; 3) пашыраныя артыкулы й творы, разьлічаныя на шырокія колы чытачоў.

Болей усяго ўпартае, маруднае, не зьвяртаючае ўвагі пачобных людзей, працы праглынула першая група прац Аляксея Парфенавіча.

Пры ўсёй шаблённасьці гэткага роду прац, Аляксей Парфенавіч унёс у іх шмат каштоўнага з формальнага боку, чаго ня было ў сучасных яму іншых расійскіх выданьнях, што вы выходзілі нават у навуковых цэнтрах пад рэдакцыяй навуковых устаноў. Гэта ў свой час адзначыў профэсар М. В. Даўнар—Запольскі пры ацэньці зборніку гістарычных дакумэнтаў, выданага Аляксеем Парфенавічам пад назваю «Витебская Старина». «У гэтай працы,» кажа М. В. Даўнар—Запольскі «А. П. Сапуноў задумаў сабраць і выдаць у сыстэматычным парадку, па вядомым рубрыкам усе матар'ялы й дакуманты, якія датыкаюцца Віцебска—Полацкага краю. Самая думка аб сыстэматычным выданьні вельмі выдатная: у той час

вучоныя установы, як, напрыклад, Віленская археографічная камісія і Ленінградская (выдаўшая акты Заходняй Расіі і акты Паўднёвай і Заходняй Расіі), выдавалі свае матар'ялы без усякага парадку і толькі ў апошні час прышлі да думкі аб неабходнасці сыстэматызаваць выданні сваіх матар'ялаў.

У рэцэнзіях, якія з'явіліся тады ў дзесяціх перыядычных буйных у той час газэтах і часопісах, працы Аляксея Парфенавіча належачыя да першай групы называюцца: па праўдзе зьяваю выдатнаю ў нашай правінцыяльнай літаратуры «Найлепшымі гістарычнымі зборнікамі:» 1) 3 гісторыі грамадзянскіх пльняў у Расіі. Кіеў 1905 г., «Дасьледаваньні і стацыі». Т. I Кіеў 1904 г., «Новы час» 10 лапеня 1883 г., 2) «Русь» 1884 г. № 5, «Расійская Старына» Люты 1889 г. заслугоўваючымі асаблівае ўвагі і спачування¹⁾, каштоўным укладам у літаратуру²⁾ вельмі паважанаю і добрасумленнаю працаю, каторая можа служыць прыкладам дасьледчыкаў розных мясцовасцяў³⁾.

Другая група прац Аляксея Парфенавіча зьвярнула на яго ўвагу вучоных устаноў і дасьледчыкаў і зрабіла яго ім'я вядомым за межамі б. Расіі, так напрыклад, у вышэйшай стопні добрыя адзвывы аб кнізе яго пад назваю «Река Западная Двина» з'явілася ў нэрыодычных географічных выданьнях Англіі, Францыі і Нямецчыны.

Трэцяя група прац Аляксея Парфенавіча таксама мела асобнае значэньне; пры дапамозе іх, зьмешчаных па большай частцы ў мясцовым друку ён прывабіў увагу сярэдняй інтэлігэнцыі з мясцовага насейльніцтва да мілага сваяго краю, часамі даў іні-

цыятыву некаторым заняцца укладаньнем колекцыяў і зьбіраньнем матар'ялаў, што датыкаюцца мясцовае краіны; быць можа шмат якія з помнікаў Віцебшчыны не прапалі толькі затым, што з'явіліся дзякуючы пупальярным працам Аляксея Парфенавіча на Віцебшчыне людзі, што разумелі сэнс і значэньне іх.

Усе працы Аляксея Парфенавіча так многабочны па закранутым тэмамі гэтак характэрныя Віцебшчыну з усіх бакоў, што немагчыма без іх у сучасны момант абыйсьціся дасьледчыку мінулага Віцебшчыны; імі прыходзіцца карыстацца і археолёгу, і этнографу, і географу і натуралістаму. Прыходзіцца здзіўляцца, як мог прапрабці гэткую тытанічную працу адзін чалавек, ды яшчэ выключна забясьпечаны мізэрным заробкам настаўніка правінцыяльнай гімназіі, які правёў большую частку свайго працоўнага жыцьця сярод правінцыяльнай штодзёншчыны, якая звычайна зацягвала ў ціну гультайства і прапальваньня жыцьця; пры тым у такі час, калі быць дасьледчыкам і мець свае друкаваны працы для настаўніка мясцовага ўраджэнца і працаўніка ў падазронай у палітычным сэнсе, краіне было ня зусім бясьпечна.

У шуканьнях за матар'яламі Аляксею Парфенавічу прыйшлося аб'ехаць ня мала архітаў, праглядзець шмат апісаньняў кнігазахоўніц, вывучыць бязмежную колькасць выданьняў; пасля гэтага сабраны матар'ял сыстэматызаваць, перапісаць для друку, уваздобиць шматлікімі ўвагамі і тлумачэньнямі, якія сьведчаць аб вялізарнай эрудыцыі, а таксама прыгатаваць уводзіны і пасляслоўі, з якіх шмат якія маюць характар прадуманых вучоных дасьледаваньняў, у той жа час працаваць па падрыхтоўцы навуковых і папулярна — навуковых прац. Праца, сапраўды, тытанічная, калі толькі прыняць пад увагу, што ім надрукована каля 7000 старонак.

¹⁾ «Русская Старина» Март 1884 г., «Гражданин» 1884

²⁾ «Правительственный Вестник» 1896 г. № 225

³⁾ «Исторический Вестник» Март 1897 г.

Выхад у сьвет прац Аляксея Парфенавіча сьведчыць аб азначанай сыстэме, прынятай ім у сваёй навуковай дзейнасьці.

Плянны ў Аляксея Парфенавіча былі вялізарныя; ён выпраўніў толькі частку іх; па некаторым пунктам паставіў тычкі, а ў некаторых працах адзначыў усяго толькі больш яркавыя штрыхі.

За некалькі месяцаў да сьмерці Аляксея Парфенавіч, маючы слабы зрок, гаварыў аб падрыхтоўцы да выданьня 2-га тому з запрошанаю для гэтай мэты асобаю. Сьмерць не дала яму выпраўніць яго замер.

Няма ніякага сумненьня, што матар'ялы ў Аляксея Парфенавіча дзеля памечаных 2-га і 3-га тамоў меліся; затрыманьне залежыла ад матар'яльных сродкаў, адсутнасьці часу, а ў апошнія гады і ад аслабленьня зроку.

Трэба спадзявацца, што Віцебскі Дзяржаўны Музей і Інбелкульт, атрымаўшы ад Аляксея Парфенавіча літаратурную спадчыну не замарудзяць падрыхтоўкаю да выданьня ня вышаўшых пры жыцьці яго матар'ялаў.

Як бы ў довад марксыцкага сьвета-разуменьня, адмаўляючага значэньне асобы ў гісторыі, Аляксея Парфенавіч у сваіх працах усюды ўмела затушоўвае сваім пяром сваю асобу Чытаючы яго творы й выданні, мы пераносімся думкаю ў розныя эпохі Беларусі, адчуваем жыцьцё. грамады, біўшае ў той час крыніцаю, але аўтара не прымаем. Аўтар вялік толькі ў постаці тых, каму даводзілася на свім жыцьці, хоцьбы па невялікаму пытаньню сабраць гістарычныя матар'ялы, нявыданьня да таго часу ў асобным зборніку.

Было-б вялікім недахватам у нарысе, прызначаным успаінам аб Аляксею Парфенавічу, хаця-б каратка не датыркнуцца яго асобы.

Праўда, для гэтага ў яго сучаснікаў, ня жыўшых з ім пад адным

дахам, мала вестак; але затое яны характэрны й яркавы, каб ахарактэрызаваць яго, як працаўніка.

Галоўныя даты яго жыцьця гэтакія: ён нарадзіўся ў 1852 годзе ў сям'і немаможнага беларуса селянина Веліжскага павету, мястэчна Усьвяты, які пасля паступленьня Аляксея Парфенавіча ў гімназію, запісаўся ў купцы 3 гільдыі, па прафэсіі кажамякі. Сярэдняю адукацыю атрымаў у семідзесятых гадох XIX стагодзьдзя ў Віцебскай гімназіі, вышэйшую ў 1869—1873 гадох у Ленінградзкім Універсітэце на гістарычна-філэлягічным факультэце, будучы стыпендыятам Мінісьцтва Народнае Асьветы, з 1873 па 1897 год быў настаўнікам лацінскае й грэцкае мовы ў Віцебскай гімназіі; з 1897 па 1901 год быў на службе пры Маскоўскім Універсітэце; з 1901 па 1917 год быў сакратаром Віцебскага Губэрнскага Статыстычнага Камітэту; з 1911 па 1922 год быў профэсарам Віцебскага аддзяленьня Маскоўскага Археалёгічнага Інстытуту; памёр у 1924 годзе, 2 кастрычніка: першая друкаваная праца яго зьявілася ў 1881 годзе, а выданьне прац яго яшчэ ня скончылася й цяперака.

Аляксея Парфенавіч жыў габінэтным працоўным жыцьцём разьлічваючы часам па строга азначанаму пляну, так што яго сябры й добрыя знаёмыя ведалі, што не заўсёды можна яго бачыць нават у яго дома, хаця ён і быў дома.

Пустых разгавораў ён ня любіў, забаваў не прызнаваў, да сваіх сяброў заходзіў толькі тады, калі ня было шумных сходаў і не заседжаўся пазьней 9 гадзін вечару. Асабліва ажыўляўся, калі гутарка падымалася аб Беларусі, беларусах, гістарычным іх мінулым і сучасным становішчы.

Ён прызнаваў асобную самастойнасьць беларускае культуры славянскую чысткароўнасьць у беларусе і трагічнае мінулае Беларусі. Гардзіўся сваім сялянскім паха-

дзеньнем рамяством сваіх продкаў кажамяк. У сваім садзе любіў пасыпаць дарожкі пахучай дубоваю карою, падлягаючай эмпічным процэсам у часе дубленьня скур, кажучы сваім гасьцём, што яе пах яму родны і надта для яго здаровы. Ён адчуваў якоесьці асобнае каханьне да зямлі, а ўласна да яе апрацоўкі й разьвяздзеньня на ёй асобных культураў; на мізэрныя зьберажэньні прыдабываў кавалачкі зямлі, цікавіўся ёю пакуль не адбудоваў на ёй дом і ня выросьліваў сад; а потым прадаваў іншы раз з убыткам і купляў другі, але заўсёды каля возера і ва ўзгорыстай мясцовасьці.

Ён казаў, што сур'ёзна працаваць па гісторыі краю пачаў пасля таго, як на выпадковым факце пераканаўся, што школа не дала яму ня толькі дастатковых ведаў, але й путнае фармальнае падрыхтоўкі, а ўласна, калі быў укінуты ў сорам, ня зможшы прачытаць старадаўні дакумэнт, напісаны скорапільсю, прынесены адным з саслужыўцаў у настаўніцкі пакой гімназіі.

Пачаў заняткі з чарнавое працы, з зьбіраньня й разбору матар'ялаў; лічачы, што не падрыхтаваўшы бярэвеньняў, нечага рабіць мастаку й вучонаму архітэктару, калі няма матар'ялу, да чаго-б яны маглі прылажыць свае веды, досьлед і штукарства.

Плян асабістай вучонай працы Аляксея Парфенавіча бязумоўна можа даць надта добрыя ўрокі дзеля працы маладых дасьледчыкаў і нараджаючыхся на мясцох дасьледчых устаноў і арганізацыяў.

Яго каханьне да Беларусі і беларусаў, бязумоўна, павінна быць ацэнена ў сучасны момант, калі Беларусь скінула векавыя ланцугі, не даваўшыя ёй выявіць свае сілы і распрамляе так сказаць, свае члены, каб усьвядоміўшы сябе, адрадіцца й расьцьвісьці.

Бязумоўна, у яе культурнай пабудовы працы Аляксея Парфенавіча будуць не апошнім каменчыкам.

Дарэвалюцыйныя вучоныя Таварыствы й установы цанілі Аляксея Парфенавіча. Ён быў членам: 1) сапраўдным імператарскага расійскага географічнага таварыства; 2) членам—выпярэднікам імператарскага таварыства гісторыі і старажытнасьцяў расійскіх пры Маскоўскім універсытэце; 3) сапраўдным сябрам гістарычнага таварыства пры імператарскім С.-Пецярбургскім універсытэце; 4) сябрам—корэспандэнтам імператарскага Маскоўскага археолёгічнага таварыства; 5) сябрам—супрацоўнікам імператарскага расійскага археолёгічнага таварыства; 6) сябрам—дапісчыкам Курляндзкага таварыства «Literatur und Kunst»; 7) ганаровым сябрам беларускага навукова-культурнага таварыства ў Маскве; 8) ганаровым сябрам Маскоўскага археолёгічнага інстытуту; 9) ганаровым сябрам таварыства вывучэньня б. Магілёўскае губэрні; 10) сапраўдным сябрам ваенна-гістарычнага таварыства; 11) ганаровым сябрам Віцебскае губэрнскае вучонае архіўнае камісіі.

Посьле рэвалюцыі А. П. быў абраны сябрам - корэспандэнтам Дзяржаўнае Акадэміі навук пры Бюро Краязнаўства.

Інбелкульт цэніць працы Аляксея Парфенавіча; гэта мы бачым на факце прадстаўленьня яму, а по яго сьмерці, яго жонцы, пажыцьцёвае пэнсіі.

Але з боку Віцебшчыны ў стасунку да памяці Аляксея Парфенавіча ёсьць значнае апушчэньне. Аляксей Парфенавіч сваймі літаратурнымі працамі ўтварыў пышны й вечны помнік Віцебшчыне; на Віцебшчыне ляжыць абавязак паднесці помнік Аляксею Парфенавічу.

II.

Жукі—ворагі рыбацтва Віцебшчыны.

Прадстаўнікі сям'і плавунцоў жывуць у вадзе й пераважна трымаюцца ў стаячых водах: сажалак, вазёр, балот і рэчак з слабым, ціхім цячэньнем. Уласьцівы яны агулам усёй праснаводнай фаўне, асабліва ў халодных краёх. Буйныя віды гэтай сям'і дасягаюць да 20 лініяў даўжыні, а больш шматлічныя дробныя віды бываюць менш аднае лініі. Буйныя віды носяць мясцовыя назвы вадзяных тараканоў альбо вадзяных жукоў, а ў літаратуры праўдзівых плавунцоў. Сям'я праўдзівых плавунцоў пазнаецца па наступных галоўных адзнаках.

Усе лапкі з пяці членікаў. Вусікі голяы ніцявідныя, альбо шчацінавідныя, з 11 членікаў. Заднія ножкі й іх лапкі прыстасаваны для плаваньня; сьцёгны й лыткі плоскія, утыканыя па краёх доўгімі й жорсткімі валасамі, і маюць рухавасьць толькі удоўж жывата.

Цела авальнае, вельмі слаба выпуклае звужаецца к пераду, тылу й баком. Балёнчатая крыльлі добра разьвітая, з нямногімі выразнымі жылкамі, складваюцца перш удоўж, а пэтым, каб схвацца пад надкрыльлі іх вяршына захільваецца папярок.

У шмат якіх відаў плавунцоў самкі бываюць 2-х тыпаў: з падоўжнымі барознамі цераз усё надкрыльле, ад яго вяршыны да асновы альбо з барознамі, што дасягаюць толькі да іх сярэдзіны. У 2 тыпу надкрыльлі цалком роўныя без барознаў у абудвых полаў.

Шэрач плавунцоў распазнаецца па выразнаму пачыточку паміж надкрыльямі й выемчатаму на вяршыні апошняга кругадрэзў брушка. Яечкі буйных плавунцоў бываюць жоўтага колеру, падоўжанай формы, вялічынёй да аднэй лініі. Самка адкладае іх у вялікім ліку на вадзяныя расьліны ў зробленыя на сьцяблох яйкакладамі упадзіны. Часам кладка яечкаў робіцца проста на дно вадазбора. Дзён цераз 10—12 з яечкаў выходзяць лічынкі рознай вялічыні гледзечы па вялічыні яйка.

Два — тры разы лічынка аблазіць пакуль вырасьце да двух цяляў. Тэмпэратура паветра й вады робяць моцны ўплыў на час як эмбрыянальнага, так і пасля эмбрыянальнага кругабегу разьвіцця плавунца. Лічынка плавунцоў складаецца з 12-ці членікаў якія пачынаючы ад галавы, паволі звужаюцца да задняга канца й на верхнім краю пакрыты як бы цвёрдымі пласьцікамі. Сяжкі лічынкаў складаюцца з 4-х членікаў, фарба цэла лічынкаў цёмная шэрая з жаўтаватаю падоўжнаю баразёнкаю. Галава вялікая, роўная з шчытавідным, трудна распазнаваемым ротам, з вялікімі серпавіднымі шчэляпамі. На галаве 6 простых вачэй. Вусікі 11 членікавыя, ніцявідныя ясна-жоўтыя; шчупікаў сподніх шчэляпаў 2 пары—адна 2, а 2-ая 4 членікавая. Ног тры пары з пазурамі на канцах. Лічынка на апошнім кругадрэзе мае два доўгіх дадаткі, мэта якіх падтрымліваць канец брушка над павярхняю вады, калі лічынка бярэ паветру ў дыхальцы, якія ляжаць па баках парошніцы.

Лічынкі плавунцоў сустракаюцца ўсё лета, а часамі выжываюць да верасня.

Кукалка плавунцоў внайздзеная у вялікіх відаў у 30—35 лініяў даўжыні бледна-жоўтая з выразна празрыстаю галоўкаю з чорнымі ножкамі і надкрыльлямі. Рост кукалкі цягнецца да 3-х тыдняў і адбываецца на сухаземі.

Плавунцы зьяўляюцца, быццам земнаводнымі паміж жукамі, бо яны хоць пераважна праводзяць сваё жыццё, як у кругабегах лічынкі, так і дасканалай казюлькі ў вадзе, але стала, даволі доўга трымаюцца на зямлі над вадой на расьлінах, з верхавіны якіх пасля захаду сонца і ўночы робяць нават вялікія пералёты, шукаючы новы вадазбор пасля знішчэння усяе яды ў старым мейсцы свайго мяшканьня. Як дзеля падводнага так і надземнага жыцця цэла іх добра прыстасавана. Гэта асабліва робіцца выразным калі мы разглядаем спосаб іх дыханьня. Плавунцы дыхаюць пры дапамозе сыстэмы трахеяў, якія бяруць свой пачатак ад 9 пар дыхальцаў, з якіх, 1 пара ляжыць у злучнай балёнцы пярэдніх і сярэдніх грудзей, другая між заднімі грудзямі й 1 брушным кругадрэзам, а іншыя па баках наступных брушных тэргітаў, пры чым апошнія 2 пары дыхальцаў знаходзяцца на канцы брушка, па баках парошыцы й дужа павялічаны. Плавунцы, як знаходзяцца ў вадзе часам праз доўгі працяг часу выпінаюць канец брушка, забіраюць пад надкрыльлі паветра, якое й разьмяркоўваецца па трахэях.

Узімку дзеля дыханьня плавунцы большаю часткаю трымаюцца каля прорубак. Заслугоўвае ўвагі й тое, што зьмёрзлыя ў лёдзе плавунцы пасьяла раставаньня лёду зноў ажываюць. Я замаражваў плавунцоў у драўляным вядры. Прастаяўшы ўсю зіму—увясну, калі вада растала, з 10 замёрзлых ажыло 8. Ножкі плавунцоў заслугоўваюць падрабязнага разгляду. Заднія ножкі прыстасаваны да плаваньня й рух іх магчымы толькі ў плоскай, роўналежнай брушцы. Іх сьцёгны й лыткі сплюсчаны. Вёслападобныя па краёх яны ўтыканы асобнай формы шчацінкавіднымі валаскамі й спэцыяльна прыстасаваны да плаваньня. Сярэднія й пярэднія ножкі прыстасаваны да руху па зямлі й па расьлінах і гэтак сама дзеля хапаньня й трыманьня злоўленай здабычы ў час яе зьяданьня. Сярэдняя пара зьяўляецца найболей прыблізнаю па тыпу бегаючых ножкаў, гэтак сама як і пярэднія ножкі самак. У плавунцоў ўсе лапкі 5 членавыя з маленькім чацьвертым членікам. У самцоў на пярэдніх лапках тры першыя членікі пашыраны ў акруглую сподкападобную пласьцінку, на споднім баку якой утыканы асобнай формы шчацінкамі, а па краёх густымі валаскамі. На такой пласьцінцы знаходзяцца два акруглых сподкі, маючыя больш значную велічыню, чым сподкі на канцох, акаляючых іх шчацінак.

Пры дапамозе гэтакага ладу лапак, самцы цэлымі гадзінамі й нават днямі моцна трымаюцца ў часе паляваньня на сьпіне самак. Вытлумачана што шчацінкі, аб якіх вышэй казалі, маючы зносіны з унутранай дучінай пласьцінкі, запоўнены вадкасьцю, якая выплывае пры ціску. З тае прычыны, што надкрыльлі ў самак плавунцоў бываюць часта ў глыбокіх падоўжных палосках і часта пакрыты сітавінамі й няглыбокімі ўпадзінамі, дапушчаюць, што ў часе капуляцыі, паміж абудвымі поламі адбываецца некаторы абмен унутраных таемнасьцяў. У мінулыя часы лічылі, што самцы плавунцоў з дапамогаю сваіх дыскаў на пярэдніх лапах мелі магчымасьць моцна прысасвацца да сьпіны самкі й агулам да другіх рэчаў. Цяперака ўстаноўлена, што на сподку пярэдніх ног вялікага плавунца ёсьць да 170 гэтакіх шчацінак і яны служаць для прыліпаньня, выпушчаючы дзеля гэтага асобную ліпучую вадкасьць, магчымую ўтрымаць вагу, у 30 разоў большую вагі самца.

Плавунцы ў выпадку небясьпечнасьці выпушчаюць з зьвязкаў грудзінавага шчытка невялікую колькасьць надта сьмярдзучай вадкасьці, якая каламуціць ваду. Апрача гэтага, яны маюць магчымасьць даваць гукі пры дапамозе шорганьня членікаў

брушка альбо задніх сьцёгнаў аб надкрыльлі. У цёплым, ясным летнім дні плавунцы выяўляюць у вадзе найбольш рухавасьці й з вялікаю натугаю палююць, шукаючы сабе яды. Неабходна заўважыць, што самкі плавунцоў маюць невялікі яйкаклад, які захаваны ўнутры брушка і высоўваецца на двор пры кладзеньні яйкаў.

Анатомічны склад лічынкаў плавунцоў у сваю чаргу паказвае вялікія цікавыя падрабязгі. Вялізныя, серпавідныя, вострыя верхнія пашчанкі маюць унутры дугіну з дзіркаю на вяршыне й у аснове.

Лічынка хапае ножкамі свой здабытак, усаджвае чэлюсьці і высмоктвае яе ўнутранасьці. Натуралісты Нагэль зацвярджае, што лічынкі плавунцоў, цераз дзіркі ў чэлюсьцях, аб якіх вышэй гаварылася, уліваюць у цела свайго здабытку якуюсь страўную вадкасьць, што хутка распушчае нават вельмі шчыльныя не хэцізіраваныя часткі цела здабытку. Увясну й ўлетку самкі плавунцоў раскідаюць на дне вадазборку і прымацоўваюць да сьцяблоў расьлін свае яечкі. Цераз 12 дзён з іх вылупляюцца лічынкі, якія зараз-жа выяўляюць свой драпежніцкі нораў, навальваючыся на лічынкі камароў, падзёнкаў і іншых жыхароў вады, а таксама, паядаючы ў вялікай колькасьці, рыб'ю ікру. З узростам лічынка некалькі разоў аблазіць і ў буйных відаў плавунцоў дараствае, як ужо гаварылася вышэй, да 2-х цяляў даўжыні й робіцца лютым драпежнікам, а пры вялізнай сваёй ненажэрнасьці дзейна зьнішчае ня толькі ўсялякіх лічынкаў малюскаў і апалонікаў, але паядае шмат рыб'ей моладзі. У залежнасьці ад часу зносу яечкаў лічынка аблазіць апошні раз ўлетку, а часам пазьней, нават у верасьні, і зараз закапаецца ў зямлю, зрабіўшы ножкамі й шчэляпамі нору, у якой змяняецца ў кукалку. Дзён цераз 20 з розных кукалак выходзяць жукі. Васеньнія ж кукалкі зімуюць і жукі выходзяць з іх у наступную вясну, альбо вышаўшы ўвосень зімуюць, закапаўшыся ў глей на дне й нават на беразе пад апалае лісьцё альбо імшар.

Пры выхадзе з кукалкі надворныя пакрыцьці плавунцоў яшчэ не дасягаюць сьпеласьці, вельмі мяккія й яснажоўтага колеру, але на працягу тыдню, альбо дзён колькі больш яны канчаткова атрымліваюць уласьцівы ім цёмны колер, ледзь тады плавунец пакідае нору, раптам робіцца ліхім драпежнікам і асабліва любіць навальвацца на болей маладых рыбкаў—выкусвае ў іх цэлыя кавалкі мяса і так моцна раніць, што рыба здыхае.

Плавунцы й іх лічынкі вельмі добра пераносяць няволю ў акварыумах і нават у вялікіх бляшанках, дзе ёсьць магчы-масьць назіраць іх жыцьцё й норавы.

Так, напрыклад, у мяне пара распаўсюджанага плавунца пражыла ў няволі 26 месяцаў, вельмі добра кормячыся нязва-раным мясам, якое падвешвалася на нітцы ў вадзе. Прысмак-таўшыся да яго, плавунец хвілін 20 – 30 з натугаю грыз мяса, а затым, набраўшы паветра, плыў адпачываць на дно, а па дарозе пры зручным выпадку хватаў дробных казуркаў. Адзін раз яны сапхнулі жалезную сетку, якою пакрывалася бляшанка й абудва выляцелі праз вакно. Думаю, што гэтым плавунцом было ня менш, як тры гады. Злоўленыя ў жніўні 1896 г. з цалкам цвёрдымі надкрыльлямі, яны выляцелі ў верасьні 1898 г. Прымусіць іх пладзіцца мне нажаль не ўдалося. Ду-маю, што гэтаму пашкодзіў невялікі разьмер бляшанкі аква-рыуму.

Прадстаўнік сям'і плавунцоў найболей уласьцівы прэсным, халодным водам. Судзячы па фаўне сумежных акругоў, энто-молёгічная фауна Віцебшчыны яшчэ ня добра вывучана.

Есьць магчымацьць здагадвацца, што ў нас маецца пры-блізна 80 відаў буйных і дробных плавунцоў. У Віцебшчыне множ вазёр, у іх водах мяшкае ўжо вядомых 37 розных відаў рыб¹⁾, што далі магчымацьць існаваньню распаўсюджанай рыбацкай прамысловасьці ня толькі дзеля вывазу з акругі. Апрача таго, у некаторых маёнтках Віцебшчыны існавала, хоць у дробных разьмерах штучнае расплоджваньне карпаў.

Галоўнымі шкоднікамі рыбацтва Віцебшчыны з сям'і пла-вунцоў зьяўляюцца, буйныя так званыя сапраўдныя пла-вунцы: плавунец шырэйшы (*Dutiscus latissimus* Linn) вялі-чыня 18—20 лініяў. Самцы зьверху амаль што чорныя, самкі цёмна-цынаманавья. Галава вялікая й шырокая; уцягнута пад грудзяны шчыток—чорная з жоўтаю верхняю губою. Вусікі доўгія, у самца чорныя, у самкі жоўтыя. Грудзяны шчыток з шырокаю жоўтаю крайкаю, абкружаючаю чорны дыск. Самая большая велічыня надкрыльляў дасягае ад 11 да 13 лініяў, за сярэдзінаю многа шырэй брушка з вельмі шырокім надвор-ным роўным краем, удоўж якога з жоўта-цынаманаваю край-каю. У самцоў надкрыльлі гладкія, слаба бліскучыя з двума шэ-рагамі падоўжных дробных кропкаў. У самак надкрыльлі цёмна-бура-цынаманавья, у глыбокіх падоўжных барознах, даходзячых

¹⁾ Глядзі маю памятку № 7 аб фауне Віцебшчыны частка 1 пазваночныя.
Увага: Аўтар выдаў в «памятак» на розныя тэмы; ты-ш артыкул зьяўляецца яго 8 памяткай. Рэд.

Рыбны лоў у Відебшчыне.

да вяршыны з некалькімі жаўтаватымі барознамі ў сьпіннога шву. Сподняя старана цёмна-цынамавая. Кілявідны адростак задняй грудзіны з глыбокаю падоўжнаю барознаю на вяршыне ўтварае дзьве шырокія кароткія лопасьці, тупа завойстран на ўнутраным краю з зубчыкам. Пярэднія лапкі самца з сподкападобнымі членікамі, падэшва якіх, як ужо гаварылася, з прысасачкамі. Заднія лапкі з двума роўнымі пазурамі. Самкі маюць мала разьвіты яйкаскарб, нявідны знадворку, бо звычайна захаваны ў брушку. Плавунец шырэйшы распаўсюджан у б. Расіі і ўва ўсёй Эўропе. Трымаецца ў вазёрах, саджалках, балотах, рэчках з ціхім цячэньнем; сустракаецца ў Віцебшчыне асабліва ў зімовы лоў рыбы ў вазёрах.

Плавунец акрайкованы (*Dytiscus marginalis* Linn) велічыня 14—15 лініяў. Зьверху цёмна-зялёны, альбо цёмна-аліўкавы. Галава ўцягнута пад грудзіны шчыток, шырокая з жоўтаю верхняю губаю й вялікімі паверхнімі чэлюсьцямі. Вусікі доўгія, жоўтыя. Грудзіны шчыток шырокі з жоўтаю крайкаю навокал усяго цёмнага дыску. Шчыточак цёмны. Надкрыльлі гладкія з двума шэрагамі дробных кропак. З мала пашыранымі бакавымі краямі й досыць вузкаю жоўтай крайкаю, якая пераходзіць на захілены іх край. На вяршыне надкрыльляў відаць нявыразная крывая, як бы змытая жоўтая перавязіна. У самак надкрыльлі ў падоўжных глыбокіх барознах дасягаюць ледзь да $\frac{2}{3}$ даўжыні. Сподні бок зьменна-жоўтага колеру. Кілявідны адростак, як і ў шырэйшага плавунца. Водзіцца ў тых мыйсцох, дзе й шырэйшы плавунец. Большаю часткаю сустракаецца ў зімовы лоў рыбы.

Плавунец скарочаны (*Dytiscus circumflexus* Linn). З надворнага віду й спосабу жыцьця падобны на плавунца акрайкованага. Велічыня 14—15 лініяў. Зьверху цёмна-зялёны альбо аліўкавы з гэтак сама абцягнутаю шырокаю галавою. Верхняя губа, доўгія вусікі і жоўтыя шчупікі. Пярэдняя сьпінка з зусім простымі краямі, з шырокаю жоўтаю крайкаю. Шчыточак нявыразна афарбован у жоўты колер. Надкрыльлі з падоўжнымі шэрагамі рэдкіх кропкаў. Іх бакавы край, як зьверху, так і ў загнутай частцы жоўты. У самак надкрыльлі з глыбокімі падоўжнымі бароздкамі, дасягаючымі ледзь да сярэдзіны іх даўжыні. Сподні бок зьменна-жоўтай фарбы ў чорных плямах. Кілявідны адростак задняй грудзіны вузенькі, даўгі з падоўжнаю бароздкаю, на сваёй вяршыні ўтварае дзьве падоўжаных, выцягнутых, вузенькіх лопасьці. Водзіцца пераважна ў стаячых водах і сустракаецца радзей акрайкованага плавунца.

Плавунец падпяразаны. (*Dytiscus circumciuctus* Ahr). Велічыня 14—16 лініяў падобны плавунцу атарочанаму. Галава з жоўтаю плямаю паміж вачэй. Жоўтая крайка на грудзіне, шырэй, чым на пярэдніх і задніх краёх. Вяршыны надкрыльляў расплыўчыва-жоўтага колеру. Грудзінны адростак, як у плавунца акрайкованага. У самачкі надкрыльлі звычайна роўныя калі бываюць з падоўжнымі бараздкамі, — дык толькі на $\frac{2}{3}$ сваёй даўжыні. Часта сустракаецца ў зімавы лоў рыбы ў вазёрах.

Плавунец палоўчаты (*Dytiscus dimidiatus* Berd). Велічыня 14—15 лініяў. Добра адзросьніваецца ад пярэдніх—па пярэдняй сьпінцы акрайкованай толькі па бакавых краёх жоўтым колерам, па тупым акруглёным лопасьцям кілявіднага адростку і па споднім чырвона-бурым баку. Надкрыльлі прыблізна да паловы даўжыні пакрыты палоскамі. У Віцебшчыне ён сустракаецца надта мала.

Плавунец баравы (*Dytiscus Acilius silvatus* Limo). Велічыня 7—8 лініяў. Галоўная адзнака ад усіх папярэдніх, — малая велічыня, затым пазуры задніх лапаў рознай велічыні. Цела плоскае, зверху жоўтае. Пярэдняя сьпінка з жоўтаю папярэчнаю лініяй на дыску й навокала з гэткаю-ж крайкаю. Надкрыльлі самчыка амаль што чорныя, у самачкі з 4-мі шырокімі баразёнкамі ўбраны жоўтымі валаскамі. Надта многалікавы звычайны від. Любіць лужыны, канавы й няглыбокія стаячыя воды.

Плавунец папярочны. (*Dytiscus (Hydaticus) transversalis* Pont). Велічыня 5—6 лініяў, амаль што чорны. Добра распазнаецца па жоўтай папярочнай палосцы ў аснове надкрыльляў. Бакі пярэдняй сьпінкі й надкрыльляў з жоўтаю крайкаю, зыспаду чорны. Самы звычайны від мясцовых стаячых водаў. Што датычыцца да іншых дробных відаў плавунцоў, уласцівых Віцебшчыне, дык аб шкадлівасьці іх няма ніякіх вестак і іх у рыбацтве ня прымаюць пад увагу. Вядомыя ангельскія энтомолёгі Корбі й Сьпэнс у сваёй „Агульнай гісторыі кузуркаў“ кажуць, што плавунцы зьнішчаюць бязьлікавую колькасьць дробных рыбкаў. Профэсар Халадкоўскі адзначае, што плавунцы робяць вялікую шкоду ў рыбалоўных саджалках. Гэты ж погляд маюць агулам усе натуралістыя, энтомолёгі, й рыбаловы-практыкі. Пераходзячы да спосабаў барацьбы з шкодаю, якую прыносяць плавунцы рыбацтву, неабходна абмовіцца, што гэткія магчымасьці ёсьць ў прыстасаваньні з відавочным посьпехам, адно пры штучным гадаваньні рыбаў

у саджалках і на малых вадазборах альбо наагул у малых вазёрах. Каб абайсьці гэтую шкоду трэба вырасьліваць моладзь у прэсных скрынках і захоўваць агулам усе правілы гадаваньня рыбаў, бо й самі рыбы зьяўляюцца магутнымі згубцамі ікры, моладзі й болей дробных сародзічаў.

Мейсца дзеля рыбных саджалкаў трэба выбіраць болей аддаленае ад другога возера альбо балота, у якіх водзяцца плавунцы, каб ня даць ім магчымасьці пералятаць у вартуемы вадозбор, для яды й разнажэньня. Перш-на-перш перад пусканьнем моладзі неабходна добра абчысьціць вадазбор ад лічынкаў і жукоў плавунцоў й агулам кузуркаў. Заўсёды сачыць і ў самы час лавіць, хоць энтомолёгічнымі сачкамі плавунцоў і іх лічынкаў, а роўна й іншых шкоднікаў, напрыклад; лічынкаў жукоў—вадалюбаў й асабліва лічынкаў ласкатолкаў. Неабходна зьвярнуць увагу на зьнішчэньне плавунцаў, якія ўзімовы лоў рыбы пападаюць у невад. Часам, папаўшыся гуртам, яны выкідаюцца з сеткі на лёд, дзе замярзаюць, закідаюцца сьнегам, а ўвесну растаюць, ажываюць і адходзяць у ваду, дзе й прадаўжаюць сваю згубчую дзеяльнасьць. Спосаб зьнішчэньня зімовага лову плавунцоў зьяўляецца адзіны й рацыянальны для вялікіх вадазбораў і, калі яго прызнаць абавязковым для рыбаловаў-арандатораў, дык карысьць будзе асабліва выразная ў тых мясцовых вазёрах, у якіх надта шмат плавунцоў. У водах Віцебшчыны, у якіх жывуць вялікія плавунцы, трымаецца і іншы буйны вадзяны жук.

Вадалюб вялікі чорны (*Nydraphi hydrous siceus* Limo). Досягваючы да 3-х, 5-х, 4-х сантымэтраў даўжыні. Ён з надта выгнутым целам бліскуча-чорны з верхняга боку. Гэты вадалюб у даўнейшыя гады лічыўся падобна плавунцом, драпежнікам шкадлівым рыбацтву, але ў сучасны момант даведзена, што ён і яго лічынкі, зьяўляюцца расьлінаяднымі й адно ў крайнасьці, жывяцца жывёлаваю ядою—затым ён абмылкова ў многіх здарэньнях рыбаловамі лічыцца сумесна з плавунцамі за жука шкадлівага дзеля рыбацтва.

На спакойнай паверхні стаячых водаў Віцебшчыны прыгожа круцяцца ў яснае надвор'е множ падобных да плавунцоў, але с кароткімі таўстымі ножкамі, гэта так званыя верцячкі (*pirimdaoe*). Яны зусім безшкадлівыя, расьлінаядныя жучкі й могуць лічыцца нават карыснымі дзеля рыбацтва, бо яны зьяўляюцца неабходнаю харчою для рыбаў.

III.

Геолёгічнае вывучэньне Віцебшчыны.

(Даклад на агульным сходзе Таварыства 20-га сьнежня 1924 году).

Віцебскае Т-ва Краязнаўства ўключыла ў праграму сваёй дзейнасьці вывучэньне Віцебшчыны ў геолёгічным стасунку. Гэта ў найвышэйшай ступені цікавая галіна вывучэньня краю была да гэтага часу ў загоне. Прабел гэты ў галіне краязнаўства рана ці позна неабходна пачаць запаўняць разам з укладаньнем поўнай геолёгічнай карты Віцебшчыны і даведанага музэю, ў якім будуць сабраны ўзоры грунтоў, мінэраляў, скамянеласьцяў і палеонтолёгіі ў межах Віцебшчыны. На першы пагляд гэта задача можа паказацца даволі цяжкаю, або занадта спэцыяльнаю, што патрабуе дзеля свайго выкананьня асабліва дарагіх організацый, прыладаў і г. д. Але гэта толькі на першы пагляд. Калі ж узяць пад увагу, што дзеля вырашэньня гэтай задачы ўжо нешта зроблена людзьмі навукі да апошняга часу, а нешта будзе зроблена ў будучым, дык убачым, што перад намі зусім не такая цяжкая праца, каб запужаць нас цяперака, у той момант, калі мы жадаем за яе ўзяцца. Узяцца-ж можа ўсякі, хто любіць навуку наагул і геолёгію прыватна. Няма падставы дапушчаць, што ў межах Віцебшчыны ня знойдзецца дзiesiąткаў двух аматараў геолёгіі і мінэралёгіі, ці палеонталёгіі, а гэтага для пачатку зусім даволі, каб наладзіць справу геолёгічнага дасьледваньня мясцовага краю. Няма гэтак сама падставы дапушчаць, што ня знойдзецца некалькі спэцыялі-

стых геолёгаў, якія-б не адгукнуліся на запрашэньне Т-ва Краязнаўства падзяліцца сваймі ведамі й досьледамі. Такім чынам, з разьвіцьцём дзейнасьці самога, зноў народжанага асяродку краязнаўства, будзе павялічвацца і лік яго супрацаўнікоў, аматараў і спэцыялістых, якія жадаюць афяраваць сваю працу тэй ці іншай галіне краязнаўчых ведаў. У бліжэйшай будучыне ўвесь абшар пакрыецца сеткаю разнастайных прац краяведаў; самі яны будуць спатыкацца, дзяліцца вынікамі свае працы, папаўняць і звязваць іх паміж сабою, што ўрэшце дасьць азначаную цэльнасьць і каштоўнасьць іх працы.

Для сяброў—краяведаў, што ўвайшлі ў Віцебскае Т-ва Краязнаўства па падэкцыі геолёгічных дасьледваньняў, Т-ва намеціла кароткую праграму дзейнасьці пачатку геолёгічнае працы.

Усякі сябар—дасьледчык павінен вызначыць райён для свае працы і геолёгічна вывучыць яго, наколькі гэта магчыма, падрабязна, дакладна й сыстэматычна ў адносінах паверхні і нетры.

Паверхня.

Паверхня абранага райёну сама па сабе дасьць багаты матар'ял для дасьледваньня, а ўласна: ці роўная мясцовасьць, ці пакрыта ўзгоркамі і лагчынамі; паземная, ці ўхіленая ў адзін бок ці ў некалькі, ў якім напрамку

ўхіл адносна старонак сьвету. Увесь гэты рэльеф старанна павінен быць нанесен на карту з паказаньнем разьмераў у пляне й высокасьці ўзгоркаў, глыбіні, шырыні й працягу лагчын і равоў. Неабходна вышыні зьвязаць з роўнямі і бліжэйшай ракі, а дзе ёсьць даныя, дык з роўнем мора.

Далей трэба дасьледваць паверхні, якія пакрыты булыжным каменнем (валунамі). Усе гэтыя камяністыя паверхні неабходна абмерыць і межы іх нанесці на карту, пры чым ня будзе збыткам зьварнуць увагу на наступную акалічнасьць: палосы камяністай паверхні маюць від падоўжаных языкоў, да напрамку прыблізна ад поўначы к паўдню. На паўдні яны звычайна канчаюцца ў відзе акругленых ліній, калі мясцовасьць роўная і ў відзе хвалявае лініі, калі мясцовасьць пакрыта ўзгоркамі. Тут дасьледчыку прыдзецца уважліва ўглядзецца ў велічыню паскіданых каменяў: калі ён убачыць, што адзін бераг паласы (усходні ці заходні) засланы каменнямі больш буйнага разьмеру, чым бераг процілеглы, дык гэта будзе сьведчыць аб тым, што мы маем справу, як відаць, ня з цэлаю паласою, а толькі з яе паловай. Другую палову трэба шукаць у тым баку, ў якім ляжыць болей дробнае каменне. Прайшоўшы дзьве, тры, а іншы раз да дзесьці вёрст, можна знайсці другую палову паласы, ў якой камень будзе ляжаць у адваротным напрамку, гэта значыцца, больш буйны з надворнага боку, а дробны з унутранага, гэта значыцца, па краю, бліжэйшаму да першай паловы. Абе дзьве гэтыя паловы ў паўднёвых сваіх канцох у большасьці выпадкаў злучаны гэтакаю самаю, як і палосы, камяністай градкай, як паказана вышэй у відзе акругленьняў ці крывых ліній у залежнасьці ад роўнай, ці ўзгорыстай мясцовасьці. Гатункі каменяў не павінны высьлізнуць з увагі дасьледчага, які ў сваім журнале пакажа, якая выключна пераважная

ў масе засьцілаючых мясцовасьць каменяў і якая складае меньшасьць. Узоры ўсіх гатункаў з асобнаю лічбаю і апісаньнем уявіць надта прыгожую колекцыю, як мінэраляў, так і горных парод для ілюстрацыі эпохі абледзяненьня краю. Пры гэтым далучаецца некалькі карысных радаў: 1) для колекцыі ня трэба браць буйных булыг, інакш атрымаецца вельмі важкі багаж, а каменя з кулак велічынёю упоўне даволі для гэтае мэты. 2) Пры параўнаньні каменяў аднаго з другім у сухую пагоду трэба змачыць камень вадою: вільгаць вызаве фарбу й будову каменя і памылка зьмяшаць адзін від каменя з другім ня будзе мець мейсца, бо граніты, гнейсы, сіэніты, палявыя шпаты, пяскавікі і размаітыя тыпы сланцоў і г. д., з якіх складаюцца дасьледчыя камяністыя насыцілы, маюць шмат адменнасьцяў, дык у лік узораў неабходна ўключыць па адным экзэмпляру кожнай адменнасьці, як па фарбе, так і па будове. 3) Усе узоры могуць быць рашчэплены на дзьве паловы, каб бачыць іх і знадворны бок і палом. 4) Тыя з узораў, гатунак якіх на мейсцы ўстанавіць ня будзе магчымасьці, павінны быць зьмешчаны ў колекцыю з адзнакаю пры нумары: «не азначаны».

Дзеля таго, што можа здарыцца, што дасьледчая камяністая градка ня ўся зьмяшчаецца ў райёне аднаго дасьледчыка, а толькі адна яе палова; другая ж палова, як вышэй было адзначана, залягае часта на далёкую адлегласьць і знаходзіцца ў райёне другога дасьледчыка, дык ад пільнасьці нанясення на плян кожным дасьледчыкам падрабязкаў, як у лініях і напрамках грады, так і ў сэнсе пераходу велічыні каменяў ад буйных да дробных, будзе залежыць паўната здабытых вестак пасья збораў прац дасьледчыкаў усіх райёнаў. Для поўнасьці вестак ня лішнім будзе запытаць мясцовых старажылаў ці

чы зменшыліся камяністыя пляцы ў сваёй паверхні з прычыны збору каменняў для будоўлі, а таксама ці не сабраны з поля болей буйныя каменні для прадажы ці для ўласных патрэбаў, або з мэтай ачысткі поля ад камення, як перашкоды пры яго апрацоўцы; ці ня збіраліся белыя вапняковыя каменні для вапняковых заводаў і ў якім прыблізна ліку; як даўно і якавы былі разьмеры булыг і г. д. Калі ёсьць дзе-небудзь каменне надзвычайна буйных разьмераў, дык іх неабходна апісаць асобна, змерыўшы іх у розных напрамках і зарысаваўшы наколькі магчыма дакладна іх від. Па дарозе не замінае збіраць аб гэтакіх каменнях розныя лягэнды.

Надта важнае значэньне будзе мець таксама дасьледваньне й нанясенне на карту: 1) Пляцоў сыпучых пяскоў і характар іх паверхні, а таксама іх матар'ял. 2) Пляцы й абрысы звычайных балот. 3) Пляцы й абрысы дрыгвяных балот. 4) Таксама тарфянішч, раней вядомых. 5) Таксама тарфянішч, захаваных пад наносным пластам (калі аб гэтым дакладных вестак хоць і няма, але існаваньне іх дапушчаецца старажыламі. У такім выпадку неабходна праверыць дапушчэньне капаньнем пробных ямак). 6) Пляцы й абрысы вазёр і характар паверхні, іх акаляючай, у межах рэльефа. 7) Мейсца знаходжаньня якіх-коліч крыніц, магчыма падрабязковае іх апісаньне, ці ня зьвернута на іх чые-нібудзь увагі, як на крыніцы лекавыя, узоры іх вод. Неабходна зьвярнуць асобную ўвагу на тое, — ці няма выхадаў на паверхню якіх-небудзь цвёрдых (камяністых) парод, напрыклад: вапнавай гліны, пескавіка, лупняка, крэйды, вуглю і іншых.

Н е т р ы.

Разгляданьне райёну ў простастаўным напрамку, гэта значыцца ў раз-

рэзах, складаецца з таго, каб адзначыць з магчымай дакладнасьцю заляганьне пластоў зямлі адзін над другім на глыбіню, як можна большую, да якой дасьледчык зможа дасягнуць. А дзеля гэтага неабходна скарыстаць усе існуючыя ў межах райёну простастаўныя ці ўхілавыя агаленьні тоўшчы зямлі, напрыклад: рэк, вазёр, ручаёў, равоў з крутымі берагамі, пакаатамі, дарог, абваламі ўзгоркаў, штучнымі выняткамі пры якіх-небудзь земляных працах сьвярдловымі шчэлінамі пры разгляданьні інжэнэрамі грунтоў, ці пры утварэньні артэзіанскіх студняў і г. д.

Абраўшы азначанае агаленьне, дасьледчык аглядзіць яго пільна з мэцаю ўпэўніцца ці не замаскаваны агаленьні пазьнейшымі аплывамі ці абваламі.

Калі гэтакі выпадак сапраўды мае месца, або, калі гэты пакат месцам заслаўся пластам расьлінавай зямлі і парос травой, ці іншымі парасьнікамі, дык неабходна пры дапамозе ачысьціць ад староньняй зямлі паласу ад верху да споду, каб дайсьці да сапраўдных пластоў агаленьня. Калі гэта будзе зроблена, то дасьледчыму прыдзецца пільна абмерыць у парадку заляганьня таўшчыню кожнага паасобна пласту, ня грэбаючы ніводнай хоць бы самай тонкай праслойкай, афарбаванай у асобны колер, ці складзенага з іншага, чым суседнія паласы матар'ялу. Памер трэба рабіць не па нахілу пакаату, а па простастаўнай лініі, гэта значыцца, па сапраўднай таўшчыні пластоў, затым і ўся вышыня профілю будзе роўная не даўжыні пакаату па нахілу, а суме таўшчыні ўсіх пластоў, з якіх складаецца профіль. Адначасна з гэтым профіль з усімі напластаваньнямі нанесці на малюнак, пласты пранумараваць па парадку, пачынаючы зверху, а ў часопісі прац пад тым жа нумарам занесьці падрабязна апісаньне кожнага пласту ці праслойка прыб-

лізна ў гэтакім парадку: №, таушчыня, з якога матар'ялу гліна, пясок, суглінак, глей, гравій, якога колеру, якой будовы (пластовай, хваляванай, барадаўкавіднай, аднароднай і г. д.), што ў сваёй масе змяшчае пласт (буйныя ці дробныя каменны, акруглыя, ці куткавідныя, якога гатунку: гранітныя, вапнавыя, кварцавыя, пясковыя і г. д., якіх колераў, ці няма ў масе адломкаў, або цэлых чарапашак, скамянеласцяў, адбіткаў расьлін, ці жывёлаў, які пласт па сваёй шчыльнасці: пухкі ці закасыянены, ці сцэмантаваны, як ляжаць пласты: паземна, ці з нахілам, ці ў відзе зашпілек. Ад кожнага пласту ці праслойку неабходна ўзяць узоры, кожны ў асобную скрыначку, напісаць на іх нумар, пад якім яны апісаны ў часопісі і адназначаны на профілі. Калі агаленне мае значную даўжыню, дык гэтакіх профіляў неабходна зняць некалькі, паказваючы адлегласць паміж профілямі. Асабліва неабходна здымаць профілі ў мясцох найбольш паказальных ў сэнсе станавішча і выгінаў напластаванняў, а таксама ў мясцох іх прападаньня і зьяўленьня новых (выклінаваньне).

У профілях іншы раз могуць сустрацца праслойкі, з якіх сочыцца вада. У такіх выпадках неабходна адзначыць гэтыя мейсцы на профільных малюнках і ў часопісі, а ўзоры вады прыкласці да ўзораў грунтоў.

Дайшоўшы да самага йсподу агалення, неабходна разглядзець (калі магчыма), якія пласты ляжаць ніжэй.

Для гэтага пажадана зрабіць адкопку ямы ў падшве агалення наколькі магчыма глыбей, каб апісаць залеглыя там праслойкі й вывучыць іх матэрыю і змест.

У тых мясцох, дзе дасьледчыку давядзецца знайсці закасыяненыя пласты пескавікоў ці вапнавікоў, або іншых гатункаў, трэба звярнуць

асаблівую ўвагу, як на самыя пласты, так і на пласты, іх засьцілаючыя. Тут важна будзе вивучэньне напрамку гэтых пластоў, і асабліва уключаных у іх жывёлаў або расьлінавых рэштак у відзе абломкаў, ці цэлых чарапашын, акасыянеласцяў, адбіткаў і інш.

Пры разгляданні тарфянішчаў неабходна складаць наколькі гэта магчыма поўны разрэз кожнага з іх; дакладна вивучыць характар расьлінасьці, з якіх тарфянішчы складаюцца і разглядзець: ці няма ў масе торфу такіх расьлін, якія не ўласьцівы нашай краіне, а таксама ці няма галін, або ствалоў дрэўцаў, ці няма касьцей, рагоў, або цэлых касьцякоў жывёлаў. Усё гэта дасьледчык павінен пільна разглядзець, вивучыць, апісаць і назьбіраць колекцыю ўзораў, нягрэбаючы ніякаю асаблівасьцю, ці падрабязковасьцю, бо часта такія драбніцы ня толькі не непатрэбны, а наадварот маюць вельмі важнае навуковае значэньне. Дасьледчыку ня трэба забывацца й таго, што ў тарфяных завалах часта можна знаходзіць прадметы, якія маюць простыя, ці ўскосныя адносіны да пражываньня ў тых мясцох чалавека.

Калі ў якім-небудзь раёне знойдзецца існаваньне артэзыанскіх студняў, або што ў тым ці іншым мейсцы рабілася пракручваньне зямлі, дык неабходна скарыстаць якія ёсьць весткі аб гэтых шчылінах, ці іх рысункі, уведаць ці захаваліся ўзоры грунтоў, вынутых з пракручаных шчылін, каб атрымаць усе гэтыя важныя весткі, рысункі й узоры для хаваньня і навуковай апрацоўкі ў Т-ве Краязнаўства. Месца ж, дзе рабілася такія працы, нанесці на карту.

У выпадку якіх-нібудзь няўцямнасьцяў, або перашкод, акія маглі сустрацца пры працах, ці невыразнасьцяў у гэтым нарысе, сябар-дасьледчык зносіцца аб гэтым з Т-вам, якое

безадкладна дасьць неабходныя тлумачэньні й рады.

У заключэньне неабходна дадаць, што член-дасьледчык пры вырашэньні свае задачы па выкананьню ўсяго выкладзенага ў гэтым нарысе можа мець надзейных і дзеяльных памоцнікаў у асобе вучняў-экскурсантаў з іх кіраўнікамі. Бо цяжка адшукаць болей зручны выпадак, болей ўдзячную падству, больш удалы матар'ял для школьных экскурсыяў, чым той, які намечаны Т-вам Краязнаўства па вывучэньню геолёгіі, мінэралёгіі і палеонтолёгіі краю. Тутака атрымаюць моральнае задаваленьне і сам сябар-

дасьледчык, як дзеяч для навукі й дабрабыту людзей, і кіраўнік экскурсыі, як выхаваўца і самі экскурсантаў, як удзельнікі ў карыснай для іх разьвіцьця працы, а ўсе разам, як удзельнікі ў дзеяльнасьці, якая будзе адзначана на старонках гісторыі мясцовага краязнаўства. Дзеля гэтага ад захаваньня да навукі й працы ўсіх удзельнікаў, ад іх энэргіі і ўпартасьці будзе залежыць паўната пачатай навуковай працы, якая толькі канчаецца там, дзе, дзякуючы тым ці іншым уважлівым прычынам, працягваць яе будзе немагчыма. Вынікі прац, як і іншых, павінны быць паведамлены Т-ву.

Кароткія праграмы для вывучэння рэкаў, вазёр і балот мясцовага краю¹⁾.

Як не багата Беларусь водамі, як не многалічны яе балоты, вазёры й рэкі, усёж яе вадаёмы, як і ярна—рачная сетка, ледзь зачэплены, пакуль што навуковымі даследаваннямі і ў гэтай краіне яшчэ шмат прадстаіць працы і спецыялістаму і аматару... Мы ня будзем стукацца ў адчыненыя дзверы й даводзіць тое становішча, цяпер ужо дзеля ўсіх яснае, што ўсебаковае вывучэнне свайго краю, ёсць справа карысная і неабходная. Ня будзем мы спыняцца й на тым, што роля аматара ў навуцы можа быць і паважнай і даволі сур'ёзнай. Проста пяройдзем да справы. Нашым артыкулам перш на перш мы жадалі-б прысьці на дапамогу таму краяведу-аматару, які жыве й працуе ў глушы, мядзведзевым кутку, каму не хапае ў другі раз добрай рады, у каго няма пад рукамі патрэбных даведкавых выданняў, падручнікаў і г. д. Пры гэтых варунках бывае, што і ў энэргічнага чалавека апушчаюцца рукі. Адразу ўзьнікае труднасьць ужо пры самым выбары тэмы для дасьледчай працы, бо не заўсёды ведаеш, на якія уласна бакі мясцовага жыцьця й прыроды неабходна звярнуць сваю ўвагу. Далей ня ведаеш, іншы раз, як распачаць працу, як трэба вясці яе, каб яна магла мець навуковы сэнс і значэнне.

У літаратуры ёсць добра распрацованыя праграмы і навучаньні для розных гідрографічных даследаванняў. Але яны раскіданы па розных, іншы раз спецыяльных і дарагіх выданнях і не заўсёды даступны краяведу. Мы даём тутакж вядомы збор паказанага матар'ялу, што намячае тыя пытаньні, якія фактычна краявед зможна сабе паставіць і здолее разь-

¹⁾ Гэты артыкул зьяўляецца адным з разьдзелаў нашае кнігі «Падручнік да вывучэння мясцовага краю,» якая пакуль што па варунках часу ня выйшла з друку.

вязаць сваймі сіламі. Ды й пытаньні гэтыя падабраны так, што ў самай пастаноўцы іх, можна прачытаць паказаньне на характар і спосабы вядзеньня працы. Такім парадкам, наша мэта—намеціць крокі дасьледчыка. Далейшыя спраўкі і паказаньні чытач знойдзе хоць бы ў тых кнігах, сьпіс якіх прыкладзен у канцы гэтага артыкулу.

* * *

Шмат якія дэталі й асаблівасьці сучаснага беларускага рэльефу абумоўлены налёгшай на яго ярна-рачнаю сеткаю. Ужо маленькая экскурсыя ў бліжэйшы да вёскі яр ці на рэчку, дае, напрыклад, настаўніку багаты матар'ял дзеля відавочнага азнаямленьня дзяцей з многімі асноўнымі географічнымі паняцьцямі¹⁾... Як вядома, значэньне яроў у жыцьці прыроды і ў гаспадарцы чалавека вялікае. У адных выпадках ярная сетка зьяўляецца й натуральна-дранажнаю сеткаю, якая выклікае агульнае зьніжэньне грунтавых водаў у краіне і так ці інакш дапамагае яе асушэньню, пераводзячы яе часамі на стэпавы ражым.

У другіх выпадках, ярная сетка, глыбока прарэзваючы таўшчыню земляных парод і агаляючы ваданосныя пласты, заклікае да жыцьця ручайкі, якія даюць пачатак ручаём, што рана ці позна зьліваюцца ў адно цэлае і ўтвараюць раку. Пры простым паглядзе на карту кідаецца ў вочы, што большасьць сёл і вёсак месціцца ў Беларусі ўсцяж рэчак і лагчын. Яры, што дзейнічаюць і растуць, зьяўляюцца бізуном для земляроба. Яны ня толькі асушаюць глебу; яны зьмяншаюць пляц ральлі й шмат якія кавалкі яе пераводзяць у адзел няўдоби. Араньне на схілах становіцца цяжкім.

Пачынае прыкмяцацца не адно размыў, але і змыў глебы й грунту, пры чым ярныя вы насы засьмечваюць культурныя кавалкі зямлі альбо рэкі, чым і абумоўліваецца засьмечваньне і дзічэньне апошніх. Лёгкая хвалявасьць рэльефу, вядомая падатнасьць горных пародаў размыву, нашы кліматычныя варункі—вось галоўныя фактары прыроднага ўзросту яроў. Але часта сам чалавек дапамагае гэтаму ўзросту. Вось напрыклад, найбольш звычайныя прычыны разьвіцьця прамоін і яроў: 1) зьніштажэньне растучага па ярох лесу й хмызьняку і выкорчываньне тутака пнёў; 2) узорваньне стромкіх схілаў; 3) правядзеньне ўсялякага роду барознаў у кірунку да яру;

¹⁾ На тэму аб школьных геалёгічных экскурсыях і нагляданьнях і аб складаньні школьнага геалёгічнага габінету гатуецца да друку асобны атрыкул.

4) выкапваньне каменяў; 5) паша жывёлы, асабліва прагон яе па адной якой-небудзь сьцежцы; 6) чугункавыя выняткі і інш. У Беларусі на шчасьце чынныя яры спаткаюцца ня так ўжо часта. Большасць яе лагчынаў выпрацаваных цякучымі водамі, адносіцца да тыпу равоў, сухадолаў, лагоў, ці наагул «лагчынаў. Аб «ярох»¹⁾ пісалася і пішацца цаперака вельмі шмат, тым ня менш кожнае стараннае нагляданьне над імі, мае сутна важнае ня толькі навуковае, але і жыцьцёвае практычнае значэньне.

Прыводзім праграму для вывучэньня лагчынаў і (яроў).

1) Назва даная лагчыны па афіцыйнай карце і мяйсцова я.

2) Адкуль бярэ лагчына пачатак і куды ўпадае.

3) Працяг лагчыны.

4) Ухіл яе дна (спад стромкі і спадзісты).

5) Форма бакоў (стромкія спадзістыя, пакатныя й г. д.) адносна вышыня бакоў (лагчына рэўнабокая, нераўнабокая).

6) Прыблізная шырыня і глыбіня лагчыны (намалюваць схэматычны профіль).

7) Прысутнасьць цякучай вады ў лагчыне (сухая, ці ссталым ручаём, ці часова замяняецца ў рэчку і інш).

8) Вадзяныя крыніцы па берагах і на дне лагчыны; якаснасьць і колькасьць вады ў іх (добрая, кепская, жорсткая, мяккая, крыніца багатая ці бедная вадою і г. д.).

9) Ці ёсьць у лагчыне студня, на якой глыбіні яна дастае ваду.

10) Якія ёсьць у лагчыне штучныя вадаёмы (стаўкі, сажалкі).

11) Як доўга ляжыць сьнег у лагчыне і якая глыбіня яго ўзімку. Адналькова ці хутка тае сьнег. На абодвух баках, ці на адным з іх (на якім) заўсёды хутчэй.

12) Гэалёгічныя будовы бакоў (з якіх парод яны складзены).

13) Гэалёгічныя будовы дна лагчыны (пароды наносныя, глей, нясок і інш., альбо каранья: гліна, пясок, вапняк).

14) Які з бакоў лагчыны больш падлягае размыву.

15) Характар вадатока (часовага русла лагчыны: просты, зьвілісты, размыты, задзярнованы і інш); ці ёсьць у вусьці яру стажок вынаса.

¹⁾ Мы адносім назву „яр“ выключна да чынных і растурых прамоін, ужываючы дзеля лажбінаў наагул назву „лагчына“ альбо ў больш прыватных выпадках — роў, ці сухадол, у залежнасьці ад тыпу лагчыны

16) Ці маецца абাপал лагчыны споўзьні й галоўным чынам на якім баку.

17) Нагляданьні над узростам асобных яроў (у вышнявіне галоўнае лагчыны, ці абাপал яе). Ці расьце яр верхам Ці ідзе размыў па дну; ці расьце яр шляхам размыву яго бакоў, ці шляхам абвалаў, ці апоўзкамі яго сьцен. Шпаркасьць узросту (пажадана нагляданьне ў працягу году).

18) Разьмеркаваньне і характар расьлінасьці на лагчыне. Ці не прымячаецца ў гэтым стасунку розьніца паміж абодвых схілах.

19) Час засяленьня лагчыны.

20) Карыстаньне лагчынаю й цякучымі яе водамі з боку мясцовага жыхарства.

21) Якія-небудзь асабовыя ўвагі.

Дасьледаваўшы лагчыны й яры ў сваім райёне, можна перайсьці да пытанняў і вывадаў больш агульнага характару.

1) Пад якімі народнамі назвамі вядомы ў даным райёне агульна ўсе лагчыны Ці няма розьніцы паміж лагчынамі, маючымі розныя назвы.

2) Ці нельга намеціць тыя альбо іншыя тыпы лагчын у залежнасьці ад прарэзваемых імі горных парод.

3) Ці нельга ў райёне падмеціць пераходныя тыпы лагчын ад яру і да рачной даліны.

4) Ці назіраецца, каб лагчыны, па меры свайго ўзросту, пераціналі сваймі верхавінамі вадазборнікі суседніх рэк. Ці ня зьліваюцца сваймі верхавінамі лагчыны, кіруючыся ў розныя бакі.

5) Ці не назіраецца, як правіла, нераўнабокасьць мясцовых лагчын. Якія ўласна іх бакі зьяўляюцца больш стромкімі, якія спадзістымі.

6) Ці многа ў данай мясцовасьці яроў (дзеінічаючых), ці не прымячаецца з працягам часу павялічэньне іх ліку і разьмераў.

7) Калі ўзрост прамоін ідзе хутчэй усяго (улетку, пасля моцных заліваў, раньняй вясною).

8) Які размыў агульна тутака пераважае (донны ці берагавы).

9) Якія штучныя прычыны ў даным райёне часьцей усяго дапамагаюць ярнаму ўтварэньню.

10) Якое значэньне маюць яры ў сельскай гаспадарцы данага райёну (выпадкі зносу ральлёвага пласту глебы, наносы лугоў, зьніжэньне роўня студнёвых водаў і інш).

11) Ці прымаюцца ў данай мясцовасці меры дзеля барацьбы з ярамі і якія ўласна.

Можа краявед-аматар зможа даць адказы не на ўсе запрапанаваныя тутакса пытанні. Ва ўсякім выпадку, ён мае даволі добры выбар тэмаў для даступных яму нагляданняў. Пры досьледах больш ці менш значнага райёну, можна будзе пераконвацца ў тым, што цэлы шэраг прамежкавых формаў звязвае простую прамоіну — ярок з разьвітаю і аформленаю рачною далінаю. З другога боку, напэўна, спаткаюцца пачатковыя формы далін, звязаныя з мінулымі ці сучаснымі вазёрамі. Словам, шэраг ледзь прыметных пераходаў звязвае паміж сабою яры, лагчыны, рачныя даліны і вазёрныя катлавіны. Багацьце рэк зьяўляецца характэрнаю ўласцівасцю Беларусі, пры чым рэк розных тыпаў, пачынаючы ад такіх, што маюць ледзь намечанья, зародкавыя, неаформленыя даліны і канчаючы рэкамі актыўнымі з разьвітаю далінаю і характэрным пойменка-алювійным краявідам. Экскурсыі па якой-небудзь рацэ цікавыя самі па сабе і лягчэй за усё праводзяцца ў жыццё, асабліва па буйных вадзяных артэрыях нашага краю. Прыводзім праграму дзеля вывучэння рэкаў.

- 1) Назва ракі (на карце й мясцовая).
- 2) Адкуль бярэ пачатак і куды ўпадае рака.
- 3) Працяг ракі (па карце)¹⁾.
- 4) Разьмер пляцу вадазборніку ракі (па карце)²⁾,
- 5) Лік прытокаў ракі і разьмеркаваньне іх па баках яе.
- 6) Што служа вадаразьдзелам паміж ракамі і прытокамі.
- 7) Агульны характар даліны ракі (вузкая, шырокая, распрацованая, слаба намечаная і г. д.). Злажыць (хоць-бы на вока) плян і папярочны профіль данага кавалку даліны.
- 8) Форма даліны й яе бакоў. Бакі стромкія, альбо спадзістыя. Абодва берагі (карэнныя) аднолькавыя ці адзін вялікі стромкі, другі спадзісты-нізінны. Вышыня (прыблізна) стромкага берагу. Стромкім застаецца адзін і той-жа бераг (які?). Ці абодва чаргова, альбо крутыя, альбо нізінныя. Ці няма

¹⁾ Самы просты спосаб прызначэння на карце даліны ракі знаходзіцца ў наступным: змочаную нітку кладуць на карту па ўсім зьвілінам ракі, за тым, выпрастаўшы яе і вызначыўшы яе даўжыню па маштабу карты, знаходзяць працяг самае ракі

²⁾ Самы просты спосаб: сьпісваем на паперу (ці лепш на роўны картон) межы вадазбору, старанна вырэзваючы ножніцамі атрыманую фігуру. На тым жа кардоне ці на таперы дакладна вырысоўваем квадрат, бакі якога раўны аснове маштаба карты (звычайна цалю) і атрыманы квадрат таксама вырэзваем; абедзьве фігуры важным на добрых вагах Лік паказваючы ў колькі разоў першая фігура (вадазборніка-важыць больш другой, дае нам лік знаходзячыся ў яе квадратных цалю; па маштабу карты вылічваем пляч вадазборніку, але ўжо ў квадратных вёрстах.

ў сьцяне бакоў тэрас (прыступкаў), іх вышыня? З чаго яны складзены?

9) Пойма, на якім яна беразе (ці на абодвух). Яе шырыня. Характар поймы: ці няма на ёй старыц, плёсаў, вазёр, тарфяных балот, ці ня прыметны ў поймах выдмы, альбо невялікія прыродныя (берагавыя) валы? Ці не знаходзяць тут зьлезную руду? Пойма лясная, лугавая, балотная.

10) Геолёгічная будова берагоў (і яе тэрасы). З якіх парод складзены бакі даліны. Іх падатнасьць размыву, апоўзкі па берагах, іх распаўсюджанасьць.

11) Геолёгічная будова рэчышча—з парод наносных ці карэнных? Характар дна: ілісты, ці пяшчаны?

12) Размываючая праца ракі. Распад (размыў і падмыў) берагоў. Дзе размыў ідзе хутчэй—на правым ці на левым баку. Ці нельга разважаць аб хуткасьці гэтае зьявы.

13) Перамяшчэньне і блуканьне рачнога рэчышча. Калі цячэньне зьвілістае—ці няма якой небудзь правільнасьці ў выгінах?

14) Намываючая праца ракі (адклад наносаў). Ці няма мялізны, узрастаючых вастравоў, ці ёсьць дэльта пры вусьці, яе характар, ці ня прыметна нарастаньне дэльты.

15) Шырыня і глыбіня ракі (яго жывога струменя).¹⁾

16) Шыбкасьць цячэньня ракі.¹⁾

17) Уласьцівасьць вады ракі (колер, чыстата, смак, пах і інш).

¹⁾ Калі рэчка не вялікая, яе шырыню можна вызначыць вярхоўкаю, перакінутай з аднаго берагу на другі. Калі ёсьць мост, дык пазнаем шырыню ракі яго прымерам. Калі рака больш буйная, вымяраем яе шырыню ўзімку па лёдзе. Урэшце шырыню буйнае ракі (або возера) можна вымераць застаючыся ўвесь час на адным беразе, але прыстасоўваючы звычайныя геомэтрычныя прыёмы дзеля азначэньня адлегласьці да няпрыступнага прадмету. Усяго прасьцей прыбежчы да мянзульнай зьёмкі Глыбіня ракі (альбо возера) вымяраецца футштокам. Выцёсваем простую жардзіну мэтры на 4 даўжынёю Разьмяркоўваем яе на часткі (дэцымэтры) і дзеля скорасьці і лёгкасьці адлічэньня замалёўваем гэту жардзіну, скажым, зялёнай, белай, ці чырвонай фарбаю ў пераменку. Атрыманую такім парадкам дзеля меркі жардзіну, мы апушчам да дна (старчакова), лічучы глыбіню Калі глыбіня ракі або возера значная, карыстаемся глыбамерам. Глыбамерам можа служыць кожная вага (камень) прывязаная да доўгае, загадзя, разьмеркаванае вярхоўкі. З прычыны таго, што даўжыня мокрае вярхоўкі адрозьніваецца ад даўжыні сухой, прыгатаўляючы ў першы раз глыбамер, вярхоўку мочаць. Цераз кожны мэтр завязваем вузлы. Па зніканьню гэтых вузлоў лёгка сачыць за глыбінёю. Неабходна імкнуцца да таго, каб вярхоўка апушчалася проста і не аднасілася цячэньнем у бок.

¹⁾ Гэту скорасьць зручней усяго азначаць двум назіральнікам. Загадзя ўмоўвіўшыся, адзін кідае ў ваду плавок, зазначыўшы па гадзінку пару. Другі назіральнік, знаходзячыся ніжэй па цячэньню—мэтрах у 200, прымячае пару зьяўленьня плавука ў сябе. Адлегласьць, падзяленая на лік сэкунд прабегу плавука, дасць шукаемую скорасьць. Трэба мець на ўвазе, што лёгка—плавучае цела (трэска і інш) дае няпэўнае адлічэньне, бо дзякуючы ветру й іншым пабочным уплывам будзе мець іншую скорасьць, чымся цячэньне ракі. Лепш браць цела, затопленае, напрыклад, палку, на канец якое прывязан камень так, каб палка стоячы чуць выдавалася толькі верхнім канцом з вады.

18) Умовы пажывы ракі („ключы“, балоты, вяснавыя воды і інш.). Стараннае апісаньне крыніц па берагах ракі.

19) Колькасьць і пара разводзьдзя ракі ў гаду. Плошча разводзьдзя.

20) Вышыня падыманьня вады ў рацэ ў пару разводзьдзя (назіраньне з самадзельнай рэйкаю).

21) Замярзаньне і ўзьніманьне ракі. Пажаданы шматгадовыя назіраньні.

22) Абмяпеньне і высаханьне ракі (часовае і сталае).

23) Мінулы стан ракі (па распытаньням у тутэйшых жыхароў).

24) Рыбнае насяленьне ракі,

25) Характар расьлінасьці па берагах ракі.

26) Пара пасяленьня каля ракі людзей.

27) Карыстаньне вадою ракі тутэйшым насяленьнем.

28) Штучныя будовы на рацэ (масты, грэблі, млыны і інш.).

29) Ці няма даных судзіць аб пачатку ракі (з яру, з возера, з балота).

30) Агульныя ўвагі аб рацэ.

Вывучыўшы ярна-рачную сетку данага райёну, трэба асобнымі ўмоўнымі знакамі нанесці вынікі сваіх досьледаў на карту. Дзеля гэтае мэты нарыхтоўваюць некалькі сетак, г. зн. упрощаных сьпісаў з карты райёну, дзе дадзены толькі абрысы лагчын і рачных далін. На картах гэтых, рознымі колерамі адмецім мейсца ўзмоцненага размыву і наадварот, краіны спакойныя ў гэтых адносінах. Складзём картачку выхадаў грунтовых вод (крыніц). Адмецім старанна на карце ўсё спатыкаючыся агаленьні, г. зн. тыя мейсцы, дзе горныя пароды даступны непасрэднаму вывучэньню, ня будучы затуплены расьлінасьцю. Гэта картачка ў руках спэцыялістага можа мець важнае падручнае значэньне.

Для музэю мясцовага краю зьбяром наступныя матар'ялы:

1) Паказаныя вышэй карты.

2) Пляны куткоў рачных далін, напрыклад: старыц, вазёр, і інш., найбольш характэрныя профілі (папярочныя) далін і лагчын. Малюнкi з агаленьня. Малюнкi з прыроды.

3) Фотаграфіі з найбольш характэрных яроў, далін і інш.

4) Модэлі далін. Модэлі гэтыя могуць быць зроблены з гліны, з пяску (потым абкропленыя растварам сталярнага клею), ці з пап'е-машэ, г. зн. з папернай масы, праваранай ў казану з невялікаю прымешкаю таго самага клею.

5) Узоры ўсіх напатканых чорных парод, гамачак, рачных адкладаў, выкапневых ракавінаў і г. д. Пры кожным узору абавязкова павінна быць паперка з надпісам дакладнага месца знаходжэння дадзенага ўзору.

* * *

Ня меньшую, калі ня большую цікавасць, чымся вывучэння рэк, прадстаўляе даследаванне вазёр. Вучэнне аб вазёрах цяперака вылілася ў асобную навуку „Лімналёгію“, якая мае сваю вялікую літаратуру.

Вядомая знаёмасць з асновамі гэтае навукі дзеля аматара, жадаючага распачаць вывучэнне вазёр свайго райёну, запэўна, абавязкова. Неабходныя звесткі на гэты рахунак чытач знойдзе хоць-бы ў курсе проф. П. У. Броўнава, „Фізычная геаграфія“ ¹⁾(апошнія выданні), дзе ёсць падрабязны раздел, пасьвечаны данаму прадмету.

Што-ж датыча вазёр Беларусі, большасць якіх яшчэ не даследавана, дык найбольш буйныя з іх (Віцебшчына) звязаны з тыпічным марэнным краявідам, і значыцца, з былым скандынаўскім аблядзяненнем. Іншыя вазёры ляжаць у даліне рэкаў і, будучы так ці і накш з імі звязаны, зьяўляюцца рэштак старых рэчышчаў рэк. На вадараздзельных прасторах спатыкаюцца вазёры—сподкі („абаркі“), паходжэнне якіх яшчэ даволі загадкавае. Лёс наагул ўсіх вазёр рана ці позна адзін—забалачыванне і замена балотам (тарфяным). Вывучэнне возера можна весці ў напрамку фізыка-геаграфічным (асабовасць возера, яго паходжэнне) і біолёгічным. Мы спынімся толькі на першым.

Жадаючы распачаць даследаванне абы-якога возера, неабходна найперш за ўсё заручыцца яго дакладным плянам (картаю). Калі возера нанесена на падрабязную географічную карту райёну, дык правяраем правільнасць яго абрысу ў параўнанні хоць бы з бліжэйшымі гарадамі, вёскамі і інш).

Калі возера на карту не нанесена, дык складаем яго плян самі шляхам вокамернага або мянзульнага (мянзула самадзельная) здымку. Затым, гэты плян перапісваем у маштабе даволі буйным, каб мець магчымасць наносіць на яго вынікі нашых нагляданьняў. Шырыня й глыбіня возера азначаецца таксама, як і рэк (глядзі вышэй) г. зн., футштокам, або лотам. Глыбіню пазнаюць улетку з чоўна (у ціхую бяз-

¹⁾ У гэтай-жа карыснай кнізе чытач знайдзе й агульныя звесткі аб жыцці ракі.

ветравую пагоду), а ўзімку з лёда ў пролубах у такіх пунктах, стан якіх можа-быць нанесен (у стасунку да тых або іншых прадметаў на беразе) на наш плян. Лепш за ўсё рабіць памер глыбіні загадзя па загадзя вызначаных прамерных лініях, што злучаюць такія пункты назірання, якія можна заўважыць з папярэдняга. Вымеры робяцца на роўных адзін ад другога адлегласьцях. Для гэтакае мэты, калі возера вялікае, патрабуецца дапамога добрага грабца (тутэйшага рыбалова). Самы памер робяць так: адвальваюць ад берагу і накіроўваюць човен да прымечамага на другім беразе нярухомага пункту, гоняць човен наперад азначаным лікам раўнамерных удараў вёслаў, а потым раптам спыняюць яго і кідаюць лот. Падзяліўшы шырыню возера ў гэтым кірунку на лік зробленых такім парадкам вымераў, знаходзім адлегласьці паміж пунктамі назіранняў. Вымер глыбіні возера вельмі цікавы. Часта ў мясцовага насяленьня ёсць на гэты рахунак павялічанае прадстаўленьне. З „бяздоннаю“ глыбінёю возера бываюць звязаны цэлыя лягэнды, а зрабіць-жа вымер неяк ня прыходзіць на розум.

Нанёшы ўсе атрыманыя даныя на карту, можам прапусьціць цераз кропкі з адналькавамі глыбінямі лініі і такім парадкам атрымаем сыстэму лініяў роўных глыбін, або ізабат. Калі на малюнку мы нанясём у некаторым маштабе паземную лінію, паказваючую шырыню возера, у адпаведных пунктах прапусьцім ад яе ўніз старчаковыя лініі, адказваючыя знойдзеным глыбіням, і абвядзём урэшце канцы гэтых старчакоў адною цэльнаю лінію, дык атрымаем папярочны профіль возера.

Побач з прамерам глыбіні возера стаіць пытаньне аб вывучэньні адкладаў (глею) на яго дне, што можа праліць некаторы сьвет на пачатак самага возера. Агулам кажучы, грунт спода ў бераговай паласе бывае даволі рознастайны, а далей у глыбокіх частах ужо больш аднародны. Часьцей усяго грунт бывае: 1) гліністы (без вапны), 2) мяргелева-гліністы (плястычны, шаравата-жоўты на паверхні, шэра-сіні ўнутру), 3) мяргелева-вапнавы (больш жаўтаватага адценьня) і 4) вапнавы, іншы раз, пераходзячы ў вазэрны мел. Да ілу часта прымешваюцца і ў вельмі вялікай колькасьці арганічныя рэшткі. Каб узяць з споду ўзор глею можна карыстацца прывязаным да вярэйкі вядром (з вострым краем) альбо звычайнаю сеткаю для лова вадзяных кузюляк. Дзеля таго, што гэту сетку (нашу самадзельную драгу) прыходзіцца спускаць

на дно й цягнуць на вяроўцы некаторы час, каб яна запоўнілася глеем, то трэба берагчы сетку, каб яна не парвалася. Для гэтага можна накінуць зверху другую, больш трывалую вярочную сетку. Гэткая друга (упоўне зручная ў невялікіх глыбінях) дазволіць ня толькі захапіць узоры глею, але і ўвесь жывы, што капошыцца ў глыбіні гармідар чарвякоў, малюскаў, рачкоў. Запэўна, хімічны і мікраскапічны аналіз глею для аматара няпрыступны. Але павярхоўнае азначэньне яго характару ўжо ўпоўне магчыма. Узоры грунту належыць сабраць і ў музей. Захоўваюць узоры альбо высушанамі альбо вільготнымі ў зачыненых пасудзінах. Калі хто хоча ў далейшым вывучыць і арганічныя рэшткі ў глеі, трэба ўзор апрацаваць спірытусам. Урэшце з прамерам глыбіні звязаны некаторыя вельмі паважныя тэмпературныя вымеры. Як вядома, тэмпература вады ў рацэ вельмі ня стала і віхаецца ня толькі па порам году (узімку, улетку), але й на працягу сутак (у дзень і ўначы). У стаячых вазёрных водах на вядомай глыбіні, дзе няма цячэньняў і дзе вада не перабунтоўваецца, як у рацэ, тэмпература захоўваецца нязьменнай. Такім парадкам, зьмерушы тэмпературу вады ў возеры, мы знойдзем павярхоўны слой вады з вельмі зьменнай тэмператураю ніжэй, г. зв. „слой скачка“ і ўрэшце слой сталай тэмпературы. Тэмпературныя вымеры робяцца гэтак: адзначыўшы тэмпературу павярхоўнага слою вады, зачэрпываем вады вядром, затапляем у яе тэрмомэтр, дадзім пастаяць яму некалькі хвілін і робім адлік. Пры вымеры-ж тэмпературы глыбокіх слаёў вады прыходзіцца прывязаць чульлівы тэрмомэтр да тэй вяроўкі, якая служыць для вымеру глыбін. Але пры выцягваньні вонкі тэмпература градусьніка, запэўн, азьменіцца. Каб гэтага ня трапілася пакрываюць кульку тэрмомэтра воскам, або парафінам. Трымаем градусьнік у вадзе з паўгадзіны й потым хутка выцягваем і таксама хутка робім адлік. Вымеры тэмпературы трэба рабіць сыстэматычна й адлікам на розных глыбінях, каб ухапіць зьмяненьне тэмпературы з глыбінёю.

Празрыстасьць вады азначаецца гэтак: прыгатаўляюць бляшаны круг (дыямэтр 30 см.), нахварбованы белай хварбаю (можна ўзяць і звычайную талерку). У трох мясцох гэтага круга бліжэй да краю й сімэтрычна прабіваюць дзіркі. Да круга прымацоўваюцца тры вяроўкі, звязаныя ў вузел, замацованы ўжо на памернай выроўцы. Уніз ад круга йдуць таксама тры вяроўкі, якія сходзяцца ў кучу і трымаюць прывязаную вагу. Спусьчаючы круг у ваду, прымецім, што рана альбо позна ён

перастае быць адрозьненым, зліўшыся з абкружаючым фонам. Адмецім глыбіню, на якой круг зьнік з нашых вачэй. Затым асьцярожна і павольна будзем выцягваць круг назад і прымецім момант, калі ён стане зноў бачны.

Сярэдняя велічыня абаіх памераў адзначыць празрыстасьць вады. Каб памер гэты быў дасканальны, належа трымаць над сабою парасон, або пакрыцьце, каб вачом не бунтаваў староньні сьвет. Вельмі цікавае назіраньне над колерам вады возера. Колер вады, як ён нам здаецца, залежыць ад адсьвету неба, воблачкаў, берагу, нават ад колеру дна, калі возера мелкае. Але кожнае возера мае й свой уласны, запраўдны колер вады, які падлягае азначэньню. Дзеля гэтае мэты ёсьць асобная шкала Форэля-Уле, простая й зручная. Чытач, што ёю цікавіцца, зможа зрабіць яе сам, вычытаўшы апісаньне ў адным з паказаных ніжэй падручнікаў. Але з прычыны таго, што прыгатаваньне яе некалькі маруднае, мы тутака ня спыняемся на ёй. Ня маючы пад рукамі шкалы Фарэля-Уле, належыць дзеля вывучэньня колеру вады возера выехаць на чаўне на сярэдзіну возера і глядзець старчакова ўніз, застаўляючы вочы рукою ад староньняга сьвету.

Каб захаваць, так кажучы, колер вады, бяруць кавалак картону й захварбоўваюць яго маслянымі хварбамі, акварэллю альбо што лепш усяго—пастэллю. Пасьля некалькіх незадачных спробаў па большай частцы папраўляецца і ўдаецца ў хварбах перадаць асноўны тон вады.

Пасьля гэтых агульных паказаньняў дадзім кароткую праграму для дасьледаваньня возера.

1) Становішча возера (у рачной лагчыне, або звонку яе і дзе уласна.

2) Форма і велічыня возера, плян возера.

3) Глыбіня возера, карта ізобат, папярочныя і прадоўжныя профілі.

4) Возера замкнута або ў яго ўліваецца якая-небудзь рака, або выцякае з яго.

5) Возера адзінокае або іх многа ў мясцовасьці. Ці няма правільнасьці ў іх разьмеркаваньні? Ці не прадстаўляюць яны рэшты мінулай ракі.

6) Ці ёсьць астравы і якія?

7) Характар берагоў. З якіх парод яны складзены? Вышыня й стромкасьць берагоў?

8) Характар дна. Яго глей.

9) Тэмпература глыбін.

- 10) Празрыстасць вады.
- 11) Колер вады.
- 12) Змены роўня ў працягу году.
- 13) Ці прыметна ўсыханьне возера, працэсы забалачваньня ў ім.
- 14) Агульныя звесткі аб расьлінным і жывёлавым жыцьці возера.
- 15) Карыстаньне вазёрамі тутэйшым насяленьнем.
- 16) Гістарычныя весткі аб вазеры, лягэнды, паданьні і інш.

Мы спыніліся па вывучэньню возера толькі з фізыка-геаграфічнага боку. Запэўна, ня меншую цікавасьць прадстаўляе знаёмасьць з яго расьлінавым і жывёлавым насяленьнем. Дасьледваньне вазэр у біолёгічным стасунку робіцца ўжо асобнымі зоолёгічнымі і ботанічнымі мэтадамі, апісаньне якіх выходзіць ужо за межы нашага артыкулу.

Скажам адно, што на моцы ўсюды прыметнага працэсу забалачваньня вазэр і іншых вадаёмаў, г. зн. паступовага пераходу іх у балоты, найбольшае значэньне мае нагляданьне ботанічнага характару. Затым, прыводзім праграму вывучэньня працэсаў утварэньня балотаў з вадаёмаў, з якіх чытач можа выбра некатарыя пытаньні, яму больш падходныя.

1) Агульныя весткі аб вадаёме, што забалачваецца рака, возера, сажалка.

2) Як ідзе ўтварэньне балота? Хутка ці павольна адбываецца ўзрост балота за рахунак вадаёму?

3) Як адклікаецца на забалочваньне моцнае абурэньне, хуткае цячэньне, глыбіня вадазбору?

4) Ці адбываецца забалочваньне роўнамерна з усіх бакоў вадаёму, ці можна наглядаць у адных мясцох больш моцнае забалочваньне, чымся ў іншых?

5) Ці не наглядаецца размыў утвораных балотаў, размыў берагоў, падзеньне ў вадаём дравесных парод па берагох (асабліва часта спатыкаецца ў лясных вазёрах)?

6) Ці не наглядаецца ў вадаёме (возеры) пльвучых балот?

7) Ці не адбываецца руйнаваньне балот у часе паводкі? Ці ня можна прымеціць падніманьне ці апусканьне роўня вады з забалочваньнем, (нярэдка пры забалочваньні рэк робіцца цяжкі сток вод, ровень вады падымаецца й забалочваньню падлягае ўсе большыя й большыя пляцы).

8) Якія расьліны разьвіваюцца ў вадаёме, што забалочваецца?

- 9) Якія расьліны прымаюць галоўны ўдзел у забалочваньні?
 10) Якія тыпы балот разьвіваюцца на мейсцы забалочанага вадаёму?
 11) Ці не наглядаецца разьвіцьцё розных балот у адным і тым-жа вадаёме?
 12) Якая расьлінасьць паступова селіцца на балоце, што ўтвараецца?

* * *

Балоты зьяўляюцца характэрнай асаблівасьцю Беларусі і карыстаюцца ў ёй шырокім распаўсюджаньнем. Вывучэньне балот, мімаволі, мае і вельмі важнае практычнае значэньне, затым вывучэньне аб балотах складае цяперака цэлую абсалютную навуковую дысцыпліну „Балотазнаўства“, што мае й сваю літаратуру й паасобья спэцыяльныя часопісі і сваю дасьледчую станцыю (Менск) і нават вышэйшыя дасьледчыя інстытуты. Затым аб балотах трэба гаварыць, альбо вельмі шмат, альбо абмяжоўвацца прывядзеньнем кароткіх праграмаў іх дасьледваньня, што мы і робім.

Балоты ўтвараюцца ня толькі на моцы забалочваньня вадаёмаў, але й на высокіх сухіх мясцох. На моцы непрапушчальнасьці глебы, адсуднасьці дрэнажу і інш. разьвіваюцца дзе-небудзь, напрыклад, у сасновым бару, магутны імшасты насьціл, што захаплівае ўсё новыя плошчы й рана ці позна, дае пачатак балоту.

Вось кароткая праграма для некаторых нагляданьняў над балотамі.

- 1) Які абшар займае балота?
- 2) Тарфяное балота, ці глеістае?
- 3) Берагі балота. Ці ўзвышаюцца яны над роўнем мора? З якой пароды яны складзены (гліна, пясок, вапняк і г. д.).
- 4) Становішча балота (у лагчыне ракі, на вадаразьдзеле, на схілах і г. д.).
- 5) Глыбіня балота ў берагох і далей да асяродку.
- 6) Дно балота. Глеістае, гліністае, пясковае, камяністае, мяргелістае (ці ускіпае спроба пры абліваньні кіслатой). Будова дна (можна азначыць у берагох). Ці не наглядаецца ў ім чаргаваньне пластоў рознага характару?
- 7) Праходзімае балота, ці не? (паверхня часта хвалюецца пад нагамі, але гэткае балота не заўсёды можна лічыць непраходным).

8) Якія расьліны пакрываюць балота (лішай, мох, травяністыя расьліны, хмызьнякі, дрэвы)?

9) Павярхня роўная ці купінкавая? Расьліны на купінках ці паміж імі?

10) Часамі ці не пакоіцца большы, ці меншы тоўсты пласт (расьлінавы) на вадзе і з чаго ён складаецца?

11) Ці ёсьць зарастаючыя вазёры і як ідзе іх зарастаньне. Ці не пакрыта дно гэтых вазёр тарфяным глеем. Ці не наглядаецца выдзяленьне пазыркоў газу (балацянага) пры датыканьні да дна і ці доўга адбываецца гэта выдзяленьне? Ці не адрываюцца ад берагу зарастаючага возера невялікія плошчы, якія ўтвараюць плаваючыя вастравы? Ці не ўпадае ў зарастаючае возера рака і які яна робіць уплыў на зарастаньне (утварае, напр., мялізны, на якіх селяцца вадзяныя расьліны)? Якая плошча возера замянілася ўжо ў балота? Ці няма розьніцы ў ходзе зарастаньня вазёр з цвёрдаю й мяккаю вадою?

12) Ці няма на балоце невялікіх адкрытых вазёр, гэтак званых, вокнішч, а калі іх некалькі, ці ня зносяцца яны паміж сабою (можна, іншы раз, судзіць па роўню вады ў іх)?

13) Ці наглядаецца ў іх больш й менш значная выпукліна балота і калі наглядаецца, ці з усіх бакоў балота мае выпукласьць?

14) Ці наглядаецца забалочваньне па ўскрайках выпуклых балотаў (стаячая вада, купінкавыя балоты й інш)?

15) Ці зарастаюць канавы на балоце і як адбываецца іх зарастаньне. (Як хутка, якімі расьлінамі й гэтак далей)?

16) Калі балота ў даліне ракі, дык ці не замяваецца яно вясеньню вадою пры разводзьдзі ракі, ці доўга стаіць у гэтым выпадку вада ў балоце і ці шмат яна прыносіць глею?

17) Ці няма крыніц, што кормяць балоты?

18) Ці выцякаюць з балота рэкі і рэчкі?

19) Павялічваецца альбо памяншаецца прастор, які займае балота? Прыбывае ці ўбывае ў ім колькасьць вады? Ці не залежыць усыханьне (калі яно наглядаецца) ад заносаў рачным глеем у часе вясеньніх разводзьдзяў?

20) Ці ўтвараюцца балоты ў лясах і як забалочваньне лясоў адбываецца на расьлінасьці (напрыклад, у адносінах прыросту дрэваў)?

21. Якія прычыны выклікалі забалочваньне лесу—высокі ровень грунтовай вады ці адсутнасьць стоку, крыніцы, утварэньне ў глебе непралушчальнага для вады пласту артштэйна (сцэмантаванага, перагнойнай матэрыяй і зьлезам, пяску)—і

якія травяністыя расьліны й мхі пакрываюць глебу гэтага лесу?

22) Ці наглядаецца розьніца ў забалочваньні лясоў рэдкіх і густых? Ці няма прымет забалочваньня на лесасеках, пажарышчах і гэтак далей? Якія расьліны зьяўляюцца на лесасеках і пажарышчах? Калі ёсьць у забалочываемымся лесе торф, дык якая яго можнасьць, будова і гэтак далей?

23) Будова балота. Якая таўшчыня расьлінавага пласту, які яшчэ не распаўся? На якой глыбіні гэты пласт бурэе, становіцца некалькі больш аднародным, здабываючы характар торфу? Ці не зьмяняецца разам з глыбінёю характар расьлінасьці? (Будову можна наглядаць на тарфяных вырабах, канавых ці па даных зондыраваньня) Тэмпэратура розных пластоў торфу?

24) Ці не спатыкаюцца і калі спатыкаюцца, дык на якой глыбіні драўляны вугаль, пні, ці ствалы дрэваў? Становішча пней й ствалоў (старчаковае, схіленае ці паземнае)? Ступень захаванасьці драўляных рэштак. Ці няма рэштак іншых расьлін, можа быць, ужо зьнікшых у данай мясцовасьці?

25) Ці смалісты тарфянік? Ці не праслаіваецца торф з пяском, глінай ці глеем (напр., на заліўных балотах).

26) Ці не трапляецца ў торфе рэшта ракавінак, малюскаў і на якой, уласна глыбіні?

27) Ці няма ў торфе касьцей жывёлін, чалавека, каменных, касьцяных альбо бронзавых прыладаў начыненья і інш? На якой глыбіні і пры якіх варунках залягаюць гэтыя рэшткі?

28) Якія вынікі дала асушка балота? Ці не зьмянілася расьлінасьць і калі зьмянілася, дык ці на ўсім балоце, ці толькі мяйсцамі, напр., на больш мелкіх плошчах, каля канаў па баках і г. д.)? Цераз колькі гадоў пасья асушкі зьмянілася расьлінасьць і ў чым выразілася гэта зьмяненне?

29) Ці мае балота якое-небудзь сельска-гаспадарчае значэньне (сена, імша на забіўку хат, на падсьціл, збор журавіны і інш)?

30) Мясцовая номэнклятура балот.

* * *

Наш нарыс не пратэндуе на паўнату. За няменьнем месца, мы ня маем магчымасьці ўваходзіць ў тыя альбо іншыя паясьнененьні й дэталі Зацікаўлены чытач знойдзе больш поўныя весткі ў паказанай ніжэй літаратуры. Наша рада—пачынаць у добрую гадзіну справу, а за даведкамі, паказаньнямі

і радамі, не саромяючыся зварачваца ў тую вышэйшую вучэбную ўстанову, да якой імкнецца даны райён і ў Таварыства Краязнаўства. Яго спэцыялістыя, запэўна, не адкажуць у сваёй магчымай дапамозе.

Прыкладаем сьпіс кніг, так альбо інакш скарыстаных аўтарам пры ўкладаньні гэтага артыкулу. Зоркамі адмечаны тыя працы, з якіх аўтар запазычаў прыведзеныя вышэй праграмы.

ЛІТАРАТУРА.

1. Мушкетов И. Физическая геология т. II (ап. выд.).
2. Кейльгак К. Практическая геология, т. I м. 1903
3. Докучаев В. Овраги и их значение. Тр. Вольноэкон. О-ва, 1877, т. III.
4. Гельфер А. Овраги и борьба с ними Тр. Эксп. для исс. ист. главн. рек Евр. Р.
5. Масальский В. Овраги черноземной полосы России Пет. 1897.
6. Керн Э. Овраги, их закрепление, обнесение и запруживание. 1919.
7. Жадановский В. Опыт исследования оврагов. Воронеж 1908.
8. Отоцкий П. Овраг. Энцикл. Сл. Брок. и Эф..
9. Ефремов В. Сходство и различие в форме, строении и способах образования оврагов, балок и речных долин. Тр. Харьк. О-ва Ест. 1889, XXIII.
10. Докучаев В. Способы образования речных долин Евр. Рос. Тр. Пет. О-ва Ест. 1878, т. IX.
11. Труды гидрологического отдела Тульск. Г. З. У. под общ. ред. Козменко А
12. Лунгерсгаузен Ф. Отчет о работах гидрографической партии. В сборнике: обзор раб. по иссл. водн. хоз. Александр. У под общ. руков. проф. В. Соколова А-кск 1912.
13. Броунов П. Курс физической географии, Пет. 1917.
14. Форель Ф. Инструкция для исследования озер. изд. Р. геогр. О-ва 1904.

15. Шокальский Ю. Наставление для с'емки и промера озер и изучения их в физико-географическом отношении Изд. Рус. Геогр. О-ва 1908.
 16. Марков Е. О методах исследования озер Пет. 1902.
 17. Клетнова Е. Изучение родного края м. 1918.
 18. Программы и наставления для наблюд. и собирання колекций по геологии, почвоведению, зоологии, ботанике, сельскому хозяйству и гидрологии. Изд. Пет. О-ва Ест. (Выданье за розныя гады).
 19. Справочная книжка для путешественников. Сборник под ред. Шакальского Пет. 1905.
 20. Указания к наблюдениям и собиранию материала по местной природе и быту. Пед. курсы Яр. Губ. З. 1915.
 21. Ламперт. Жизнь пресных вод (клясычны падручнік).
 22. Воронков Н. По пресным водам м. 1914.
 23. Лепнева С. Очерки из жизни пресных вод. Ярослав. 1916.
 24. Флеров А. и Федченко Б. Пособие к изучению растительных сообществ Сред. Рос.
 25. Сукачев В. Болото 1915,
 26. Танфильев. Указатель главнейшей литературы о болотах и торфяниках Евр. Р. Изд. Отд. Зем. Улучш.
 27. Болотоведение. Журнал.
 28. Материалы Запомо. (Изд. Горецк С.-Х. И.). Мае сьпіс літаратуры аб балотах, рэках й інш. Зах. вобл. і Беларусі.
-

Горад, як прадмет краязнаўчага дасьледваньня.

(Даклад у культурна-гістарычнай сэкцыі 1-й Віцебскай Акруговай Краязнаўчай канфэрэнцыі 26—27 красавіка 1925 г.).

Мэтаю краязнаўчага дасьледваньня зьяўляецца сыстэматычнае й поўнае вивучэньне вытворчых сіл азначанай мясцовасьці альбо, інакш кажучы, усіх элемэнтаў, якія складаюць жыцьцё прыроды й жыцьцё чалавека ў тэй ці іншай мясцовасьці, як у іх мінулым, так і ў сучасным.

Калі гэта сказаць на мове праграм, якія прыняты сучаснаю школаю, дык прыдзецца прызнаць, што аб'ектамі вивучэньня зьяўляюцца: прырода, праца чалавека й грамадзянства ў іх руху, г.зн. у гістарычнай пэрспэктыве ўключна з сучаснасьцю і відамі на недалёкую будучыну.

Толькі тады будзе правілова пастаўлена краязнаўчая праца, калі ўсе тры калёнкі праграм (прырода, праца і грамадзянства) будуць у коле яго ўвагі.

Бязумоўна, гэтакую задачу ня можа дасканальна выканаць чалавек нашага пакаленьня, а затым супрацаўніцтва ў Таварыствах Краязнаўства людзей розных здольнасьцяў у поўне зьяўляецца парукаю правільнай пастаноўкі справы. У розных пунктах таго ці іншага краю ў большай меры выяўляецца то прырода, то чалавечая праца й грамадзянскае жыцьцё.

Мэтаю нашага цяперашняга абгаварваньня зьяўляецца пытаньне, што дае краяведу для яго працы горад. Бязумоўна, кожнаму вядома, што горад больш усяго адбівае працу чалавека й яго грамадзянска-вытворчыя

адносіны альбо, як прынята гаварыць, культуру; у горадзе й прырода значна адбівае працу чалавека, а часам яна так зьменена й заграмаджана монументальнымі будынкамі, што й ня кідаецца ў вочы,

Наадварот, у вёсцы больш усяго ўвагі дасьледчык зьвяртае на прыроду і працу чалавека альбо, інакш кажучы, культура выяўляецца ў большай паасобнасьці, так што паасобныя бакі яе выяўляюцца то больш, то менш у розных мясцох, як то: гаспадарка, грамадзянства, дзяржаўныя ўстановы, надворны быт, разумовае жыцьцё можна лёгка выўчыць у паасобку, а ў некаторых выпадках яны нескладаныя, прымітыўныя і да іх можна лёгка ўжываць мэтод аналітычны.

Другую зьяву ўяўляе горад: ён сам па сабе зьяўляецца фокусам, што зьбірае ўсю культуру акаляючага яго райёну, гаспадарча зьвязаны з іншымі гарадамі краіны, і нават часам усяго сьвету, ды й закрышталяваў у сабе мінулае чалавецтва больш, чым вёска. А затым, даючы багацейшы матар'ял для вивучэньня, ён перш-на-перш патрабуе да сябе падходу сынтэтычнага. Каб магчыма было правільнае яго абследаваньне і вивучэньне, неабходна перш-на-перш зразумець яго асобнае цэлае, шта арганічна разьвіваецца, як нешта зборнае. Калі ў адносінах да сяла трудна аднавіць яго гісторыю,

то ў адносінах да гораду ўкладаньне гісторыі само сабою напрашваецца і зьяўляецца неабходным, а для гэтага часцей за ўсё ёсьць значная кольнасьць даных, помнікаў і матар'ялаў. Дзеля таго, што горад зьяўляецца фокусам культуры азначанага райёну, безумоўна, вывучэньне яго з усіх бакоў важна дзеля вывучаньня й райёну, злучанага з ім і часамі, вывучваючы горад, мы знойдем матар'ялы, якія даюць нам паняцьце аб вёсцы. Затым, гарадзкі краявед заўсёды можа ў сваіх працах стаць тварам да вёскі, устанавіць культурную сувязь з ёю, даць ёй некаторы матар'ял, учыніць ёй падтрыманьне, а часамі ў некаторых галінах, даць весткі аб вёсцы. Пры вывучэньні гарадоў Беларусі й прыватна Віцебшчыны перад краяведам ляжыць вялікая праца.

Папярэднімі пакаленьнямі яшчэ ня зусім выпаўнены задачы простага зьбіраньня матар'ялу: літаратурныя працы мінулых гадоў згублены, раскіданы па бібліотэках і прыватных асобах, няма поўнае бібліяграфіі нашых гарадоў, часам працы гэтыя не здавальняюць запатрабаваньням сучаснага краяведа, бо яны былі пісаны ў іншых умовах, пры асобным адміністрацыйным наглядзе, аўторамі, што мелі на вачох асобную прызму памёршай ідэалёгіі й г. д. Але бязумоўна, было-б вялікаю абмылкаю пачынаць працу нанова, не прылажыўшы стараньняў для вывучэньня дасягненьняў папярэднікаў. Значыцца, перад кожным гарадзкім аб'яднаньнем краяведаў перш-на-перш стаць задача ўкладаньня бібліяграфіі гораду й арганізацыі краязнаўчай бібліятэкі. У адносінах да вывучэньня гарадоў цэнтральнымі аб'яднаньнямі краяведаў ёсьць выпрацаваньня праграмы, якімі могуць вольна карыстацца й мясцовыя краяведы, дапаўняючы іх адпаведна асаблівасьцям сваіх гарадоў.

Краявед пры вывучэньні гораду павінен абавязкова распрацаваць наступныя тэмы:

1. Мясцовасьць гораду й яго прырода. Пры распрацоўцы гэтае тэмы будзе закладзена географічная аснова для далейшага дасьледваньня, як напр., вытлумачэньне прычыны ўтварэньня гораду ў данай мясцовасьці, яго разьвіцьцё, адміністрацыйнае й прамысловае значэньне ў райёне, у краіне й у сусьветнай гаспадарцы. Тэма гэта таксама дае шмат вестак, якія дапамогуць укладаньню пляну дасьледваньня акаляючага райёну на прадмет шуканьня, хоць-бы сьлядоў чалавечага жыцьця розных эпохаў і культур; бязумоўна, гэтыя сьляды перш-на-перш прыходзіцца шукаць у межах гарадзкіх пасёлкаў, дзякуючы асобным спагадным умовам, якія прывабны для чалавека, да якой бы эпохі ён не належыў. Для прыкладу можна ўзяць тэрыторыю м. Віцебску з яго асабліва спагаднаю ў стратэгічных адносінах сыстэмаю рэкаў, канаваў і ручаёў.

2. Утварэньне гораду: яго першачатковае ядро й эканамічныя прычыны, якія сьцягнулі люднасьць, помнікі й месцы, што даюць характэрны рытм зараджэньня гораду.

3. Рост гораду (яго сацыяльна-эканамічнае аблічча), значэньне войнаў на тэрыторыі ў адносінах да росту гораду; зьмена й уплыў культур; гарадзкое прадмесьце пры крэпасці; цяга дваранства да гораду й расклад зямельных маемасьцяў сярод клясаў насельнікаў. Помнікі, разьмеркаваньне і назова частак, якія даюць характэрны рытм росту гораду.

4. Монуэнтальнае й мастацкае разьвіцьцё гораду. Гісторыя й апісаньне монумэнтальна-мастацкіх будынкаў, гісторыя, апісаньне й згуртаваньне мастацкіх помнікаў і каштоўнасьцяў; мастацкая самабытнасьць і адбіваньне ўплыву іншых культур.

5. Горад у культуры й быце краіны й райёну. Гісторыя адукацыі й эканамічнага разьвіцьця. Гісторыя клясавай барацьбы і клясавых супярэчнасьцяў

6. Сучаснасьць гораду. Горад, як эканомічны, прамысловы й адміністрацыйны асяродак сучаснага райёну, што імкнецца да яго. Рэволюцыя 1905 г., Лютаўская й Кастрычнікавая ў горадзе.

Горад, як культурны асяродак акаляючага райёну.

Асаблівасьці й дасягненні камунальнае гаспадаркі.

Гэтыя тэмы зьяўляюцца задачамі працы сталых краязнаўчых арганізацыяў. Першапачатковая-ж праца павінна складацца з падрахунку працаў папярэднікаў, арганізацыі працоўнай сілы й распаўсюджваньня краязнаўчых ведаў сярод гушчаў насяленьня з мэтай падрыхтоўкі й уцягваньня ў працу новых краяведаў.

Перш-на-перш трэба арганізаваць бібліаграфічны габінэт краязнаўства й краязнаўчую бібліятэку. Для гэтага ўсе сілы мясцовых краяведаў трэба накіраваць на перагляд бібліаграфічных выданьняў, друкаваных прац па мясцоваму краю, на вывучэньне зьместу мясцовых архіваў, краёвых і цэнтральных, а таксама й бібліятэк. Сабраньня матар'ялы з паказаньнем месца іх знаходжэньня, як друкаваныя, так і рукапісныя, належыць разьмеркаваць на картцы для складаньня бібліаграфічнага альфабэту й каталёгу. Далей, належыць заняцца апісаньнем мясцовых архітэктурных і мастацкіх вартасьцяў, а таксама паказаньнем сучаснага месца знаходжэньня. Сабраньня матар'ялы занасіць на картку для ўкладаньня мастацка-археалёгічнага каталёгу.

Урэшце, належыць сабраць весткі аб усіх дзеяхох гораду, якія выявілі сябе ў грамадзянскім жыцьці й навуцы і скласьці бібліаграфічны слоўнік мясцовых дзеячоў (бібібліаграфію).

Уся гэта праца падрыхтоўвае спагадныя ўмовы для далейшага дасьледаваньня.

У далейшым, разьмеркаваўшы прысутныя сілы па спэцыяльнасьці, хоць-бы колектыўна, злажыць пуцяводнік го-

раду, гісторыю й статыстычныя даведнікі гарадзкой гаспадаркі, прамысловасьці, разьвіцьця адукацыі, узросту й зьмены насельнікаў і г. д., а таксама выпрацаваць карты, пляны па эпохам, картаграмы, графікі, якія даюць характэрнытыку данага гораду на працягу яго існаваньня, узяўшы дзеля гэтага прыклад з Масквы, для чаго ў мэтах скарыстаньня маскоўскага досьледу паслаць туды асоб, якія-б да-сканала вывучылі ў адносінах да тэнікі Маскоўскі музэй камунальнае гаспадаркі. Дзякуючы таму, што часта самы горад зьяўляецца з сваімі будынкамі і прадметамі, што ў іх знаходзяцца, помнікамі й мясцовасьцямі, ў некаторым сэнсе музэем з вялікім асьветным значэньнем у кірунку азнаямленьня з акаляючымі чалавека абставінамі, як у мінулым, так і сучасным, — трэба ўтварыць спагаданыя ўмовы для яго агляданьня.

У Музэях, апрача друкаваных пуцяводнікаў, апісаньняў і жывых павадуроў-інструктароў ужываюцца ярлыкі на прадметах з кароткаю гісторыяй і паказаньнем іх значэньня. Гэтакія самыя ярлыкі належыць прымацоўваць да некаторых выдатных будынкаў і прадметаў, а гэтак сама замест іх на выдатных мясцох паставіць з надпісам мэморыяльныя каменні, як, напрыклад, трэба у Віцебску на Замкавай горцы.

Асаблівую ўвагу Таварыства Краязнаўства павінна зьвярнуць на ўзрастаючае пакаленьне, бо старых джэджаў хопіць не надоўга: мамонты краяведы ў нас у горадзе ўжо памёрлі, чарга й за кітамі.

Трэба прызнацца, што задачы вывучэньня гораду надта шматкантовыя, выпаўненьня іх патрабуе вялікае траты энэргіі, але тым ня менш неабходна выпаўненьне іх распачаць безадкладна, заклікаўшы да працы ўсіх прыгодных людзей, савецкія ўстановы, партыйныя, профэсыянальныя арганізацыі й вытворчыя ячэйкі. Час бяжыць і калі мы

не паспяшаем, дык шмат што згіне пры зьмене старога быту новым.

Ды й самая зьмена новага быту патрабуе дэталнага вывучэння таго, што было.

«Раней, чым будаваць, трэба ведаць, што было — пісаў у свой час т. Троцкі ў «Петраградской Правде» ад 2 ліпеня 1923 г., — гэта адносіцца ня толькі

да ўплыву на быт, але й наагул да ўсякай зразумелай чалавечай дзеяльнасці. Трэба ведаць, у якім напрамку існуючае прыстасоўваецца, каб атрымаць магчымасьць прымаць удзел у будаванні быту. Для таго, каб падняць культуру на больш высокую ступень, працоўнай клясе трэба прадумаць свой быт, а дзеля гэтага пазнаць яго».

Герб Віцебскага ваяводства.

Прыкладны плян музею роднага краю¹⁾.

1. Глебус з адзнакаю роднага краю. Компас.

2. Фізічная і палітычная карта роднага краю з гэткай адзнакай.

3. Карта Беларусі, акругі, райёну з адзнакай месца музею.

4. Фотаграфічны здымак гораду або сяла, дзе знаходзіцца Музей з вышыні птушага лёту.

5. Плян гораду або сяла, дзе знаходзіцца Музей.

6. Фотаграфічныя здымкі й малюнкi з дадзенай мясцовасці.

7. Фотаграфічныя здымкі й малюнкi музею й плян яго.

8. Схэматычная картаграма прасторавага стасунку роднага краю да бліжэйшых суседзяў (райёнаў, акругаў), да прыродна—гістарычных і культурна-гістарычных краін Беларусі, да самой Беларусі ў ёя цэлым, да некаторых з Заходня—Эўропэйскіх дзяржаў. Дыяграма на $\frac{1}{100000}$.

9. Схэматычныя картаграмы на адлегласць ад бліжэйшых культурных асяродкаў, акруговага й райённага места, сталіц, ад мора, першага палудзеньніка, роўніка (часамі адлегласць ад бліжэйшай станцыі чыгункі, параднае прыстані і г. д.).

10. Дагістарычнае мінулае роднага краю.

Геалёгічныя карты, схэмы з адзнакаю таго, што было на месцы роднага краю ў дагістарычныя часы.

11. Помнікі дагістарычнага чалавека-зброя і г. д.

Узоры, фотаграфіі, малюнкi, моделі.

12. Гістарычнае мінулае роднага краю ў тыповых момантах.

13. Ілюстраваны каляндар мясцовых фэнолёгічных зьяваў і асабліва важных дзён у годзе ў мясцовага насяленьня (малюнкi, фотаграфіі і г. д.).

14. Геолёгічны разрэз роднага краю ў фабрах, фотаграфіі, схэматычных рысунках і адпаведна падабраныя ўзоры мясцовых горных парод і выкапнявых. Фотаграфіі й рысункі.

15. Геолёгічная карта і картаграма.

16. Глебавы разрэз роднага краю ў фабрах, фотаграфіі і схэматычных рысунках.

Узоры мясцовых глебаў у маналітах і каробках з дадаткам ва ўзорах іх хімічнага аналізу, а таксама узораў, рэчаў, патрэбных дзеля рацыянальнага ўгнаеньня кожнае з глеб.

17-а. Гіпсомэтрычная карта. Вышыня музею над роўнем акіяну.

Малюнкi, фотаграфіі гораў, узвышшаў, далінаў і нізін.

18. Кліматалёгічная карта агульная й для данай мясцовасці: картаграмы, дыяграмы, схэмы і крывыя для характэрыстыкі радзімы па воблачнасці, пануючаму напрамку вятроў, ліку атмасфэрных опадзяў, працягласці сэзонаў, ледаходу й замярзаньня рэк і вазёр, навальніц, граду, імглы, туманаў і г. д. Фотаграфіі й малюнкi метэаролёгічных зьяваў. Роднае неба па порах году—днём, ноччу; малюнкi, фотаграфіі, карты і дыяграмы.

¹⁾ З «Курса белоруссоведения». Москва 1918—1920, ст. 299.

19. Мэтэоролёгічныя прылады. Тэрмомэтры: паветравы, глебавы, вадзяны; звычайны і анэроідны; гігromэтр, псіхомэтр, даждзёмер, лот, гумавы футшток, рэйка і г. л.

20. Схэма разьмеркаваньня грунтовых вод; карта разьмеркаваньня вазёр, балот, сажалак і рэк, лагчыны з паказаньнем вадаразьдэлаў. Картаграмы, малюнкi, фотографіі й кінематографічныя йстужкі рэк, парогаў, вадаспадаў, асабліва прыгожых частак рэк і вазёр, разводзьдзя і г. д.

21. Карта разьмеркаваньня расьліннага царства дадзенае мясцовасьці. Картаграмы й дыяграмы гэтага разьмеркаваньня, фотогографіі, малюнкi, кінематографічныя йстужкі, што характэрызуюць родны край ува ўсе поры году з пункту погляду расьліннага царства.

21-а. Лес. Музэй роднага лесу па Марозаву. Фотографіі й малюнкi.

21-б. Луг. Музэй сенажаці роднага краю складзены па Ускову. Засушка ў пяску. Сенажаці: поймавыя, сухія, лясныя й культурныя. Малюнкi. Фотографіі. Картаграмы.

21-в. Поле. Узоры збожжа. Фотографіі, малюнкi з усіх пораў году.

22-г. Сады і агароды. Плянны, фотографіі, малюнкi. Узоры прадуктаў.

22. Шкоднікі расьліннага царства і дабрадзеі, таксама расьлінныя, напрыкл., спарыньня, грыбкі, бактэрыі. Прапараты, узоры, мікрофотографіі, рысункі, схэмы.

23. Нявыгадныя для сельска-гаспадарчай культуры мясцовасьці: яры, балоты, пяскі, саланчакі, стромкія схілы, узвышшы і г. д.

Карты, картаграмы і дыяграмы, фотографіі, рысункі.

24. Меры барацьбы з імі.

25. Сьвет жывёлаў радзімы па згуртаваньнях расьліннага царства.

Малюнкi, фотографіі, модэлі, чучалы, колекцыі, картаграмы, дыяграмы.

26. Чалавек. Карты разьмеркаваньня насяленьня па радзіме й этнаграфічнаму складу.

Тыпы мужчын і жанчын усіх узростаў, прадстаўленыя на фотографіях, малюнках, модэлях, колектыўны патрэт.

27. Мяшканьне й будынкi чалавека. Агульны від гораду, сяла, вёскі, фальварку, маэнтку ў рысунках, фотографіях, кінолентах. Картаграмы і дыяграмы.

28. Быт і культура.

Будынкi: хаты, сенцы, надворак, гумно, ёўня, клець, склеп і г. д.. Модэлі, фотографіі, малюнкi.

Вопраткі й аздобы. Модэлі, узоры, фотографіі, рысункі.

Харчы і напіткі па порах году, штодзень і ўсьвяты. Узоры, матар'ял, слоўнае апісаньне мяню й рэцэптаў страў. Ілюстрацыя.

Судзьдзё. Узоры, модэлі, фотографіі, малюнкi.

Тэхніка ў народным быце. Віды мясцовага вырабу і спосабы апрацоўкі сырых прадуктаў з каменя, косьці, рога, дрэва, скуры, мэталю, гліны, валакністых матар'ялаў і г. д. Узоры прыладаў і ўзоры сырых прадуктаў і вырабаў па мажлівасьці ўва ўсіх стадыях апрацоўкі. Малюнкi, фотографіі, кіноленты, слоўнае апісаньне. Спосабы зносі: сані, калёсы, чаўны, караблі й інш. Модэлі, фотографіі, рысункі, малюнкi.

Мясцовыя шляхі зносі: дарогі масты, грэблі, канавы, пераправы цераз рэкі, зямні адзнакі дарогі і г. д. Фотографіі, рысункі, картаграмы.

Жыцьцё сялянскае сям'і ў працоўны дзень на працягу круглых сутак. Фотографіі, малюнкi, кіноленты.

У сьвята; нараджэньне, хаутуры, вясельле, вячоркі, сход, кірмаш і г. д. Фотографіі, малюнкi, кіноленты, грамафонныя плястынкi, слоўнае апісаньне.

29. Заняткі насяленьня. Карты, дыяграмы, картаграмы, кіноленты, фотографіі, рысункі, малюнкi, узоры вынікаў працы і г. д.

Заняткі па порах году на полі, се-нажайі, у лесе, садзе, агародзе, на няўдоби, у хаце, на панадворку; сама-тужная прамысловасьць, на фабры-ках, заводах, у гандлі, у шляхох і сродках зносін.

30. Малюнкi сямейнага й грамадзян-скага жыцця. Кіноленты, фотографіі, рысункі, слоўнае апісаньне.

31. Мясцовыя народныя прыметы, забабоны, варожбы. Слоўнае апісаньне, ілюстрацыя.

32. Народныя рэлігійныя вераваньні: старабрадцы й сэктанты. Слоўнае апісаньне, узоры, ілюстрацыі.

33. Народная мэдыцына. Слоўнае апісаньне, узоры, ілюстрацыі.

33-а. Народная музыка й народнае мастацтва. Узоры, слоўнае апісаньне й грамафонныя плястынкі.

34. Мова, пісьменнасьць, асьвета. Асаблівасьці мясцовае гутаркі. Казкі, лягэнды, прыказы, анекдоты старыны, замовы, прыслоўі, загадкі, галашэньні, песьні старыны й новыя і г. д. Слоўнае апісаньне, ілюстрацыі, грамафонныя плястынкі. Пісьменнасьць насяленьня. Узоры пісьменнасьці ў лістох і пісьменных працах. Школа, асьветныя ўстановы пры спажывецкіх ка-апэратывах, дзяржаўныя, грамадзян-скія й прыватныя. Справаздачи, факты, ілюстрацыі й слоўнае апісаньне.

35. Цэрквы, маленьні, капліцы (да-ходнасьць папа), бальніцы, дзіцячыя асяродкі, начлежныя хаты. Фотографіі, рысункі, модэлі, справаздачи.

36. Панскія сядзібы, чыгуначныя станцыі, тэлеграф, пошта, тэлефон, аgramамічныя станцыі, ашчэдняы касы. Фотографіі, рысункі, картаграмы, дыя-грамы, справаздачи.

37. Заказаныя й асабліва прыгожыя мясцовасьці. Рысункі, фотографіі, апи-саньні.

38. Колекцыі: карт, плянаў, фото-графіяў, кіностужак, грамафонавых плястынак, дыяграм, картаграм, рысун-каў, малюнкаў.

39. Колекцыі й узоры: мясцовых горных парод, выкапнявых організаў, карысных выкапняў, мэталюў, мінералюў, глебаў, гэрбарыумаў, тэрарыумаў, акварыумаў, жукоў, матылькоў, ка-зюляк, рыбаў, ракаў і г. д.

40. Узоры мясцовых вырабаў й пра-дукцыі.

41. Экскурыйныя прылады.

42. Чароуны ліхтар, кінэматограф, стэрхоскоп, глёбаскоп, лупа, мікра-скоп, узоры мясцовых мер і агульна-прынятых, фотографічныя апараты й грамафон.

43. Запас матар'ялу й прэпаровачны пакой.

44. Архіў і бібліотэка Радзімазнаў-ства.

45. Каталёг музэю й інструкцыя яго скарыстаньня.

Гэтакі ў сутных рысках склад му-зэю роднага краю.

Патрэбна таксама адзначыць, што пры музэі роднага краю павінен быць і дасьледчы аддзед. У справе органі-зацыі музэю роднага краю павінны злучыцца прыватная ініцыятыва з ініцыятывай каапэратываў й гурткоў, таварыстваў радзімазнаўства й края-знаўства і само грамадзянства. Адгэ-туль зразумелы матар'яльныя крыніцы й склад працаўнікоў. Аднак, на чале справы павінна быць пастаўлена асоба, упоўне компэтэтная, шчыра закаханая і адданая справе.

Краязнаўчыя мэтоды.

Было-б вельмі карысна, каб краязнаўчыя арганізацыі, набыўшы адпаведную літаратуру, распрацавалі наступныя пытаньні: ¹⁾.

1. «Пазнай свой край». Радзімазнаўства, краязнаўства і беларусказнаўства. Задачы краязнаўства, як навукі і як вучэбнага прадмету. Краязнаўства ў школе I, II і III ст.

Краязвед-аматар, практык і навуковы дасьледчык. Падрахунак матар'ялу, аналіз і ўстанаўленьне сувязі паміж фактамі і зьявамі. Клясыфікацыя матар'ялу па групах, навуковы сынтэз, практычныя вывады, асьветная праца.

2. Краязнаўства ў нашых заходніх суседзяў — у Фінляндыі, Нямецчыне і інш. Краязнаўства ў С.С.С.Р. Провінцыяльныя краязнаўчыя т-вы: краёвыя, акруговыя, райёнавыя і іх задачы. Краязнаўства, акрамя спэцыяльных арганізацыяў — мясцовы друк, таварыствы, саюзы моладзі, курсы, Цэнтральнае Бюро Краязнаўства.

3. Ахова помнікаў прыроды краю наагул, як навуковая й грамадзянская задача краязнаўства. Роля краязнаўчых таварыстваў у ахове прыроды. Прыклады арганізацыі аховы прыроды ў Нямецчыне, Паўночна — Амэрыкан. Злуч. Штатах. Экскурсы і краязнаўства.

4. Музеі, біялёгічныя станцыі, ботанічныя сады і зоагады прыроды мясцовага краю.

5. Архівы мясцовага краю і іх значэньне ў краязнаўстве.

6. Пэрыядычныя выданьні краязнаўчых таварыстваў: працы, зьвесткі, адозвы, альбомы і карткі.

7. Бібліяграфія краязнаўства й яго мэтоды; важнасьць кнігі, як матэрыялізаваных ведаў, без якой немагчыма ніякая культурная праца. Бібліяграфія, як ключ да кнігі і спосабы бібліяграфаваньня.

8. Галоўныя мэтоды мінералёгіч., геолёгіч., глебав., ботаніч., зоолёгіч. і інш. досьледаў прыроды мясцовага краю.

9. Мэтоды этнографіч., антропалёгічных і этнолёгіч. досьледаў.

10. Край і яго асаблівасьці. Багацтвы краю і яго насельніцтва.

11. Дагістарычнае мінулае краю. Даведка з гістарыч. геолёгіі — адклады архейскія, палеоз., мезоз. і кайнозойскія.

12. Карысныя выкапні краю з адкладаў вышэй памянёных эпох; іх пахаджэньне; навуковае і гаспадарчае значэньне.

13. Ледавіковы пэрыяд і яго сьляды ў прыродзе краю.

14. Вывучэньне водаў мясцовага краю: моры, вазёры, рэкі, ручаі, крыніцы, студні.

15. Вывучэньне клімату мясцовага краю.

16. Глебы мясцовага краю.

¹⁾ З жур. «Краеведение» № 2, за 1923 г. стар. 116.

17. Расьлінны мір мясцовага краю. Заносныя расьліны, культурныя, лекавыя, тэхнічныя, страўныя.

18. Жывёлы мясцовага краю. Выкапальныя жывёлы, вымершыя нядаўна. Кузуркі. Птушкі і іх пералёты.

19. Вядзеньне фэнолёгічных нагляданьняў і іх значэньне. Каляндар мясцовай прыроды.

20. Рэшткі першабытнага чалавека і яго культуры. Стаянкі чалавека каменнага веку, бронзавага і жалезнага і іх сьляды.

21. Першабытнае насельніцтва краю і сьляды яго матар'яльнай і духоўнай культуры: знаходкі, назвы рэк, вазёр, селішчаў, урочышч, паганскія абрады, асаблівасьці мовы і інш.

22. Суседзі першапачатковага насельніцтва краю і іхні ўплыў на жыцьцё насельнікаў краю.

23. Натуральныя рэсурсы краю: лясы, сенажаці, кінутыя землі, вадзяныя багацьці і г. д.

24. Карысныя выкапні, абшары, якія вымагаюць мэліорацыі альбо колёнізацыі. Чым багаты й бедны край.

25. Пэрспэктывы гаспадарча-эканамічнага разьвіцьця краю: электрофікацыя, новыя чыгункі, аснова і віды новай прамысловасьці, разьвіцьцё сельскагаспадаркі.

26. Промыслы, кірмашы, таварамен, каапэратывы, гандлёвыя арганізацыі краю.

27. Зьмены ў жыцьці краю, асабліва з пачатку вайны і рэвалюцыі.

28. Карты мясцовага краю: фізыч., геолёгіч., фіто — і зоо — географіч., этнографічныя, шляхоў зносін і г. д.

А. І. Дз.-Літ

Падручнік для зьбіраньня вестак аб каменных помніках беларускае старасьветчыны.

1. Як растлумачвае народ пачатак на зямлі каменяняў. Запісаць народныя прадступленьні і паданьні.

2. Ці ёсьць у райёне паважаныя цудатворныя каменьні.

3. За што ўласна паважвае іх народ.

4. Якія захаваліся аб іх паданьні й лягэнды.

5. Якую носяць назву гэтакія каменьні, напрыклад: Шавец, Кравец, Бабка, Сьцяпан, Мар'я і г. д.; можа яны завуцца як-небудзь іначай.

6. Ці не нагадвае форма каменяня форму чалавека, якой-небудзь жывёлы ці іншага прадмету (звона, крыжа і г. д.).

7. Ці нададзена форма штучна рукою чалавека ці натуральнага ўтварэньня.

8. Дзе знаходзіцца гэтакі камень: на гарадзішчы, на старажытным могіль-

ніку, на кургане, пры возеры, рацэ, пры даўнейшай дарозе, у вёсцы, ці проста ў полі, або ў лесе.

9. Якая велічыня гэтакага каменя: вышыня, шырыня, таўшчыня ў абхваленні каля зямлі, як многа каменяня знаходзіцца ў зямлі, колькі прыблізна ў кубічных сажнях усяго масыву каменя. Каменьныя крыжы належыць абмерыць пільна — вышыню, таўшчыню, кожную паасобна частку і адлегласьць адной часткі да другой.

10. Якой пароды камень.

11. Ці ёсьць на камені надпісы, якім альфабэтам напісаны і на якой мове, ці ёсьць дата і якімі лічбамі адзначана (рымскімі, славянскімі, арабскімі). Асабліва пільна абгледзіць каменяня з надпісамі незразумелымі і зьнішчанымі ад часу.

12. Дакладна скапіраваць надпісы, зьмерыць літары, глыбіню й шырыню выдаўбленае ўпадзіны літар. Калі магчыма, зрабіць адбіткі надпісаў шляхам накладання мокрае прамакальнае паперы, асабліва незразумелых.

13. Якія спатыкаюцца выдзяўбаныя на каменных адзнакі: ступні нагі, рукі, тапара, пілы і іншыя самыя разнастайныя адзнакі. Што аб такіх каменных і адзнаках на іх жа на роднае паданьне. Кожны такі камень апісаць паасобна. Часьцей усяго такія каменны трапляюцца пры шляхох і на старых могілках.

14. Ці ёсьць старадаўныя могілкі хрысьціянскія, жыдоўскія, татарскія з хаўтурнымі каменнымі крыжамі-помнікамі і плітамі з надпісамі. Абмерыць гэтыя помнікі і скап'яваць надпісы. Што гавораць у нарадзе пра такія магільнікі.

15. Што знаходзяць на гэтакіх могілках. Ці завуцца такія могілкі «Жальнікамі». Ці ўжываецца ў грамадзе слова «Жальнік» і ў якіх выпадках яно ўжываецца.

16. Ці ёсьць каменныя помнікі з надпісамі ці без надпісаў каля старых цэркваў, на цвінтары. Як народ называе гэтыя месцы. Якія аб іх існуюць паданьні.

17. Ці няма каменныя з крыжамі, што маюць назву «Барысавых», або іншую назву. Дзе гэтакія каменны знаходзяцца і якія зьвязаны з імі лягэнды.

Падрабавязна іх апісаць, як паказана ў гэтым падручніку.

18. Ці выдзяўблены надпіс шляхам паглыбленьня ці рэльефна выдзяляецца на паверхні каменя.

19. Ці зроўнена штучна на камені месца для надпісу ці надпіс зроблен на прыроднай паверхні каменя.

20. Калі каменны з адзнакамі ці надпісамі прапалі або перавезены ў іншае месца, дык паведаміць, калі і пры якіх акалічнасьцях. Аб прапаўшых такіх каменных зьбіраць самыя

падрабязныя весткі і народныя паданьні.

21. Ці ня служаць каменныя помнікі, паказаныя вышэй, для якіх-небудзь практычных мэт, пакладзеных у грунт, пры ганку і г. д.

22. Ці няма каля вялікіх каменняў месца, якія маюць назву «Зьмяіная магіла», або як-небудзь іначай. Якія вёскі, рэчкі, вазёры, ўрочышчы і г. д. маюць назовы ад слова камень: Каменка, каменец, каменны і г. д. Чым тлумачыць народ такія назвы.

23. Што зьвязвае народнае прадстаўленьне з каменем, калі камень кладуць на магілу нябожчыка. Запісаць падрабязкова абрады, назвы і грамадзянскія вераваньні ў гэтым выпадку.

24. Ці ёсьць каменныя надмагільныя курганы. Дзе яны знаходзяцца, якую маюць магілы форму, ці многа іх, якая іх вялічыня й становішча, ці не знаходзіцца на вяршыне такога кургана вялікага каменя з адзнакамі. Што пра гэтакія курганы кажуць старажылы, і народнае паданьне.

Калі цяпер гэтакіх курганоў няма, дык ці былі яны даўней.

25. Ці няма магільных курганоў, адкладзеных па берагох або па ўсёй паверхні каменнем. Што знаходзілі ў гэтакіх могілках: хаваньне ці трупаленьне і якой глыбіні. Ці выкладзены такія магілы па нутраным сьценкам, ці каменныя пастаўляны толькі ў галовы й ногі нябожчыка. Якія прадметы знаходзілі ў гэтакіх магілах.

26. Ці не знаходзіцца расстаўленымі навокал старажытнага магільніку купы курганоў, або асобных курганоў каменне. Колькі усяго гэткага каменныя, на якой адлегласьці адзін ад другога, якое велічыні, якія па гэтаму выпадку захаваліся паданьні.

27. Як адносіцца народ да знойдзеных каменных малаткоў, каменных стрэлаў (пяруновых стрэлаў) і іншых прыладаў з каменя. Ці лічаць іх старыя боскімі каменнямі. Ці ня фігу-

руюць гэтакія каменні ў абрадавым і рэлігійным жыцці народу. Ці ня служыць амулетами, ці не ўжываюцца ў народнай мэдыцыне і г. д. Дзе гэтакое каменне знойдзена: ў полі, ў узараным кургане, на могілках і г. д. У каго гэтакія каменні знаходзяцца.

28. Ці гаворыцца пра камень у народных сьпевах і казках. Ці няма лягэнд, у якіх паказвалася-б што некалі каменья былі жывымі істотамі. Запісаць усе падрабязкова сьпевы і казкі. Чаму каменья перасталі па народнаму апавяданьню жыць, расьці; чаму ёсьць вялікія й малыя, моцныя й слабыя.

29. У якіх выпадках ужываецца камень у народнай мэдыцыне. Ці ужываецца звычайны камень, ці паважаны, ці апрацованы (прылады каменнага веку) і інш. Апісаць, як у кожным асобным выпадку ўжываецца лячэньне з дапамогаю каменя. Калі пры гэтым вымаўляюцца якія-небудзь словы ці замовы, трэба абавязкова запісаць усё падрабязна.

30. Ці могуць ушанаваныя каменні прыносіць чалавеку ліха ці толькі карысьць. Якім чынам тое ці іншае ажыццяўляецца. Запісаць падрабязна усе выпадкі, перадаваемыя народам.

31. Якія віды шанаваньня і пакланеньня каменням існавалі ці існуюць і цяпер. Паказаць дні, у якія збіраецца народ да каменя. У якіх выпадках камень можа дапамагчы і ў якіх пашкодзіць чалавеку. Ці цалуюць камень, ці ходзяць навокал яго на каленках, ці скрабуць яго і г. д. і для якой мэты ўсе гэта робіцца і як.

32. Ці ёсьць над каменем капліца, царква ці крыж; ці блізка крыніца, ці блізка вада. Ці ўчыняе поп над каменем набажэнства, ушанаваныя дні і які мае прыбытак. Калі ўласна існуе афяраваньне каменю, ў чым яно выяўляецца і як усё гэта робіцца.

33. Як прадстаўляе сабе народ цудоўную моц, якую мае камень. Ці зна-

ходзіцца ў камені нябачны дух. Ці існуе гэта моц для каменя ці народ растлумачвае па нішаму і як.

34. Калі на «Прошчы» ёсьць камень, акрамя падрабязковага апісаньня і зьбіраньня паказаных вышэй вестак адносна каменя, належыць паведаміць весткі і аб «Прошчы»: а) калі і пры якіх умовах зьявілася «Прошча» па народнаму паданьню; б) паказаць, дзе, ўласна, знаходзіцца мейсца «Прошчы»; в) што паважаецца апрача каменя на «Прошчы»; г) якія вядомы вялячэньні й цуды, або зробленае ліха — апісаць падрабязкова; д) Ці ня бачыць народ, што крыніца на «Прошчы» цячэ з захаванага ў зямлі каменя; е) сабраць усе існуючыя ў народзе паданьні, маючыя сувязь з «Прошчаю» і каменем на ёй.

35. Якія існуюць у народзе паданьні аб перавярненьні ў камень. Пры якіх умовах зрабілася гэтакое перавярненьне. Ці ёсьць гэты камень і дзе ён знаходзіцца. Шануецца гэты камень ці не.

36. Ці няма ўспамінаў у якіх-небудзь архіўных паперах; ці ня памятаюць дзяды, каб пры разьмежаваньні грунту рабіліся каменныя крыжы ці выдзёубваліся на каменнях і становіліся на межах. Ці невядомы іншыя крыніцы, паказваючыя на гэта. Ці не рабіліся крыжы з каменя спэцыяльна для пастаноўкі пры шляхох, як паказальнік шляху. Што пабуджала чалавека ставіць прыдарожныя крыжы. Запісаць падрабязна ўсе весткі.

37. Ці ня існуе паданьне аб тым, што рэкі выцякаюць з пад каменю. Ці звычайны гэта камень ці пракляты, паважаемы і г. д.

38. Ці існуе пакланеньне каменю ў тутэйшых каталікоў і лютэран, таксама ў жыдоў, татар і вандроўных па Беларусі цыганой. Ці ёсьць у кожнага з гэтых свае асобныя паважаныя каменні. У чым выяўляецца іх паважаньне і якія існуюць у іх вераваньні ў сувязі з каменем.

39. Да кожнага апісанага каменнага помніку павінна быць паказана, дзе ён знаходзіцца: акруга, райён, мястэчка, вёска, хутар, урочышча, ў полі, пры рацэ, возеры, пры дарозе і г. д. Ці не папсаваны камень і што было прычынаю папсавання (разьбіты ўдарамі маланкі, даў шчэліну ад раскладання на ім вогнішча і г. д.

40. Аб кожным такім асобным каменю-помніку, а таксама аб народных вераваннях, звязаных з каменямі, з усімі паказанымі весткамі належаць паведаміць Таварыства.

41. Пры апісаньнях ня ўпушчаць дрэваў, бо яны часта бываюць надта вартнымі паказаньнямі тае ці іншае зьявы.

42. Дакладна адзначыць усе выпадкі пры зьбіраньні вестак аб каменьях, не прадбачанья гэтым падручнікам. Пры апісаньні ня трэба сароміцца ні формаю палажэньня, ні разьмерамі апісанья, а аб усім трэба пісаць падрабязкова. Усе назовы, паданьні трэба абавязкова запісаць уласна так, як яны ужываюцца ў народзе. Пры запісі паданьяў і лягэнд адзначаць, ад каго і дзе запісаны.

Апытальны ліст для рэгістрацыі помнікаў будаўніцтва.

(Сядзібы манастыру, царквы, асобных будынкаў і іншых помнікаў).

1. Назва помніку (падрабязна).
2. Фотаграфіі, пляны, рысункі, малюнкi, гравюры і г. д. (былі, ёсьць).
3. Мейсца знаходжэньня (падрабязна і дарога ад Віцебску).
4. Апошні ўладар (да рэвалюцыі, цяпер).
5. Садовая архітэктура й парк (іх апісаньне й стан).
6. Аўтар будовы (па чыйму пляну, які інжэнер будаваў, які мастак надаваў прыгожасьць, падрабязна і пры мажлівасьці, дакумантальна).
7. Калі й кім быў абследаваны помнік.
8. Разьмяшчэньне і плян помніку (на вуліцы, між суседзямі, у саду, на пляцу, у абведзеным тыне, на пагосьце, у полі, у парку, абкружаны службовымі будовамі і г. д., асабліва адзначаць ансамблі).
9. Матар'ял будовы (камень, цэгла, дрэва, бетон, зялеза і г. д.; падрабязна, якія часткі, з якога матар'ялу).
10. Матар'ял апрацоўкі (атынкаван, ашалёван, памалёван, абліцован, кафля, устаўкі, фрэскі і г. д.).

11. Чым накрыт (драніцай, чарапіцай, бляхай і інш.).

12. Апісаньне архітэктурнай апрацоўкі фасадаў (ганак, колёнады, фронтоны, порталы, скульптурныя дэталі, вокны, адчыненыя усходы, тэрасы, вежы, званіцы, звязаныя з апісваемай будовай, бэльвэдэры і інш.).

13. Лік ярусаў (падвал, паверхаў, мезанін альбо сансарды, бэльвэдэры ў царкве, двух'ярусная царква, верх, хоры, і інш.).

14. Лік памяшканьяў жылых і няжылых (сені, жылых пакояў, калідораў, кухань, пераходаў, тэрас і г. д. п. У царкве: памяшканьні для багамольцаў, трапезная галэрая, цьвінтар, аўтароў, рызьніц і г. д.).

15. Ацяпленьня (цэнтральнае, дзе зьмяшчаецца, якімі печамі, колькі іх, колерыфэры і г. д.).

16. Калі і чым занята памяшканьне (жылы дом, якой установай занят, клуб, склад, царква, пустое і інш.).

17. Перакрыцьце і пераробка будовы (калі і па якой прычыне перароблена, адрамантавана, які перш быў

выгляд: знадворку, усярэдзіне; цяпер— архітэктурная апрацоўка; саля, гасцінная, сталовая, усходы, вэсьтыбюлі, расьпісныя сьцены, пляфоны, паркеты, цэвякі, скульптурныя убраньні, фрэскі іконастаў, кафляныя печы).

18. Мастацкі інвэнтар (мэбля, бібліатэка, карцінная галэрэя, колекцыі, рызьніцы, сены, падпрастоўныя сьвяціцельскія месцы, абразы ў іканаставе і на сьценах, архівы і іх захаванасьць, тэатры ў мінулым і зараз.

19. Стан помніку (цэлы, разьбіты, папсаваўся ад даўнасьці, у якіх частках зломан, якая ахова і інш.).

20. Дата рэгістрацыі.

21. Гісторыя помніку (калі, кім, па якой патрэбе збудован, якія былі пе-

раробкі, каму належыў, як быў выкарыстан. Жадана, каб такія веды асновываліся на дакумантах, пры адсутнасьці дакумантаў запісаць аб помніку склаўшыся казкі, лягэнды. Усе гэтыя веды заносзяцца ў асобныя ўвагі. Ці былі дзе небудзь апісаньні помнікаў і дзе; крыніцы, адкуль можна пазнаць гісторыю помніку.

22. Агульны ўвагі, што не ўвайшлі ў гэты апытальнік.

23. Адрас і прозьвішча асобы, да якой можна звяртацца за спраўкамі аб помніку.

24. Якія вы яшчэ ведаеце архітэктурныя помнікі Віцебшчыны і дзе яны.

Лясная анкета.

Пры вывучэньні жыцьця лесу й асобных дрэўных парод, а таксама й пры зьбіраньні адпаведных матар'ялаў патрэбна звяртаць увагу на наступнае:

1. На склад пераважнага лесу: чысты (з адной дрэўнай пароды) ці мяшаны— з якіх парод і якія пароды дрэў пераважаюць.

2. На колькі ў даным райёне захаваліся лясы ад парубкі. Поўныя ці парадзеўшыя насаджэньні пераважаюць; старыя ці маладыя.

3. Ці ёсьць граб у мясцовых лясах і калі так— ці многа яго.

4. Ці ёсьць у мясцовых лясах ясеень. Калі ёсьць, то дзе ён пераважна расьце: па сухадолу, па мокрых лагчынах ці па рачных берагах.

5. Які жывы пакроў пераважае ў мясцовых лясах: ягель (шэры), мох (зялёны, вузкалісьцяныя травы); злакі (ягаднікі), чарнічнік, (бруснічнік), верас, папараць і інш.

6. Патрэбна звяртаць увагу на найбольш старыя буйныя, высокія, пекныя і выдатныя дрэвы, якія растуць у да-

най мясцовасьці, рабіць здымкі з іх і, калі гэта магчыма, дакладна вызначыць месца, дзе яны растуць на конт захаваньня іх, як помнікаў прыроды.

7. Сабраць узоры з найбольш рэдкіх дрэўных парод, засушыўшы асобныя часткі іх (галінкі з лістамі, кветкамі і пладамі), а таксама здабыць насеньне ці плады іх.

8. Прасачыць, якія дрэўныя пароды ўжываюцца пры штучным лесааднаўленьні, паказаць склад культур, іх разьвіцьцё, падлегласьць хваробам (яд грыбкоў і інш.). Умовы мейсца вырстанья іх.

9. Зьвярнуць увагу на культуры дрэў і хмызьнякоў (кустоў), якія маюць тэхнічную альбо прамысловую вартасьць.

10. Адзначыць найбольш дэкарацыйныя дрэўныя і хмызьняковыя пароды, якія сустракаюцца ў даным райёне (асабліва ў старых парках і інш. мясцох). Сабраць плады ці насеньне іх і прадставіць засушанья ўзоры галінак з лістамі й кветкамі.

Мінімальная праграма фэналогічных назіранняў.

Вясна.

1. Час выпадання апошняга сьнегу. Зьніканьне сьнегаваго насцьцілу.

2. Узьняцьце рэк, вазёр, сажалак.

3. Час зьяўленьня грака.

4. Калі зьявіліся шпакі.

5. Калі першы раз засьпявала жаўранка (*Alauda arvensis*).

6. Калі зьявіліся сьвістункі (сусьлікі або аўражкі).

7. Калі прыляцелі сітаўкі (*Motacilla alba* L.).

8. Першая песьня зябліка (*Fringilla coelebs* L.).

9. Калі прыляцелі першыя статкі жураўлёў і гусей і калі прыляцелі галоўныя масы гэтых птушак.

10. Калі зьявіліся камары — таўканы і кусакі.

11. Рух бярозовага соку.

12. Калі зацвіла шэрая вольха. (*Alnus incana* Much).

13. Калі зацвіла ляшчына (*Co rygus avellana*) (Каткі пыляць).

14. Калі зацвілі першыя веснавыя краскі: курасьлеп (*Anemone nemorosa*) і пралеска (*Hepatica triloba* Lilib), *Tussilago Farfara* з адзначэньнем дасьпяваньня яе пладоў-лятучак, лотаць (*Caltha palustris* L.).

15. Першая навальніца,

16. Калі зазелянела чаромха і бяроза.

17. Першы вылет кажаноў.

18. Калі зьявіліся першыя матылі: крапіўнік (*Vanessa urticae* z і жаўтушнік *Ionopteryx rhamni*).

19. Калі пачалі пасьвіць скаціну.

20. Прылёт бусла (бацян). (*Ciconia alba*).

21. Калі зацвіў клён.

22. Калі зацвіла чаромха.

Калі зьявіліся хрушчы (*Melolontha vulgaris*).

24. Першы крык зязюлі (кукулі) і першая песьня салаўя.

25. Калі пчолы пачалі браць узяток.

26. Калі зацвіла вішня.

27. Калі пачаў красаваць бэс.

28. Калі зьявілася ластаўка-касатка («деревенская ласточка») — лоб і горла бурачырвоныя).

29. Калі зацвіла рабіна.

30. Зацвітаныя караганы («жоўтая акацыя»).

31. Першае араньне пад ярыну.

32. Першы засеў ярыны. Калі зарунара жыта, авёс, ячмень.

33. Калі зьявіліся першыя касары (стрижи, *Cypselus apus* L.).

34. Першы крык карозы (иволги, *Oriolus galbula* L.).

35. Першы бой перапёлак.

36. Першы крык драча (дзяркач, карасьцель. *Crex pratensis*).

Лета.

37. Пачатак красаваньня азімага жыта, як пачатак лета.

38. Першыя плады лясной суніцы (пазёмкі) і лясной маліны.

39. Першыя васількі (або валошкі, *Centaureu cyanus* L.) у жыце.

40. Зацвітаныя «белай акацыі» (*Robinia pseudacacia* L.).

41. Калі пачало каласіцца жыта, авёс, ячмень.

42. Зацвітаныя сіўца (*Juccisa praemorsa* Arch).

43. Дасьпяваньне чарніцы (чорныя ягады).

44. Зацвітаныя чорнабелю (*Artemisia vulgaris*).

45. Масавы пачатак касьбы на сенажацях.

46. Калі зацвіла ліпа (*Tilia parvifolia*).

47. Зажынкі (калі пачалі жаць жыта, авёс, ячмень).

Восень.

48. Зацвітаныя верасу (*Calluna vulgaris*), як пачатак восені.

49. Масавы адлет на вырай і адлет апошніх статкаў ластаўкі-касаткі і касара (стрыж).

50. Першыя і апошнія статкі пралётных жураўлёў і гусей.

51. Калі паляцелі ў вырай буслы (бацяны).

52. Першы ранічны мароз (калі замерзьлі агуркі, гарбузы).

53. Агульная зьмена колеру лістоў на ліпе, клёне, бярозе.

54. Калі апошні раз пасьвілі скаціну.

55. Першы марозны дзень (калі лужыны замярзаюць ўночі, не адтайваюць удзень).

56. Калі выпаў першы сьнег.

57. Калі замерзла вада на рэках, сажалках і вазёрах.

58. Калі зьявіліся гілі (сьнігіры). *Pyrhula pyrrhula* L.).

59. Ці былі выпадкі другога цвіцення ў позьнюю восень і калі.

Апытальны ліст „Культ і народная гаспадарка“¹⁾.

1. Назва селішча, аб якім даюцца весткі, якой акругі, райёну, сельсавету? Адрас.

2. Ці адпраўляюць у Вашым сяле (вёсцы) агульныя малебствы наконт дажджу ў суш, аб пагодзе ў нянасьце, аб збаўленьні ад чарвей, ад паморку на жывёлу?

3. Ці памагае гэта? Што гавораць аб гэтых выпадках старыя? Што думаюць аб гэтым маладыя?

4. Ці не ўстаноўлены ў вас «святы» заказныя альбо афяраваныя дні, калі працаваць нельга? Пэралічыце іх, пакажыце, дзеля якіх выпадкаў яны ўстаноўлены (паморак на жывёлу, халера, пажар, градабіцьцё і г. д.) і ў якія лічбы месяца яны святкуюцца?

5. Ці строга выконваюцца гэтыя святы? Ці ня бывае выпадкаў, што ў гэтыя святы некаторыя працуюць? Ці ня было паводле апавяданьняў старых якой-сь бяды ад гэтага?

6. Ці бываюць хрэсныя ходы ў гэтыя дні, а таксама ці ходзяць з святласьцю па хатах?

7. Наогул ці ходзяць з абразікамі навокад палёў у вашай вёсцы, калі і колькі разоў на год?

8. Ці прыносяць у царкву для сьвечанья хлеб, мяса, мёд, плады і г. д., якую частку пакідаюць на карысьць царквы і прычту?

9. Ці робяць дабрахотна, афяраваўшыся дапамогу царкве і прычту?

10. Ці наладжваюць братчыны, напрыклад, «Мікольшчыну» і як яна наладжваецца?

11. Ці ня існуе асобных народных пацераў перад пачаткам ворыва і сяўбы, якому сьвятому моляцца? Ці не захавалася старадаўніх абрадаў пры пачатку ворыва і сяўбы? Ці няма «засявальных песьняў»?

12. Якія існуюць прыметы наконт ураджаю збожжа, травы, прыплодку жывёлы і г. д.? Прыметы пагоды і ўраджаю на розныя дні ў зьвязку з святамі і інш?

13. Ці не захаваліся гаданьні адносна ўраджаю на Новы год, у Сымонаў дзень і інш? Як аб гэтым гадаюць?

14. Якіх святых лічаць дапаможцамі сельскай гаспадаркі? Якія гаданьні захаваліся аб Юр'і, Міколе, Їльлі?

15. Ці не шануюць зямлю, як матку; неба й вад, як вышэйшыя сілы, што дапамагаюць сельскай гаспадарцы? У якіх апавяданьнях і прыгаворах выяўляюцца гэтыя вераваньні?

16. Якія абрады й малітвы бываюць перад жнівам, пры дзяльбе зямлі і сенажаці, па сканчаньні жніва і іншых палявых прац? Святкаваньне

¹⁾ З журн. «Краеведение» № 2 за 1923 г.

дажынак, абрады і песьні, калі бывае зямля імянінніцай, у бабскае лета?

17. Ці бываюць прырэжы і заломы, хто іх робіць і для чаго? Ці ня вераць у «палявіка»?

18. У якіх абрадах хлеб і соль займаюць прыкметнае месца—на вясельях, у вялікі чацьвер, яшчэ калі? Ці не пякуць з хлеба розных фігур—баранчыкаў, гракоў, драбін, крыжоў і г. д. і калі ўласна?

19. Якія існуюць песьні хлеба й солі, хмелю, піва, пра лён, каноплі і проса? Песьні пры варожбах. Запішыце іх.

20. Ці не захаваліся звычайныя песьні, таўкучы ў ступе ячмень напярэдадні Грыпіны-купальніцы?

21. Ці не захавалася старадаўніх пясняў і абрадаў, звязаных з сельскай гаспадаркай пры сустраканні вясны,—ці аклікваюць яе і якой прыгаворкай? Пры сустраканні першага веснавога дажджу—дзіцячыя песьні і прыгаворкі; павер'і ў звязку з першым громам.

22. Якія сельска-гаспадарчыя абрады і песьні захаваліся ў «Сёмуху», на масьленай нядзелі, ці сьвяткуюць «Аўсея», «Чырвоную горку», абрады й прыметы, звязаныя з царкоўнымі сьвятамі—Благавешчаньнем, Пакровамі, Іванам Купалам і інш.

23. Калі першы раз выпушчаюць жывёла, ці адпраўляюць вадасьвятнае малебства і ці апыркваюць жывёла

вадою? Калі гэта бывае? Ці ўжываюць пры гэтым вярбу і вадохрыскую ваду?

24. Ці купаюць коняў на Першага Ёспаса? Ці ходзяць з абразікамі па дварох і ці служаць малебства; колькі разоў на год і калі?

25. Калі абстрыгаюць коням грывы і хвасты? Ці вераць у дамавіка і што робяць, каб ён не псаваў жывёлы? Ці няма заговораў на дамавіка? Запішыце іх.

26. Якія існуюць звычаі пры купляньні каня й каровы? Што робяць, каб вялася жывёла?

27. З чаго, па народнаму вераванню, бывае паморак на жывелу? Якія аб гэтым ёсьць апавяданні? Ці ня робяць абворваньня сяла ў час паморку (і ў час халеры) і выціраньня «жывога агню»? Як гэта робіцца ці рабілася? Ці няма заговораў ад розных хвароб жывёлы? Запішыце іх.

28. Ці ня вераць у «Курынага бога». Што вешаюць на седалы й для чаго?

29. Якія прыметы звязаны з хатнімі жывёламі?

30. Якія сьвятныя лічацца абаронцамі розных хатніх жывёлаў?

31. Ці заметны і ў чым уплыў Рэволюцыі на народны погляд у галіне вераваньняў, звязаных з сельскай гаспадаркай? Ці пачынаюць, напрыклад, абмяркоўваць шкоду, якая мае месца пры прагулах ў рабочы час на працягу «заказных дзён» і інш.

Праграма апісаньня паселішчаў Гарадзкога тыпу

(гарадоў, мястэчак, пасадаў і г. д.).

Інстытут Беларускай Культуры пачаў зьбіраць матар'ялы для беларускага географічнага слоўніка. Вельмі важнае месца ў гэтым слоўніку будуць займаць апісаньні асобных паселішчаў і ў першую чаргу гарадоў і мястэчак Беларусі. Зразумела, што ў апісаньні месц Беларусі павінны прыняць удзел

шырокія колы грамадзянства, і галоўным чынам, мясцовыя краязнаўцы. Аднак, каб апісаньні, складзеныя ў розных мясцох і рознымі асобамі, былі бы больш-менш аднастайнымі, трэба, каб яны складаліся па адным і тым самым пляне. Інбелкульт прапануе краязнаўчым арганізацыям зьбіраць

матар'ял аб гарадох і мястэчках, трымаючыся прыблізна такога пляну:

Палажэньне: Калі ёсьць даныя, дык указаць географ. шырыню і даўжыню. Паказаць адлегласьць ад Масквы, Варшавы, Кіеву, ад бліжэйшай марской прыстані, ад Менску, ад Вільні, ад акруговага або павятовага гораду, ад райённага або валаснога асяродку, ад бліжэйшай станцыі чыгункі (якой). Ад бліжэйшай рэчнай прыстані (якой). Калі рака ёсьць у самым горадзе, дык як яна завецца, куды бяжыць, на якім беразе яе ляжыць места, або праз якую частку яна працякае, які характар маюць берагі ракі пад горадам, шырыня і глыбіня ракі, паводкі, змаганьні з паводкамі, карыстаньне сілы ракі. Калі горад ляжыць над возерам, дык як яно завецца, які характар мае, якую шырыню і даўжыню, якія прытокі, які сток і г. д., якія чыгункі, шоссы і гасьцінцы праходзяць праз горад, як яны завуцца, куды вядуць.

Знадворны выгляд места: Плян. Топографія. Узгоркі, груды, лагчыны, яры, катліны. З якіх частак складаецца горад, як яны ўтварыліся (калі гэта вядома), чым адзначаюцца, як завуцца. Вуліцы, завулкі, пляцы, іх старыя і новыя назовы, даўжыня, шырыня, агульны выгляд, кірунак, брук, масткі і тротуары. Масты, надбярэжжы, бульвары, гарадзкія сады і паркі. Асьвятленьне. Конкі, трамваі, аўтобусы, возьнікі.

Будынкi: Агульны лік жылых і няжылых будынкаў, матар'ял будынкаў (лік камяніц і драўляных будынкаў). Матар'ял дахаў, падмуроўка. Агульны выгляд будынкаў у розных частках места. Пажарная небясьпека, змаганьне з пажарамі. Велічыня і выгляд будынкаў, лік аднапаверхавых, двухпаверхавых і г. д. будынкаў. Сярэдняя максімальная і мінімальная залюдненасьць будынку. Мяшкальнае пытаньне. Выдатныя будынкi: цэрквы, касьцёлы, капліцы, сі-

нагогі, школы, ратушы, прыватныя прыгожыя будынкi, старасьвецкія будынкi і г. д. Могілкi.

Гісторыя: Даныя аб пахаджэньні назвы гораду. Роля географічнага палажэньня ў утварэньмі гораду. Як адбілася гісторыя гораду на яго пляне. Помнікі мьнуўшчыны і іх ахова. Лягэнды і гістарычныя даныя аб гісторыі места. Расказы старокоў. Гісторыя апошніх дзесяцілецьцяў па памяці мясцовага люду.

Агульныя даныя аб насельніках: Даныя аб ліку насельніках: сельнікаў за розныя гады. Разбор гэтых даных. Зьмены ў ліку насельнікаў і прычыны іх. Прырост або зьмяненьне люднасьці паводле даных аб нараджальнасьці і сьмертнасьці. Запраўдны прырост. Іміграцыя і эміграцыя. Падзел насельнікаў паводле роду і веку, паводле роднай мовы, паводле нацыянальнасьці, рэлігіі, фізычныя адзнакі кожнай групы насельнікаў; антрополёгія і этнографія. Падзел насельнікаў паводле соцыяльнага стану, паводле заняткаў. Прафэсіянальны рух.

Роля сельскай гаспадаркі ў сельскай гаспадаркай горадзе: Лік асоб, занятых сельскай гаспадаркай у сельскай гаспадаркай горадзе: Колькасьць зямлі. Засевы. Сады і гароды. Сенажаці. Колькасьць свойскай жывёлы, садоўніцтва, гародніцтва, гадоўля жывёлы. Пчалярства, рыбацтва, паляваньне, лясныя заняткі.

Адходныя промыслы, возьніцкі промысел, землякапальная прамысловасьць і г. д.

Рамёслы і саматужныя промыслы: Лік рамеснікаў і саматужнікаў па спэцыяльнасьцях за розныя гады. Сучаснае палажэньне рамёслаў і саматужных промыслаў. Самастойныя прадпрыемствы, лік гаспадароў, работнікаў і вучняў. Ведамасьці аб даходнасьці прадпрыемстваў.

Фабрычная прамысловасьць: Лік асоб, занятых у розных галінах фабрычнай прамысловасьці. Лік і велічыня фабрык. Рухавікі, будынкi.

Лік і жыццё работнікаў. Прадукцыя, месцы вывазу і закупкі сырыны.

Прамысловае значэнне места. Лік асоб, занятых гандлем. Крамы, готэлі, харчэўні, склады і г. д.

Гандаль і коопэрацыя. Коопэрацыя і яе формы (спажывецкая, прамысловая, крэдытная). Утварэнне першых коопэрацыйных устаноў (па магчымасці далучыць друкаванія справаздачи). Сучасная коопэрацыя. Крамы прыватныя, коопэрацыйныя і дзяржаўныя. Іх пагуртаваньне, гандлёвыя абароты. Кірмашовы гандаль; кірмашы і базары. Адкуль і на якую суму прывозяцца тавары на кірмашы і базары. Гандаль у разнос. Вываз тавараў мясцовых і прывезеных з бліжэйшых ваколіц; дарогі і кірункі, па якіх ввоззяцца тавары; пункты, у якія ввоззяцца мясцовыя тавары. Прывоз тавараў здалёку для гораду і яго ваколіц; дарогі, па якіх прывозяцца тавары; пункты, з якіх яны прыбываюць. Крэдытныя таварыства, банкі, касы ашчэднасьці. Біржы. Гандлёвае значэнне места. Гандлёвы райён места. Велічыня гэтага райёну і роля места ў яго гандлёвым жыцці.

Пошта, тэлеграф, тэлефон, радыё. Абароты паштова-тэлеграфных і тэлефонных устаноў. Паштова-тэлеграфны райён места.

Культурна-асветная справа: Падзел насельнікаў па водле іх асветы. Дзіцячыя дамы, сады, прытулкі, гарадкі. Школы: звычайныя, профэсіянальныя, вячэрнія, тэхнікумы, вышэйшыя і іншыя. Лік настаўнікаў

і вучняў у іх, абсталяваньне. Пазашкольная асвета: народныя дамы, клюбы, бібліятэкі, чытальні, архівы, музэі. Культурна-асветныя і навуковыя ўстановы, таварыствы і гурткі. Драматычныя, музычныя, мастацкія таварыствы і гурткі. Тэатры, кіно, цыркi, паказальныя сады. Кніжныя склады й кнігарні. Друк і друкарні. Газэты й часопісі. Выдавецтвы. Дасьледныя ўстановы.

Санітарнае становішча і мэдыцынская дапамога. Асэнзацыя, каналізацыя, вывозка. Вадаснабжэньне. Чыстага вуліц і пляцоў. Народнае здароўе. Статыстыка хвароб. Народная мэдыцына. Бабкі-шаптуньні, павітухі, знахары. Фэльдчары, акушэркі, дантыстыя, дактары. Шпіталі (бальніцы), амбуляторыі, прыймальныя пакоі, прыватныя лячэбніцы, санаторыі (здароўніцы). Багадзельні, прытулкі для ўбогіх.

Адміністрацыйнае значэнне. Урадавыя установы, самаўрад. Суд і міліцыя. Адміністрацыйны райён места.

Бібліяграфія. Указаньне літаратуры аб даным паселішчы.

Калі аб тым ці іншым мястэчку будуць сабраны падобныя ведамасьці, трэба будзе зараз жа пераслаць іх у Акруговае Т-ва Краязнаўства (Віцебск. Акр. АНА) за подпісамі асобы або некалькіх асоб, якія зьбіралі гэтыя ведамасьці. Усе ведамасьці абавязкова павінны быць прысланы ў ЦБК не пазьней 1 сьнежаня 1925 г.

Апытальні ліст.

З мэтай выявіць і зьберагчы ўсе помнікі мясцовай гісторыі, культуры і рэдкасьцяў прыроды, адказаўшы на ўсе запытаньні, трэба адаслаць Таварыству.

І. Помнікі гістарычныя.

1. Старадаўнія: Гарадзішча, Гарадок, Селішча, Замчышча:

а) як яно завецца ў вас на месцы;

б) дзе знаходзіцца—у лесе, на полі, пры балоце, рэчцы ці дарозе;

в) каля якога сьля, з якога боку і на якой адлегласьці ад сьля;

г) форма й велічыня плошчы, вышыня ад зямлі і інш.;

д) таўшчыня верхняга попельнага, або перагнойнага пласту;

е) земляныя насыпы, валы, равы й падзямельлі,—як яны зроблены, форма і велічыня;

ж) калі й хто дасьледваў, альбо раскопваў яго і што на ім знаходзілі пры раскопках ці выпадкова—каменныя ці мэталічныя прылады, прадметы ўбранства й аздобаў, рэшткі хатняга абсталяваньня й манаткаў, чарапкі, вугольле, попел, апальныя каменны, кухонныя выкіды, косьці, рэшткі вогнішч, студняў, скарбы, манеты і інш. Куды здадзены знойдзеныя рэчы;

з) старадаўнія аб ім расказы, паданьні, лягэнды, павер'я;

і) Нарысуйце ад рукі схэматычны плян вашага селішча, гарадзішча ці гарадка з адзначэньнем: сёлаў, рэкаў, дарог і інш.;

2. Старадаўняе селішча на палёх (шваях) сярод балот і на вазёрах:

а) дзе яно знаходзіцца;

б) рэшткі гэтага паселішча, што захаваліся,—палі, драўляныя насыцілы, плецянкі, вогнішча і інш.;

в) якія падходы з берагу да гэтага паселішча—насыпы, лавы ці грэблі;

г) народныя павер'і і паданьні.

3. Старадаўняя сяліба ў зямлі, у пяшчорах:

а) дзе яна знаходзіцца;

б) якія ўваходы ў самыя пяшчоры;

в) што знаходзіцца ў пяшчорах, на зямлі й на сьценах;

г) народныя паданьні пра гэту сялібу.

4. Старадаўнія могільнікі й магільныя курганы:

а) адзначыць падрабязкова месца, дзе знаходзіцца кожны могільнік і кожная паасобная група кургану;

б) адзначце форму і велічыню плошчы могільніку, а таксама лік кургану ў кожнай паасобнай групе;

в) форма ўстройства магілаў і паасобных могілкавых кургану;

г) на колькі захаваліся цэлымі могілкі й могілкавыя курганы;

д) хто й калі раскопваў іх і што знайдзена пры гэтых раскопках;

е) нарысуйце схэматычны плян месца знаходжэньня могілкаў і могілкавых кургануў.

5. Вялікія шануемья ў народзе каменны:

а) адзначыць падрабязкова, дзе яны знаходзяцца;

б) форма і велічыня каменя;

в) знакі, малюнкi й надпісы, высячаныя на ім;

г) народныя павер'і й паданьні аб ім.

6. Месца старадаўняга пабоішча:

а) адзначыць падрабязкова месца яго знаходжэньня;

б) якія прадметы знаходзяць на ім;

в) народнае апавяданьне й паданьне аб ім.

7. Месца катаваньня й кары народных бунтарнікаў - гэрояў:

а) адзначыць дакладна, дзе гэтыя месцы знаходзяцца;

б) што захавалася на гэтых мясцох: зямлянкі, пячоры і г. д.;

в) народныя павер'і, апавяданьні й паданьні аб ім.

8. Месца, дзе хаваліся народныя гэроі-бунтарнікі:

а) адзначыць дакладна гэтыя месцы;

б) што захавалася на гэтых мясцох—зямлянкі, пячоры і інш.;

в) народныя павер'і й апавяданьні аб іх.

9. Старадаўнія шляхі:

а) напрамак гэтых шляхоў;

б) цераз якія населеныя пункты вашае мясцовасьці праходзяць гэтыя шляхі;

в) рэшткі гэтых шляхоў, насыпы, масты, грэблі і інш.;

г) народныя паданьні й апавяданьні аб іх;

д) нарысуйце схэматычны плян гэтых шляхоў.

II. Помнікі культуры.

1. Старадаўнія прыгожыя, альбо арыгінальныя па свайму будаўніцтву — цэрквы, палачы, дамы, хаты й розныя будынкi:

- а) паказаць дакладна, дзе знаходзіцца будынак;
- б) апісаць надворны й нутраны від будынку;
- в) кім і калі адбудованы бунынак;
- г) чым ён цікавы;
- д) у якім стане і ў чым карыстанні цяперака;
- е) калі можна, — давайце плян будынку й рысунак знадворку й з сярэдзіны.

2. Прадметы старадаўняга мастацтва:

- а) лепка й фармоўка з гліны, воску, вапны, гіпсу і інш.;
- б) шклянныя вырабы;
- г) каваныя й штапаваныя вырабы;
- д) высяканьне з каменя (статуяў, фігураў, слупоў і інш.;
- в) разьба, выточваньне й выпальваньне па дрэву й косьці;
- ж) пляценьне з дубцоў, карэньня, саломы, кары і інш.;
- з) тканьне, вышываньне, гафтаваньне й набіўка;
- і) прадметы малярства, карціны, абразы і інш.;
- к) масаіка, фрэскі і інш.;
- л) старадаўні арнамент (разьба па дрэву) і інш.;
- м) старадаўнія прадметы адзеньня, аздобы, хатнія манаткі і абсталёваньне;
- н) рэдкія прылады вытворчасці;
- о) музычныя інструмэнты і інш.;
- п) калі можна, дык адмецьце: кім, калі і дзе зроблены гэтыя рэчы.

3. Старадаўнія помнікі пісьменства:

- а) архівы, рукапісы, граматы й рукапісныя кнігі;
- б) старадрукаваныя кнігі, брашуры, плякаты і інш.;
- в) калі можна, пакажэце кім напісана ці надрукована, калі, дзе й на якім матар'яле — на шкуры, бяросьце, паперы і інш.

III. Помнікі прыроды.

1. Каменьні, выдатныя сваёй велічынёю, формаю, мінэральным складам і колерам.

2. Мінэральныя крыніцы, выдатныя ці сваймі лекавымі, ці характэрам месцазнаходжэньня.

3. Маляўнічыя горы й даліны, берагавыя кручы й кручы.

4. Маляўнічныя й карысныя геолёгічныя напластаваньні: пяскі, гліны, крэйда й інш.

5. Маляўнічыя дубровы, лясы, гаі.

6. Месцы, дзе захаваліся рэдкія расьліны, лекавыя й інш.

7. Месцы знаходак касьцей дапа-топных зьвяроў, мамонта і інш.

8. Месцы, дзе водзяцца рэдкія зьвяры, птушкі, рыбы, казюлькі, бабры, ласі, лані, фазаны, сьцерлядзі.

9. Лодзі, выдатныя сваёю велічынёю, целаскладам, складам галавы і інш.

IV. Прадметы, якія неабходна захаваць па вашай думцы.

Анкету запоўніў: прозьвішча, імя, па бацьку.

Месца, дзе запаўняўся апытальны ліст: сяло, сельрада, райён, акруга.

Дата запаўненьня апытальнага лісту: месяца, году.

IV.

Бібліяграфія Віцебшчыны.

(Матар'ялы).

Перед пачаткам сваёй краязнаўчай працы ў Віцебшчыне адзін з нас спатакаўся з няўхільнаю патрэбаю ведаць тутэйшую папярэднюю працу па краязнаўству. Выданай бібліяграфіі Віцебшчыны ня было. Прышлося рабіць беглыя запіскі, шукаць і траціць шмат часу. Усё-ж у выніках гэтае працы склаўся сшытак з бібліяграфічнымі матар'яламі па Віцебшчыне. Пазьней была напаткана такая-ж праца А. П. Сапунова і сшытак быў дапоўнены (каля 70 назваў) з яго матар'ялаў, а некаторыя запісы былі правераны. Такую-ж працу збору матар'ялаў для ўласнага ўжытку веў і другі з нас. Калі гэта выявілася, матар'ялы абодвух былі параўнаны, выпраўлены й сшытак павялічыўся (64 назвы).

Хоць нашы запісы й не адпавядаюць найноўшым бібліяграфічным запатрабаванням, ня поўныя й не клясыфікаваныя, але мы адважваемся апавясыціць іх, каб хоць трохі памагчы пачынаючым краяведам у неадкладнай бягучай працы.

Гэта, зразумела, ня здымае з дзённага парадку працы Таварыства апрацоўку сталай бібліяграфіі Віцебшчыны, што вычэрпвала-б усе матар'ялы й адпавядала найноўшым патрабаванням бібліяграфічнае навукі.

Адамайціс. Становішча Віцебскае акругі. (Даклад т. Адамайціса) [на 4 сясіі Цэнтральнага Выканаўчага Камітэту Беларусі]. Газ. «Савецкая Беларусь» № 27 (1326) за 1925 г.

А е р. Беларусазнаўства ў Віцебскай Саўпартшколе. Газ. «Савецкая Беларусь» № 283 (1280) за 1924 г.

Акты Западной России.

Акты Западной и Южной России.

Акты Литовско-русского государства с предисловием Довнар - Запольского М. 1900 г.

Анастасий (Братановский), архиеп. Могилев. и Витебск. Речь об освящении соборной церкви в Витебске. Изд. Караблева и Сирякова СПб. 1850.

Аникиевич, К. Т. Сенненский уезд Могилевской губернии. Могилев 1907. 148 ст. 1 карта й малюнкi.

Антонов, А. О флоре Витебской губ. «Труды СПб. Общ. естествоиспытателей, XIX, I.

Антонов, А. А. О лечебных растениях, дикорастущих в Витебской губ. Вит. 1910.

- Анучин, Д. Из поездки к истокам Днепра, Зап. Двины и Волги. «Северный Вестник», 1891 г. № 8.
- Анучин, Д. Верхневолжские озера и верховья Зап. Двины. Труды экспедиции для исследования истоков рек Евр. России. 1897 г.
- Д. Н. Анучин. К вопросу о Белорусской территории (курс Белоруссоведения. Москва. 1918—1920 г.
- Арсеньев В. С. Поездка в Езерище и Иваново. Витебск, 1910 г.
- Арсеньев, В. С. П. П. Лажечников в Витебске. Витебск, 1910 г.
- Арсеньев В. С. Из документов 1812 г. (Дело, переданное из Городокского полицейского Управления). Витебск, 1910 г.
- Арсеньев, В. С. Документы 1813 г. из дел Витебского губернского Правления. Витебск, 1910 г.
- Арсеньев, В. С. Документы о французских военнопленных 1812—1813 гг. в Витебской губ. Витебск, 1910 г.
- Арсеньев, В. С. Из прошлого Полоцкой Епархии. (Документы по архиву губерн. правления, 1824 г.). Витебск, 1910 г.
- А-р. Заметки о латышах трех инф. уездов Витеб. губ. «Вилен. сборник» Кулика. Вильна, г.
- Архангельский. Очерки из истории Западно-русской литературы XVI—XVII веков. (Чтения Москов. Общ. Ист. и древ. Пос. 1888 г.).
- Багалей. Русская история. Т. I. Москва. 1914 г.
- Бар, Ёл. Усебеларуская Краязнаўчая Конфэрэнцыя (Віцебскае Краязнаўчае Таварыства). Газ. «Савецкая Беларусь» № 276 (1273) за 1924 г.
- Барсов. Географический словарь Русской земли до XIV в. 1865 г.
- Батулин, П. А. Список населенных местностей и краткий статистический обзор. Сенненского уез., Могилев. губ. Могилев, 1886 г.
- Батюшков, П. Н. Белоруссия и Литва. СПб., 1890.
- Без—Корнилович, М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присоединением других сведений, к ней относящихся. СПб. 1855.
- Беларусізацыя ў Віцебску. Газ. «Сав. Бел.» № 260 (1257) за 1924 г.
- Белорусский Архив древних грамот. М. 1824 г. издание Гр. Румянцева.
- Берг. Записки о польском восстании 1863 г.
- Бережков, М. О торговле русских с Ригию в XIII и XIV в. «Жур. Мин. Нар. Просв.», 1877 г., февраль.
- Бережков, М. О торговле Руси с Ганзой до конца XV в СПб, 1879 г.
- Бережков Н. О. Устава замков, держав и дворов Сигизмунда Августа, предшествующая волочной уставе. (Жур. Мин. Н. Пр. 1911 г. № 5).
- Бершадский. Литовские евреи. (Киевская Старина 1888 г. № 11). СПб. 1883 г.
- Бершадский, С. А. Экономическая, общественная и юридическая жизнь Полоцкого княжества XVI века. (Записки филологич. общ. при Имп. СПб университете чит. 28 ноября).
- Бессонов. Белорусские песни.
- Ст. Баризевский. Очерки Северной Белоруссии. (Иллюстрация. 1846 г. № 10).
- Изд. Бессонова. Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. Ч. I вып. I. Москва 1871.
- Бирюля—Белынецкий, А. Отчет метеорологической станции Новая Королева. «Пам. кн. Вит. губ.» на 1898 г.
- Бобровский П. О. Русская Греко-униатская церковь в царствование Александра I. СПб. 1889 г. (Жур. Мин. Нар. Просв. 1889).
- Borch. hr. Dwa slowa o Dzwinię, Wilna 1843 г.
- Д-р Бурова. Деятельность Пастеровского отделения Вит. губ. Бактериологического Института. «Белорус.

- «Медицин. мысль». Верасень, 1924 г. т. 1, № 1.
- 38 Бядуля, З. З этнографіі ў стылізаванае мастацтва. (Менскі Музычны Тэхнікум, Віцебскі Мастацкі Тэхнікум). Газ. «Сав. Бел.» № 24 (1323) і 24 (1324) за 1925 г.
- 39 Варпаховіч, Я. Дайце беларускую газету (Віцебск). Газ. «Сав. Бел.» № 229 (1226) за 1924 г.
- 40 Варпаховіч, Я. Вечар сувязі друкароў з настаўнікамі. Віцебск. Газ. «Сав. Бел.» № 254 (1251) за 1923 г.
- 41 Василевский, Д. Научное и школьное краеведение. Газ. «Известия Витебского Губкома РКП» № 35 за 1924 г.
- 42 Василевский, Д. Школа и краеведение. Газ. «Известия Витебского Губкома РКП» № 20 за 1924 г.
- 43 Арх. Василий. Записки. (Правосл. собесед. 1884—1885 г.).
- 44 Васильев В. Белорусские поговорки. (Маяк 1844 г. т. XV; 1845 г. т. XXII и XXIII).
- 45 Ваховский, В. А. О климате Витебской губ. «Памятная кн. Вит. губ.» на 1862 г.
- 46 Ваховский, В. О климате Витебской губернии. Витебск, 1862 г.
- 47 Вестник Юго-Западной и Западной России под ред. К. Говорского 1862—1870 г. (4 книжки).
- 48 Вильно, Витебск, Гродно, Ковно. «Виленский календарь» 1890 г.
- 49 Винер, В. В. Сельско-хоз. опытное дело в Западной области. «Труды сельско-хозяйствен. опытной станции за 1921—23 г. г., Горки 1924, ст. 1-6. Витебская губ. Вып. 1. Вит. 1890 г. Витебский ц.—арх. Музей.
- 50 Хроніка «Зап. Сев.—Зап. отд. Рус. географ. О-ва». Кн. 1, 1910 г.
- 51 Витебский Марков. Свято-Троицкий Монастырь. Витебск, 1887, 101 ст. 8°.
- 52 Вітэнь, Д. Культурнае жыццё Віцебску. Газ. «Сав. Бел.» № 231 (1228) за 1924 г.
- 53 Вітэнь, Д. Новыя фарбы (Віцебшчына) газ. «Савецкая Беларусь» вясна 1925 г.
- 54 Владимирский-Буданов. Немецкое право в Польше и Литве. СПб 1866 г. (Жур. Мин. Нар. Прос. 1866 г. № 8—12.
- 55 Вольдемар А. Г. Национальная борьба в Великом Княж. Литовском в XV и XVI в. (Извест. Отд. Рус. Яз. и Слов. Имп. Акад. Наук. 1909 г. т. XIV. Книжка 3-я стр. 160—198).
- 56 Вольтер. Э. (Яго раскопкі ў Віцебскай губ.). «Известия Имп. Арх. Общ.» т. X, ст. 474-6.
- 57 Высочайше утвержденный порядок перенесения мощей преп. Евфрасинии. Витебск, 1910 г.
- 58 Галавач, П. Межыньская вёска (Віцебская акруга). Газ. «Сав. Бел.» № 45 (1344) за 1925 г.
- 59 Галавач, П. Межыньская вёска (Віцебская акруга). Газ. «Сав. Бел.» № 48 (1347) за 1925 г.
- 60 Галавач, П. Межыньская вёска (Віцебская акруга) Сельсавет. Газ. «Сав. Бел.» № 50 (1349 за 1925 г.
- 61 Галавач, П. Межыньская коопэрацыя (Віцебская акруга). Газ. «Сав. Бел.» № 51 (1350 за 1925 г.
- 62 Галавач, П. Добры пачаток трэба замацаваць. (Віцебская акруга). Газ. «Сав. Бел.» № 59 (1358) за 1925 г.
- 63 Гарбуз. Беларусізацыя на Віцебшчыне. Газ. «Сав. Бел.» № 248 (1245) за 1924 г.
- 64 Гидрографический очерк Вит. губ. Сборник в память первого Русского статистического Съезда. 1870.
- 65 Говорский К. О Витебских общественных увеселениях (Вит. Губ. Вед. 1860 г.
- 66 Говорский К. Историко-Статистическое описание Витеб. губернии (Вит. Губ. Вед. 1960 г.).
- 67 Говорский К. История Полоцкой епархии (копия в Вит. Госуд. Музее из фонда книг А. П Сапунова).

- 68 Голубовский. История Смоленской земли. Киев 1895 г. (Киевские Унив. Известия 1895 г.).
- 69 Горбачевский, И. О «волоках» великого водного пути из варяг в греки. (Оттиск). Витебск, 1894 г.
- 70 Д-р Е. Гордон. Санитарное состояние промышленности Вит. губ. в 1923 г. «Белорусская Медицинская мысль». Сентябрь 1924 г. т. 1, № 1.
- 71 Грамоты, касающиеся до сношения Северо-Западной России с Ганзейскими городами. Изд. Археограф. Комиссии 1857 г.
- 72 Гриневич, Ф. Укрепление песков и корзиночное производство в Суражском уезде. Лесопроизв. 1904, № 45.
- 73 Грос, К. Пионеры беларусізацыі (Віцебск). Газ. «Сав. Бел.» № 288 (1285) за 1924 г.
- 74 В. Е. Данилевич. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в. Киев 1896 г. (Киевские Изв. 1896 г.).
- 75 Данилевич, В. Е. Пути сообщения Полоцкой земли до конца XIV ст. Юрьев. 1898.
- 76 Два года существования Витебского отделения крестьянского поземельного Банка. «Памятная кн. Витебск. губ.» на 1889 г.
- 77 Дейлидович. Озеро Любань. (Памят. Кн. Вит. губ. 1887 г.).
- 78 А. С. Дембовецкий. Опыт описания Могилевский губ. в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, гребном, медицинском и статистическом отношениях. Могилев на Днепре 1882 г. 2 тома.
- 79 Добровольский, В. К. Витебская губ. в отечественную войну. Витебск, 1912 г., 21 ст. 32°.
- 80 Довгялло, Д. И. Марковские гайдамаки. Витебск, 1898 г.
- 81 Довгялло, Д. И. Витебское братство св. Владимира и отношение к нему общества. Витебск, 1896 г.
- 82 Довгялло, Д. И. Материалы для истории местной Витебской прессы. а) Духовный орган. Витебск, 1899 г.
- 83 Довгялло, Д. И. Витебская духовная семинария 1806--1906. Витебск, 1907 г.
- 84 Довгялло, Д. И. Список церквей Витебской губ.. Витебск, 1899 г.
- 85 Довнар-Запольский М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст. Киев. Унив. Изв. 1891 г.).
- 86 Доклады Витебской губернской Управы по делам земского хозяйства губеринским Комитетом за 1904, 1906—1911 г. г. Витебск.
- 87 Докладная записка Витебского Городского головы И. Ю. Сабин-Гуса министру внутренних дел о правах гор. Витебска на губернаторскую усадьбу в г. Витебске.
- 88 Долгоруков В. М. Витебская губ. Ист.-геогр. и статистич. обозрения, В. 1890.
- 89 Дружиловский, П. Исторические судьбы Витебской губ. «Памятная кн. Витебск. губ.» на 1866 г.
- 90 Дружиловский, П. Исторические судьбы Витебской губ. с конца XII века до начала XVI века. «Памятн. кн. Витебск. губ.» за 1867 г.
- 91 Евсеев, К. Судьбы школьного просвещения в Северо-Зап. Руси. Витебск, 1908 г.
- 92 Журналы. Собраний Витебского губерн. Комитета по делам земского хозяйства 1904—1908 г. г. 1901—1911 г. г. Вицебск, 1904—1911 г. г.
- 93 Завилейский, Вас. «Витебск» (статистический очерк). «Сев. Пчела» 1834 г., № 162-165.
- 94 [...] З Віцебскай хронікі: Каштоўная знаходка. Сялянская газета. Газ. «Сав. Бел.» № 270 (1267) за 1924 г.
- 95 В. Иванов. Приметы и поверья крестьян Вит. у., Вит. губ.. «Зап. Сев.-Зап. отд. Рус. Географ. О-ва» кн. 1, 1910 г.
- 96 В. В. Иванов. Крестьянская свадьба в Витебской Белоруссии (в Пыш-

никовском сельск о-ве, Куринской вол., Вит. уезда). «Зап.-Сев.-Зап. Отд. Рус. Географ. О-ва» Кн. 3, 1912 г.

95 И в а н о в, В. Приметы и поверья крестьян Витебского уезда. «Записки С.-Зап. Отд. Им. Рус. Геогр. О-ва» Кн. 1, 1910 г.

† Избранные стихотворения учеников Витебской гимназии от 1865—1889 г. Вицебск, 1899 г.

Изв.т. Районирование Витебской губ. Газ. «Известия Витебского Губкома РКП» № 45 за 1924 г.

Из Могилева в Витебск на пароходе. Хроніка «Зап.-Сев.-Зап. Отд. Руск. Географ. О-ва» Кн. 1, 1910 г.

Инструкция землемерам к размежеванию Могилевской и Полоцкой губ.

Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губ: Витебской и Могилевской, из Витебского Центрального Архива. Вып. 1—3. Витебск, 1871—1872 г.г.

98 Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг Витебской и Могилевской губ., хранящихся в Витебском центральн. архиве. Вып. 4, 28, 30. Вицебск, 1871—1903 г. г.

Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губ. Витебской и Могилевской, хранящихся в Витебском центральном архиве. Вып. 31—32. Витебск.

Итоги предварительного подсчета экономических сведений о крестьянском хозяйстве Витебской губ. (изд. стат. отдела Витеб. губ. управления по делам зем. хозяйства). Витебск.

99 К. Г. Цікавасьць да беларускай культуры (ліст з Віцебску). Газ. «Сав. Бел.» № 61 (1360) за 1925 г.

† К. Г. «Маладняк» у Віцебску. Газ. «Сав. Бел.» № 68 (1367) за 1925 г.

100 К. Г. Вечар беларускай песьні ў Віцебску. Газ. «Сав. Бел.» № 74 (1373) за 1925 г.

101 [...] Каапэрацыя ў Віцебшчыне. Газ. «Сав. Бел.» № 20 (1200 за 1924 г.

† К а б а к о в, О. И. Витебщина (статистико-экономический обзор). «Народное хозяйство С.С.С.Р. Белоруссии» кн. 6—7 июнь-июль 1924 г. ст. 44—53.

102 К а й г о р о д о в, А. И. Осадки, снеговой и ледяной покров Западной области, часть 3. Осадки. «Материалы Запада» вып. III. Горки, 1924 г., ст. 13—110.

103 Каменная плита с письмами в дер. Старое Рачино, Вит. губ. «Зап. Сев.-Зап. отд. рус. географ. о-ва». Хроніка, кн. 2, 1911 г.

104 К а р н о ж и ц к и й, А. Геологические исследования в юго-запад. части Витеб. губ. и в северных частях Минской и Могилев. губ. Материалы для геологии России. 1895 г. т. XVII.

105 К а р с к и й, Е. Ф. Историко-этнографические труды Е. Р. Романова по северо-западному краю, вышедшие в течение 1898—1901 г.г. С. П. Б. 1904 г.

106 Карта военных действий между русскими и поляками 1579 г. Жур. М. Нар. Пр. ч. XV, 1837 г. № 7.

107 Ж а с ь п я р о в і ч, М. Паўстаньне 1863 г. на Магілеўшчыне. Менск «Савецкая Беларусь» № 140, 141 и 142 за 1924 г.

108 Ж а с ь п я р о в і ч, М. І. Беларуская архітэктура. Віцебск 1925, ін. 2, 52 стар., з рысункамі.

109 К а с ь п я р о в і ч, М. У Віцебску: Жыдоўскае настаўніцтва і тэхнікум. Таварыства краязнаўства. Райённая краязнаўчая арганізацыі. Газ. «Сав. Бел.» № 239 (1236) за 1924 г.

110 К а с ь п я р о в і ч, М. Беларускі орнамэнт. Віцебск 1925 г.

111 К а с ь п я р о в і ч, М. Сянно (Віцебская акруга) Газ. «Сав. Бел.» № 241 (1238) за 1924 г.

112 К а с ь п я р о в і ч, М. Краязнаўчая праца ў Віцебшчыне. Газ. «Сав. Бел.» № 292 (1289) за 1924 г.

113 К о з л о в с к и й, П. Топографическое описание гор. Невеля и его повета период соч. об успехах народн. просвещ. 1810 г., № 27.

114 К о р н и л о в, И. П. «Путевые заметки». Витебск, 1895 г.

116 Красавицкий И. Памятники церковной стар. Полоцко-Витебского края. Витебск, 1921 г.

117 Краткая летопись событий, влиявших на судьбу Витебской губ., «Памятная книга Витеб губ». на 1878 г.

118 Краткий очерк положения народного образования в Витебской губ. в 1907—1908 учебном году. (Изд. стат. отд. Витебской губ. управы по делам земского хозяйства). Витебск, 1908 г.

119 Краткие статистические сведения о Витебской губ. за 1839 г. «Ж. М. В.» 1840 г., ч. 35, № 1.

120 Краткое обозрение Витебской губ. в отношении промышленности, торговли и земледелия «Ж. М. Вн. дел» 1833 г., № 7, часть 17.

121 Крылов, С. (ред.) Красная боль. Большевики в Витебске. Витебск, 1923 г.

123 Кукушкин, И. П. Последнее десятилетие в истории Витебской дирекции народных училищ 1891—1901 г. Витебск, 1901 г.

124 Кюссе-Кюз. О произведенных в 1922—1923 г. работах и задачах по мелиорации земель в Витебской губ. «Материалы Запом», вып. III. Горки, 1924 г.

125 И. И. Лаппо. Конные мещане Витебские (сбор. статей, посвященных В. О. Ключевскому. Москва 1909 г.).

126 Лаппо, И. И. Витебский центр. архив и его издание «Историко-юридич. материалы Ж. Мин. Нар. Пр.» 1904 г. кн. 4.

127 Лаппо, И. И. Ревизия Полоцкого воеводства. «Чтения в имп. общ. ист. и древности», за 1902 г., кн. 2.

128 Лаппо, И. И. Описание Полоцких владычных монаст. и церковных земель ревизорами 1580 г. «Чтения в имп. об-ва истории и древности» за 1907 г. кн. 3.

129 Летопись г. Витебска. «Витебская старина» А. Сапунова, т. I.

130 Линденберг, В. Материалы по вопросу о детоубийстве и плодоизгнании в Витебской губ. Юрьев, 1910 г.

131 Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства. М. 1910 г.

132 В. Лялин. Витебский Центральный Архив. (Сборник Археологического Института Колочева СПб 1889 г. кн. III).

133 В. Лялин. Витебский архив бывшего генерал-губернаторства. (Сборник Археологич. Института Колочева. СПб 1880 г. кн. VI).

134 М. К. У Витебску. Беларускае мастацтва. Сьветазнаўства. Энтамолагічная праца. Газ. «Сав. Бел.» № 2 (1301) за 1925 г.

135 М. К. Витебскі Мастацкі Тэхнікум. Газ. «Сав. Бел.» № 21 (1320) за 1925 г.

136 М. К. «Сялянская бібліятэчка» і сяляне (Віцебшчына). Газ. «Сав. Бел.» № 82 (1381) за 1925 г.

137 М. К. Пахаваньне проф. Сапунова. Газ. «Сав. Бел.» № 236 (1233) за 1924 г.

138 Матвеев, Н. И. Краткий обзор деятельности управления по делам земского хозяйства. Витебск, 1910 г.

139 Материалы по археологии России. Изд. имп. археолог. комитета древности Сев.-Западного края, т. I, вып. I. СПб. 1890 г.

140 М а ц к е в и ч, Д. Путевые заметки. Киев, 1856, ст. 1856, ст. 128.

141 И. Я Митрошенко. Иезуиты в Восточной части Белоруссии с 1579—1779. 1912 г. Витебск. (Полоцко-Вит. Старина вып. III).

142 Морозкин. Иезуиты в России. СПб 1867—1870 г. 2 тома.

143 Мурашкевич, К. Камуністы за беларусізацыю. Віцебск. Газ. «Сав. Бел.» № 49 (1348) за 1925 г.

144 М я л е ш к а, М. Крайведчаскія высьледы Віцебшчыны, стан і пэрспэктывы. Газ. «Сав. Бел.» за 1924 г.

145 Н. Беларусізацыя Лёзьненскага райёну (Віцебшчына). Газ. «Сав. Бел.» № 34 (1333) за 1925 г.

146 Н. З. Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства. Газ. «Сав. Бел.» № 87 (1386) за 1925 г.

Н. З. Вечар беларускага мастацтва. Віцебск. Газ. «Сав. Бел.» № 276 (1273) за 1924 г.

Н. З. Мастакі Тэхнікум (Віцебск). Газ. «Сав. Бел.» № 271 (1268) за 1924 г.

Н. З. Натуральна-Гістарычны Музей у Віцебску. Газ. «Сав. Бел.» № 271 (1268) за 1924 г.

Н. З. Краязнаўчая праца. Віцебск, Лёзна. Газ. «Сав. Бел.» № 265 (1262) за 1924 г.

Н. З. Адчыненыя Вэтэрынарнага Інстытуту. Віцебск. Газ. «Сав. Бел.» № 265 (1262) за 1924 г.

Н. З. Праца Беларускага Мастацкага Тэхнікуму (Віцебск). Газ. «Сав. Бел.» № 248 (1245) за 1924 г.

Н. З. Краязнаўчая арганізацыя (м. Бешанковічы Віцебскай акругі). Газ. «Сав. Бел.» № 82 (1381) за 1925 г.

Н. З. Праца Беларускага Мастацкага Тэхнікуму (Віцебск). Менск, «Савецкая Беларусь» за 1924 г.

Н. З. Краязнаўчая справа. Краязнаўчая гуртка ў Віцебску. Газ. «Сав. Бел.» № 5 (1304) за 1925 г.

Н. З. У Віцебску. Ратуіце! [Натуральна-гістарычны музей]. Газ. «Сав. Бел.» № 2 (1301) за 1925 г.

Народнае населенне Віт. губ. «Северная пчела» 1847 г. за № 152.

Настаўнік. Аб школьных будынках вясковых школ (Віцебскі округ). Газ. «Сав. Бел.» № 195 (1192) за 1924 г.

Начальное народное образование в Витебской губ. в 1912 г. Витебск, 1915 г. 32°, 108 ст.

Никифоровский, Н. Я. Очерки Витебской Белоруссии. 1) старцы; 2) дударь и музыка; 5) пьющие и пропойцы; 8) бабы або жонкі; 8) сьбігі, прочкі, вонкі, уходады—5 том. Минск, 1892—1897 г.

Никифоровский, Н. Я. Простонародные загадки, собранные в Витебской губернии. Витебск, 1898 г.

Никифоровский, Н. Я. Гончарные терракоты Витебска по археологическим находкам. Витебск, 1897 г.

Никифоровский, Н. В. Полупословицы и полуговорки, употребляемые в Вит. губ. «Записки» Сев.-Зап. отд. руск. географ. о-ва кн. 1910 г., кн. 1911 г., кн. 1912 г., кн. 4 1913 г.

Никифоровский, Н. Я. Белорусские загадки. «Пам. книж. Витеб. губ.» на 1895 г.

Никифоровский, Н. Я. Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходн. Витебск, 1895 г.

Никифоровский, Н. Я. Очерки Витебской Белоруссии «Старцы». «Этнографическое обозрение», III М. 1892 г.

Никифоровский, Н. Я. «Нечистики». Свод простонародных в Витебск. Белоруссии сказаний о нечистой силе. «Виленикий Временник» том II, Вильно, 1907 г.

Никифоровский, Н. Я. Освященные предметы и отношение к ним простонародия Витебской Белоруссии. Витебск, 1903 г.

Никифоровский, Н. Я. Страницка из недавней старины г. Витебска. Витебск, 1899 г.

Никифоровский, Н. Я. и Довгялло, Д. И. Никольская церковь в Задвинской слободе м. Бешенкович. Витебск, 1899 г.

Никифоровский, Н. Я. Гончарные терракоты Витебска по археологич. наход. «Вит. Губ. Вед.» №№ 135—138 за 1897 г.

Никифоровский, Н. Я. Сельско-школьное обучение в юго-восточной окраине Витебской Белоруссии—19 фев. 1861 г. Витебск, 1893 г.

Никифоровский, Н. Я. Поданные пособия «Этн. обзор. кн. XX і асобная адбітка: «Очерк крепостных в Вит. Белоруссии». Москва, 1894 г.

Никифоровский, Н. Я. Дударь и музыка «Этн. обзор». кн. XIII и XIV, асоб. адб. «Очерк музыкантов (скрипачей и дударей) в Витебской Белоруссии», Москва, 1892 г.

- 3 Никифоровский, Н. Я. Простонародные приметы и поверья Витебской губернии. Витебск, 1897 г.
- +4 Обзор Витебской губернии за 1893—1896 г.г., 1898—1901, 1906 г.г. 7 томов. Витебск.
- 5 Озеро Черное Витебск. у. Хроника кн. 3, 1912 г. «Сев.-Зап., отд. Рус. географ. о-ва».
- +6 Описание Маркова монастыря. «Памятная кн. Витеб. губ.», на 1865 г.
- 7 Опиоков, Е. Опыты осушения и культуры болот в им. Сальнево, Вит. губ. «Хозяин», 1901 г., № 45.
- 8 Отчеты Импер. Археолог. Ком. за 1865—88. СПб. 1866—1891 г.
- 9 Отчет Витебской городской управы за 1903—1907 г.г. 5 томов. Витебск, 1904—1909 г.г.
- 10 Отчет Витебской губернской управы по делам земского хозяйства за 1904—1910 г.г. Витеб., 1906—1911 г.г.
- Очерк нисших учебных заведений Витебской губ.
- +? 1 Павлинов, А. М. Древние церкви в г. Витебске и Полоцке. «Труды IX археол. съезда в Вильно» 1893 г. т. I.
- +2 Павлинов, А. М. Деревянная церковь в Витебске. «Труды IX археол. съезда в Вильне» 1893 г. т. I.
- (+) 3 Памятные книжки Витебской губ. на 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1878, 1881, 1883, 1885, 1887, 1895, 1898, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1908, 1909, 1910, 1912, 1913, 1914 г.г.
- 4 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Витебская губ. сшиты 1 и 3 у 1 кн. СПб. 1899 г.
- 5 Поваринец, С. Х. К характеристике крестьянского хозяйства в Вит. губ. «Народное хозяйство С. С. Р. Белоруссии». Кн. 4—5, 1924 г.
- 6 Поваринец, С. Х. Сев и состояние озимых в Витебской губ. «Экономическая жизнь». Ежемес. эконом. журнал Смоленского Губэконо. и Общ. Ком. Зап. области, № 10 за 1923 г., ст. 84.
- 7 Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. I—V т. т.
- +8 Положение дела народного образования в Витебской губернии. Деятельность Витебского ГУБОУО с 1 октября 1921 г. по 1 октября 1922 г. Витебск, 1922 г. 32° 98 стр.
- 9 Полоцкая учительская семинария. 1872—1902 гг. (истор. записки) Витебск, 1902 г.
- 10 Полоцко-Витебская старина изд. Витебск. учен. арх. ком. т. I. Витебск, 1911 г.
- 11 Полоцко-Витебская старина изд. Витебск. учен. арх. ком. т. II, Витебск, 1912 г.
- 12 Полоцко-Витебская старина изд. Витебск. учен. арх. ком. т. III. Витебск, 1913 г.
- 13 Попов, В. И. Указатель литературы по вопросам мелиорации земель Западной области. «Материалы Запомо» вып. I, ст. 32—41, Горки, 1922 г. вып. II, ст. 61—63, Горки, 1923 г.
- 14 Программа церковно-историч. статистического описания церквей и приходов Полоцкой епархии. Витебск, 1897 г.
- 15 Проекты сметы расходов губернских земских повинностей по Витебской губернии к 1907—1911 г. (5 томов).
- 16 Протокол областного совещания по распространению сельхоз. знаний. «Труды первой сессии совета содействия распространения сельхоз. знаний при Горецком сельхоз. институте 3—4 января 1924 г. Горки, 1914, ст. 13—30.
- 17 Присутничайшы. Беларусізацыя на Віцебшчыне. К аб'яднанню выкладчыкаў беларусазнаўства. Газ. «Сав. Бел.» № 287 (1284) за 1924 г.
- 18 А. Н. Пыпин. История русской этнографии. Т. IV. Белоруссия и Сибирь. СПб 1892.
- +19 Распоряжения гр. М. Н. Муравьева по делу народного образования в Северо-Западном крае в 1863—1865 г. (А. Б.). Витебск, 1898 г.

Распределение предметов занятий Витебского губ. правления с 1 января 1895 г.

Романов, Е. Р. Борисов камень в Высоком Городке, Сеннен. у. Могилевской губ. «Запис. Сев.-Зап. отд. И. Р. Г. О.» кн. 2. Вильна, 1912 г.

Романов, Е. Р. Указатель статей неоф. части «Могилевск. губ. Вед.» 1839 по 1898 г. Мог. Г. В. 1899 г. №№ 4, 7, 11, 40, 51, 61, 82, 86, 97, 98, 99, 100, 101».

Романов, Е. Р. «Раскопка в Каховке». Витебской губ. и уезда «Вит. Губ. Вед.» 1891 № 70.

Романов, Е. Р. «Описание раскопок в фольв. Спицах Сенненского уезда, Могилевской губ. «Труды антроп. отд. общ. любител. естеств.», вып III, 1886 г.

Романов, Е. Р. «Описание Борисова камня, помещ. в Высоком Городке, Сенненского уезда, Могилевск. губ. «Мог. Г. В.». 1886 г., № 42.

Романов, Е. Р. Материалы для археологической карты Витебской губ. «Этнографич. обзор.», 1892 г. № 18.

Романов, Е. Р. Разбор изд. кн. Долгорукова, «Витебская губ.». «Этнографич. обзор» 1894 г., № 3.

Романов, Е. Р. О местонахождении памятников древности в Витебской и Могилев. губ. «Труды предв. комит. IX археолог. с'езда», ст. 13—45.

Романов, Е. Р. К истории Луккомского монастыря, Сенненского у. «Витебский календарь» на 1908 г.

Романов, Е. Р. Очерк Витебск. губ. «Памятн. кн. Витебской губ.» на 1898 г.

Романов, Е. Р. О церковно-археолог. музее в Витебске. «Виленский вестник» 1893 г., № 3.

Романов, Е. Р. Список вопросов к археологической карте Витебской губернии. «Витебск. губ. Вед.» 1890 г. № 5.

Романов Е. Р. Старина доисторическая Северо-Западного края. Вильно 1908 г.

Романов, Е. Р. Разбор сочин. Сементовского. «Белорусские древности». «Этнограф. обзор.» 1892 г. стр. 12—19.

Романов Е. Р. Белорусские сборники. 1—8 вып.

Романов, Е. Р. Общий очерк Витебской губернии СПб. 1898 г.

Рыболовство в Вит. губернии Хроника «Зап. Сев.-Зап. Отд. Руск. Географ. Об.», кн. 1, 1910 г.

Савченко. Русская народная сказка. (История собирания и изучение белорусских сказок. Киев Унив. Изв. 1913 г. № 5).

Санитарное правило, обязательное для жителей г. Витебска, Витебск.

Сапунов, А. П. Университет в гор. Полоцке. Историч. справк. Витебск, 1908 г.

Сапунов, А. П. Историч. судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до полов. XIX в. (Извлеч. изд. т. Витебск ст.). Витебск, 1889 г.

Сапунов, А. П. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. Витебск, 1884 г.

Сапунов, А. П. Древние иконы божьей матери в пределах Полоцкой епархии. «Виленск. календарь» 1888 г.

Сапунов, А. П. Церковь имени св. пророка Ильи в Витебске, Витебск, 1904 г.

Сапунов, А. П. Река Западная Двина. Истор. географ. обзор. Витебск, 1908 г.

Сапунов, А. П. Витебск Успенский собор. «Вит. Губ. Вед.» 1894 г. №№ 9 и 11.

Сапунов, А. П. Витебский Успенский собор в связи с событиями из религиозной жизни витеблян. Витебск, 1894 г., ст. 19, 169.

Сапунов, А. П. Землевладение и землевладельцы. Витебской губ. Витебск, 1907 г.

Сапунов, А. П. Витебский кафедральный св. Николаевский собор «Витебск Вед.» за 1916 г. №№ 31, 34, 44, 59, 80, 85, 92.

- 1 Сапунов, А. П. Исторический статистический очерк Витебской губ. «Памятная кн. Вит. губ.» на 1885 г.
- 2 Сапунов, А. П. Исторический и статистический очерк гор. Витебска. «Памятная кн. Вит. губ.» на 1885 г.
- 3 Сапунов, А. П. Кустарная промышленность Витебской губ. «Памятн. кн. Вит. губ.» на 1904 г.
- 4 Сапунов, А. П. План гор. Витебска с объяснениями к плану «Памятная кн. Вит. губ.» на 1905 г.
- 5 Сапунов, А. П. Общие сведения по Витебской губ. 1) пространство, 2) города, 3) местечки. «Памятная кн. Витебской губ.» на 1908 г.
- 6 Сапунов, А. П. Исторические сведения о Витебских замках. «Пам. кн. Витебской губ.» на 1881 г.
- 7 Сапунов, А. П. Периодическая печать Витебской губ. «Памятн. кн. Витебской губ. на 1905 г.
- 8 Сапунов, А. П. Несколько слов о еврейском населении гор. Витебска. «Памятн. кн. Вит. губ.» на 1883 г.
- 9 Сапунов, А. П. Губернаторский дворец в г. Витебске. Витебск, 1901 г.
- 10 Сапунов, А. П. (ред.). Список населенных мест Витебской губ. Витебск, 1906 г.
- 11 Сапунов, А. П. Памятники времен древних и новейших в Витебской губернии. Витебск, 1903 г. «Пам. кн. Витебской губ.» на 1903 г.
- 12 Сапунов, А. П. Чертеж г. Витебска 1664 г. с 2 рис. «Труды Вит. учен. археол. ком.», кн. 1, Витебск, 1910 г.
- 13 Сапунов, А. П. Витебская старина, т. I, IV и V. Витебск, 1883 г.
- 14 Сапунов, А. П. Пресловутая бедность Витебской губернии. «Витеб. губ. Вед.» 1893, № 23.
- 15 Сапунов, А. П. Очерк Витебской губ. в естественно-историческом и географическом отношениях. «Бюллетень оф. распоряд. и сообщен Витебск. губ. ОНО», 1924 г., №№ 4, 5, 6, и 7.
- 16 Сапунов, А. П. Сказание Исландских или Скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и реке Западной Двине. «Полоцк,—Витебск. стар.» нк. III, Витебск, 1916 г.
- 17 Сапунов, А. П. Исторический очерк 50-летия Витебской губ. стат. ком. 1864, 1914 г. «Памятн. кн. Витебск. губ.» на 1914 г.
- 18 Сапунов, А. П. Привелегии, данные королем Польским гор. Витебску. «Полоцк—Витебск. стар.» кн. II Витебск, 1912 г.
- 19 Сапунов, А. П. Отписки Витебского воеводы Долгорукова и грамоты царя Алексея Михайловича об освящении в Витебске 2-х церквей и об школах, «писанных не по подобию». «Вит губ. вед.» 1887 г. № 8.
- 20 Сапунов А. П. Замечательные населенные места Витебской и Могилевск. губерний «Россия—полное географ. описание нашего отечества т. IX,» верхнее Подднепровье и Белоруссия изд. Девриена, СПб. 1905 г.
- 21 Сапунов А. П. Исторический очерк Витебской Белоруссии. «Полоцк—Витебск стар.», кн. I, Витебск, 1911 г.
- 22 Сапунов, А. П. Достоверность отрывка из Полоцких летописей, помещенных в истории Рос. Татицева под 1217 г. «Чтения Имп. об. истории и древ. Рос. при Московском университете» 1898 г. т. III.
- 23 Сведения о пространстве Витебской губ. «Пам. кн. Вит. губ.» за 1878 г.
- 24 Свод данных о специальных культурах помещичьих хозяйств Вит. губ. Витебск, 1894 г.
- 25 Свод данных о ревизии Витебской губ., произведенной губернатором в 1867 г.
- 26 Селиванов, А. Витебская губерния. «Энци. сл. Бр. и Ефр.» 1892 г.
- 27 Сельско-хозяйственный обзор Витебской губ. Вып. I «Осень 1907—108» Витебск, 1909 г.
- 28 Митр. Иосиф Семашко. Записки. 3 тома.
- 29 Сементовский. Убытки населения Вит. губ. от волков и к вопросу

о. способах истребления их. (Пам. кн. Вит. губ. 1878 г.).

1 Сементовский. Сведения о числе молодых людей, призывавшихся к исполнению воинской повинности в 1874, 1875, 1876, г. по Вит. губ. на основании официальных данных. (Пам. кн. Вит. губ. 1878 г.).

2 Сементовский. Беглый статистический очерк природы и населения Вит. губ. (П. кн. Вит. губ. 1881 г.).

3 Сементовский. Этнографический обзор Витебской губернии.

+4 Сементовский. Статистический атлас Витебской губернии. 1869 г.

5 Сементовский. Охота и звериные промыслы Вит. губ. (Труды Имп. Вольно-Эконом. Общ. 1863 г.).

+6 Сементовский. Историческая записка о панцырных боях Витеб. губ. (Памят. книжка Вилен. генерал-губернаторства 1868 г.).

7 Сементовский. Краткие сведения о православных братствах, существующих при церквах Виленского генерал-губернаторства. (Пам. книж. Виленского генерал-губернаторства 1868 г.).

8 Сементовский. Тадулинский Св.-Успенский монастырь. (Пам. книжка Вит. губ. 1866 г.).

9 Сементовский. Список церквей, монастырей и духовенства бывшей Белорусской епархии за 1839 г. (Памят. кн. Вит. губ. 1867 г.).

10 Сементовский. Памятники старины Витеб. губ. с археологич. картою. (Пам. книж. Витебской губ. 1867 г.).

11 Семеновский, А. Белорусские древности. СПб, 1898 г.

12 Сементовский, А. Этнографический обзор Витебской губернии. СПб, 1872 г.

13 Сементовский, П. Этнографический обзор Витебской губернии. «Витебск. губ. Вед.» 1872 г. №№ 24—35 и 41.

14 Сементовский, А. Беглый статистический очерк природы и населе-

ния Витебской губ. «Пам. кн. Витебской губ.» на 1881 г.

15 Сементовский, А. Этнографический обзор Витебской губернии (с картою и рисунками). «Памят. кн. Витебской губ.» на 1912 г.

16 Сементовский, А. Гидрографический обзор Витебской губернии. «Пам. кн. Вит. г.» на 1912.

17 Сементовский, А. М. Памятники старины Вит. г. СПб 1867 г.

18 Сементовский, А. Витебск, исторический очерк с политипажами в тексте. «Памят. кн. Витебской губ.» на 1864 г.

19 Сементовский, А. Убытки населения Витебской губ. от волков и к вопросу о способах истребления их. «Памятн. кн. Вит. г.» на 1878 г.

20 Сементовский, А. Историко-статистические сведения об уездных городах Витеб. губ. «Памятн. кн. Витебской губ.» на 1864 г.

21 Сементовский, А. Витебск, статистический очерк с рисунками. «Памятн. кн. Вит. губ.» на 1865 г.

22 Сементовский, А. О мерах и весе, употребляемых ныне и употреблявшихся в старые годы Витебской губ. «Памят. кн. Витебской губ.» на 1878 г.

23 Сементовский, А. Перепись лошадей Витебской губ. в 1876 г. для исполнения населением военно-конской повинности, на основании статистическ. комитета. «Памятн. кн. Витебской губ.» на 1878 г.

24 Сементовский, А. Список церквей, монастырей и духовенства быв. Белорусской епархии за 1839 год. «Памятн. кн. Витебской губ.» на 1867 г.

25 Сементовски, А. Заводская и фабричная промышленность Витебск. губ. «Памятн. кн. Витебской губ.» на 1866 г.

26 Сементовский, А. О ярморках и кирмашах Витебск. губ. «Памятн. кн. Витебск. губ.» на 1867 г.

6. Сементовский, А. Памятники старыны Витебской губ. с рисунками в тексте и археол. картою «Памятн. книж. Витебской губ.» на 1867 г.
7. Сементовский, А. Историческая записка о панцирных боярах Витеб. губ., составлена преимущественно по сведениям, заключающихся в архивных делах разных присутственных мест Витебской губ. «Памятн. кн. Вит. губ.» на 1868 г.
8. Сементовский, А. Краткие исторические сведения о губернских городах Виленского генерал-губернаторства. «Памятн. кн. Витебск. губ.» на 1868 г.
9. Сементовский, А. Озера и торговля рыбой в Витебской губ. «Памятн. кн. Вит. г.» на 1878 г.
10. Сементовский, А. Витебск и уездные города Витебской губернии. 1864 г.
11. Сементовский, А. М. Описание Витебской губ. в лесном отношении. «Труды Имп. Вольно-экономического Общества», 1862, т. III и IV.
12. Сементовский, А. М. Статистический атлас Витебской губернии. 1869 г.
13. Семенов (ред.) Россия. т. IX, Вер. Под. и Белоруссия СПб. 1905 г.
14. Семенов, Д. Воспоминания о Витебской гимназии. «Руск. школа», съезжань 1890 г.
15. Сергей, иеромонах (Василевский). Витебской Марков Свято-Троицкий мужской монастырь. СПб., 1865 г.
16. Ф. Серебренников. О народных праздниках Себежского уезда. (Пам. кн. Вит. губ. 1867 г.).
17. Сибирцев И. и Шахматов, А. Еще несколько Двинских грамот. XV в. СПб, 1909 г.
18. Слезкин, Н. Ф. Из архивных дел. Витеб. губерн. Правления. Витебск, 1910 г.
19. Слупский, Ф. О волнении помещичьих крестьян Витебской губ. в 1847 г. «Памятн. кн. Витебской губ.» на 1866 г.
20. Сметы доходов и расходов г. Витебска на 1904—1910 г. г. (8 томов) Витебск, 1895—1896 г.
21. Смирнов, Я. Торгово-промышленные обороты С. С. Р. Белоруссии на 1 полугодие 1923—24 г. «Народное хозяйство С. С. Р. Белоруссии» кн. 6-7 за 1924 г.
22. Соболевский, А. И. Смоленско—Полоцкий говор в XIII и XIV век. «Рус. Филологич. Вестн.» № 1 за 1886 год.
23. Созонов. Опись церковных и монастырских имений Полотского воеводства, отданных королем Стефаном Баторием. Полотско — Иезуитской коллегии. Перевод с Польского. (Памят. книж. Вит. губ. 1867 г.).
24. Соколов, В. Отчеты о состоянии Витебской гимназии за 1893—94 уч. год и за 1894—95 уч. год. Витебск., 1895 1896 г.
25. Список населенных мест Витебской губ.. Витебск, 1906 г.
26. Список лицам, состоящим на службе в Витебской губ. по Министерству Внутрних Дел. Витебск, 1889 г.
27. Станкевич Аўгіня. Жаночы рух у Віцебску (Успаміны, уражанні й пажаданы). Газ. «Сав. Бел.» № 55 (1354).
28. Статистическое обозрение Витебской губ. «Пам. кн. Вит. губ.» на 1863 г.
29. Статистические сведения о Витебской губ. «Ж. М. Вн. Дел.» 1841 г. № 42, № 11.
30. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края. СПб. 1866 г.
31. Стукалич, В. К. Н. Я. Никифоровский 1845—1910 г. «Зап.-Сев.-Зап. От. Им. Руск. Географ. О-ва» Кн. 1 і асобная адбітка. 1910 г.
32. Стукалич, В. К. А. П. Сапунов к 25 лет. его учебной и литературной деятельности. Витебск, 1905 г.

Стукалич В. К. Белоруссия и Литва. Очерки из истории городов в Белоруссии. Витебск 1894 г.

+ Судьба Витебской земли. В сборнике 1613—1913 гг. Юбилейное торжество в Виленском уч. округе Вильно, 1913 г.

Суткевич, И. А. Отчет о движении холерных заболеваний в Вит. губ. в 1909 г.

+ Сушкевич, А. Віцебскі Вэтэрынарны Інстытут. Газ. «Сав. Бел.» № 47 (1346).

Сын бацькаўшчыны. Ёсьць беларуская школа, а няма загадка, Віцебск. Газ. «Сав. Бел.» № 271 (1268) за 1925 г.

Сяргеевка, Я. Першы куток асьветніка (Высачанскі райён Віцебскай акругі). Газ. «Сав. Бел.» № 73 (1372) за 1925 г.

Тарановский. Обзор памятников Магдебургского права Зап.-Рус. городов Литовской эпохи. (Варш. Унив. Изв. 1897 г. и отдельно).

320 Тихомиров. Торговые и мирные сношения русских князей с Ливонией в XIII в. (Ж. Мин. Нар. Просв. 1876 г. май).

Топографические примечания на значнейшие места путешествия Ея Импер. Велич. в Белорусские наместничества 1780 г. СПб Имп. Акад. Наук.

Труды Витебск. Уч. Ар. Комиссии. Кн. 1 (1909—31 мая 1910 г.) Витебск, 1901 г.

+ Трусман, Ю. Этимология местных названий Витебской губ. Рэвель, 1897 г.

Указ Витебского Губ. Правления Лепельскому Исправнику Пятову. (Об учрежден. должн. судеб. следоват.) Витебск., 1860 г.

Указатель к памятным книжкам (1861—1890) Витебского статистического комитета. «Памятн. кн. Витебск. губ.» на 1890 г.

Фалютинский Каз. Народные (праздники, увеселения, поверья и суеверные обряды жителей Белоруссии. Вест. Европы 1828 г. ч. 158). (Сведения даны о Вит. губ.).

А. Ф. Фортунатов. Из сельскохозяйст. статистики пяти Белорусских губ. (Курс Белоруссоведения. Москва. 1918—1920 г.).

Фурман, І. П. Крашаніна. Матар'ялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне. Пад рэдакцыяй М. І. Касьпаровіча. Віцебск 1925 г.

Церемониал встречи мощей преп. Евфросинии. Витебск, 1910 г.

+ Цехановецкий, В. П. Краткое описание военных действий в Витебской губ. в 1812 г. Витебск, 1892 г.

Цехановецкий, В. П. Хроника одного поместья (Бочейково) Витебск, 1905 г.

+ Цехановский, В. П. Краткое описание военных действий в Витебской губ. во время отечественной войны 1812 г. «Витебск. губ. Вед.» за 1891 г. №№ 84, 87, 92, 94, 97 и за 1892 г. №№ 7, 8, 10, 12, 14.

Черный, А. Улучшение болот в Минской, Витебской, Могилевской, Смоленской и Черниговской губ. «Ежегодн. Деп. Земл.» 1913 г.

+ Ширяев, С. Д. Деревянные церкви Белорусской Смоленщины с базиликальным планом. «Труды Смоленских государств. музеев. Вып. 1, 1924 г. ст. 47—89.

Шпаков, С. С. Современное состояние с.-х. промышленности в Витебской губернии. «Народное хозяйство Белоруссии» № 5, 1922 г.

+ Щеглов, И. К столетию Витебск. духовного училища 1810—30/X—1910 г. Витебск, 1911 г.

+ Яненко, Г. Панцырные бояре. Витебск, 1909 г.

Яненко, Г. Евреи—земледельцы Витебской губернии. Витебск, 1907 г.

Кніга прывілеяў м. Віцебску.

Адной з важнейшых і цікавейшых крыніц для вывучэння гісторыі м. Віцебску зьяўляецца так званая «Кніга прывілеяў м. Віцебску». Гэта збор копіяў з захаваўшыхся ў Віцебскай ратушы каралеўскіх грамат м. Віцебску на розныя правы й прывілеі. Гэтыя копіі былі зняты й згуртаваны па загаду магістрагу ратушы асобнай камісіяй з адпаведных особ у 1733 годзе.

Такая прадбачанасць тагочаснае адміністрацыі места была выклікана, з аднаго боку, надзвычайнай важнасцю гэтых дакумантаў для места і баязьлівасцю пазбавіцца іх на моцы якой-небудзь выпадковасці, як, напрыклад, гэта было ў адносінах прывілея, дадзенага Віцебску Казімірам IV, калі «пришедши злодѣи з великого Новгорода покрали у них церковь Пречистое Богоматери, и в той церкви и привилей их украли, который они от короля его милости мѣли»¹⁾. З другога боку, гэтая мера бязсумненна дыктавалася і клопатам аб забяспечанні запраўдных дакумантаў ад папсавання пры заўсёдным карыстанні імі па розных адміністрацыйных і гаспадарчых справах места й яго насельнікаў.

Уся мэтазгоднасць гэтай прадбачанай меры з асобліваю яскравасцю выявілася ў 1803 годзе, калі аўтэн-

тычныя граматы й прывілеі м. Віцебску, адасланыя ў міністэрства юстыцыі пры хадайнічанні аб захаванні за грамадзянамі Віцебску праў і прывілеяў, дадзеных ім гэтымі граматамі, ня былі зьвернены месту й потым зусім загубіліся.

А паміж тым, гэта былі вельмі каштоўныя для Віцебску прывілеі, а ўласна: дзевяць аўтэнтычных грамат 1592 і 1597 гг.—караля Сігізмунда III, 1635 і 1641 гг.—Уладыслава IV, 1669 г.—Міхася Карыбута, 1676 г.—Яна Сабескага, 1697 г.—Аўгуста II, 1735 г.—Аўгуста III, 1767 г.—Станіслава Аўгуста, і дзве ў экстрактах: 1503 г.—кар. Аляксандара і 1551 г.—Сігізмунда Аўгуста. «На моцы гэтых грамат,—гаворыцца ў хадайніцтве віцяблян,—места Віцебска грамадзяне, а пераважна сябры магістрагу карысталіся правам і ўсімі перавагамі шляхоцкімі: дамы іх вызвалены ад усякіх пастояў, дапушчана ўладаць маёнткамі нярухомымі, рознае назовы вёскамі, фальваркамі і іншымі ўгодзьдзямі ўладаць бесьперашкодна і з іх прыбытак атрымоўваць; у месце Віцебску мець гадавыя базары, і як прадаўцы, так і адкупшчыкі звольнены ад узыскання з іх за тавары мыту або другога роду якога небудзь падатку; таксама й праяжджаючыя грамадзяне Віцебску, з таварамі для гандлю ў другія гарады звольнены ад падатку-мыту, або маставога й стругавага збору; дадзены Віцебскім грамадзянам правы Магдэбургскія і дазволена карыстацца ўсімі перавагамі аднолькава з грамадзянамі

¹⁾ Витебск. Старина т. I, № 16. Сапунов. Привилегии, данные королями Польскими гор. Витебску. «Полоцко-Витебская старина» кн. III, стр. 327—336. Сапунов. Витебская старина т. I, стр. XXI.

м. Вільні і іншых прывілейных гарадоў»²⁾).

Але дзякуючы прадбачанасьці мэтавага кіраваньня, граматы гэтыя захаваліся ў копіях 1733 году; захавалася паміж іх у кнізе прывіляў і цэлы шэраг іншых прывіляў м. Віцебску і розных грамат, таксама ў копіях, упісаных у кніжку пазьней.

З працягам часу дакуманты гэтыя значна пастарэлі й знасіліся, і толькі дзякуючы А. П. Сапунову, які іх сабраў, прывёў у парадак і пераплёў у кніжку, яны ня згубіліся аканчальна.

У цяперашні час гэтыя дакуманты, дзякуючы А. П. Сапунову, маюць від кніжкі вялізнага разьмеру (22 × 32 сант.) у чырвонай сафьянавай вокладка з выціснутым на ім залатым надпісам: «Кніга прывілей места Віцебску». На першым чыстым лісьце маецца ўласны надпіс Сапунова чарнілам: «Кніжка прывілей горада Віцебска. Сабраў і прывёў у парадак сапраўдны сябра Віцебскага Губэрскага Статыстычнага Камітэту Аляксей Сапуноў». Кніжка гэта да пачатку 60-х гадоў мінулага стагодзьця хавалася ў гарадзкой думе, а з утварэньнем у горадзе Статыстычнага Камітэту пераступіла ў бібліотэку апошняга³⁾. У сваё быццё сэкрэтаром Камітэту, Сапуноў і прывёў яе ў парадак. Калі ў Віцебску адкрылася Вучоная Архіўная Камісія, дык «Кніга прывілей» разам з музэйнай маёмасьцю Статыстычнага Камітэту была перададзена Архіўнай Камісіі, ад каторае, пры ліквідацыі яе, перайшла да Віцебскага Аддзяленьня Археалёгічнага Інстытуту, а ад апошняга да б. Педагагічнага Інстытуту, у музэй якога, у аддз. II, Б, пад № 1 хаваецца і па цяперашні час.

У самым пачатку кніжкі зьмешчаны пісаны на польскай мове рээстр прывіляў. Рээстр пачынаецца гэтакім загаловакам: «Рээстр прывіляў, дарава-

ных усёпрасьвятлейшымі каралямі, міласьцівейшымі гаспадарамі на розныя патрэбы Віцебскім мяшчанам з іх патомствам на вечныя часы; сабраны й перапісаны па загаду магістра Віцебскай ратушы ніжэйпералічанымі асобамі 3-га верасьня 1733 году». У канцы-ж рээстру зьмешчаны гэтакі запис: «Якавы рээстр усіх гэтых прывіляў, —выбраныя з дакумантаў, згодна загаду Віцебскага магістрату, ніжэйназванымі асобамі ў тэрмін, зазначаны вышэй на рээстры, уложаны за подпісам названых асоб разам з прывілямі ў скрынку Віцебскім бургомістрам Якубам Лапаю». Далей ідзе пералік сяброў камісіі: «Якуб Лапа бургомістр Віцебскі, Рыгор Садаковіч, бургомістр Віцебскі, Ян Ігольнік, райца Віцебскі, Даніла Г. Сапко, райцовіч м. Віцебску, Хама Віхор, Казімір Сьвіршчэўскі, Антон Філіповіч, Якім Задгажай, Л. В., Сямён Зямбовіч, Л. М. Віцебска, Марк Казёл», з наступнаю прыпіскай «і дабавіў тлумачэньне таго, чым загадам сабраны гэтыя дакуманты». Яшчэ ніжэй паясьняе пералішчыка: «Якавы рээстр у копіях я ў гэтую агульную кніжку ўпісаў. Гэты рээстр пісаў п. Сямён Зямбовіч, Л. В.

Самы рээстр дзеліцца на дзьве часткі. У першай частцы пералічана дзесяць прывіляў 1516—1597 г.г. і за апошнім нумарам ідзе прыметка: «гэтыя дзесяць прывіляў напісаны на пэргамэнтзе з вялізнымі пячаткамі ў каробках; некаторыя паміж імі vascaвыя прывешаныя». Другая частка рээстру пачынаецца гэтакім загаловакам: «Ніжэй пералічаныя прывілеі ўсе напісаны на паперы, таксама шукаць пад нумарамі кожнага, аб чым напісана». Далей ідуць кароткія загаловкі 36 дакумантаў, датаваных рознымі гадамі, пачынаючы з 1551 і канчаючы 1701-м (але-ж ня ў строгім хроналёгічным парадку). Сьпіс канчаецца копіяй росьпіскі К. Патроцкага з абавязкам вярнуць часова ўзяты ім каралеўскі прывілей.

²⁾ Ibidem.

³⁾ «Витебск. Губ. Вѣдомости» 1858 г. № 2. «Пам. кн. Витебск. губ.» 1865 г.

За рээстрам пачынаюцца самыя копіі дакумантаў у ліку 62-х, пранумараваныя чырвоным чарнілам рукой Сапунова. Пісаны яны на шчыльнай, рознага сорту анучнай паперы, з вадзянымі знакамі Сямёнам Зямковічам і другімі перапішчыкамі польскімі літарамі, таксама й дакуманты XVI веку, у аўтэнтыках, пісаныя парасійску; во сем першых дакумантаў з копіямі заставак, а прывілей 1597 г. на Магдабурскае права г. Віцебску, з каляроваю копіяй гэрба г. Віцебску.

З пералічаных у рээстры дакумантаў у «кнізе прывілей» не знаходзіцца чатырох: двух прывілеяў караля Сігізмунда 1516 і 1558 г. г., граматы 1599 г. і прывілея 1690 г.¹⁾

Але-ж за гэта, звыш пералічаных па рээстру, у кнізе прывілеяў, у сучасным яе відзе, ёсьць яшчэ 14 дакумантаў: тры аўтэнтыкі і 11 копіяў, мусіць, зьмешчаныя ў кнігу пасья 1733 г. Ёсьць падстава думаць, што першапачатковы лік дакумантаў, згуртаваных у «Кнізе прывілей» быў значна большы, але з працягам часу некаторыя з іх былі згублены. Так напрыклад: у Віцебскіх Губэрнскіх Ведамасьцях за 1858 г. у № 2-м Гаворскім зьмешчана пацьвярджальная дарсьцьвеная грамата Сігізмунда I Віцебску на розныя правы й вольнасьці 18 лютага 1509 году, узятая з «Кнігі прывілей», але ў цяперашні час у кнізе яе няма. І калі-б не шчасьлівая думка Сапунова прывесці гэтую кніжку ў парадак,

¹⁾ №№ 1 і 2 і 1 часткі рээстру №№ 3 і 30 II часткі яго.

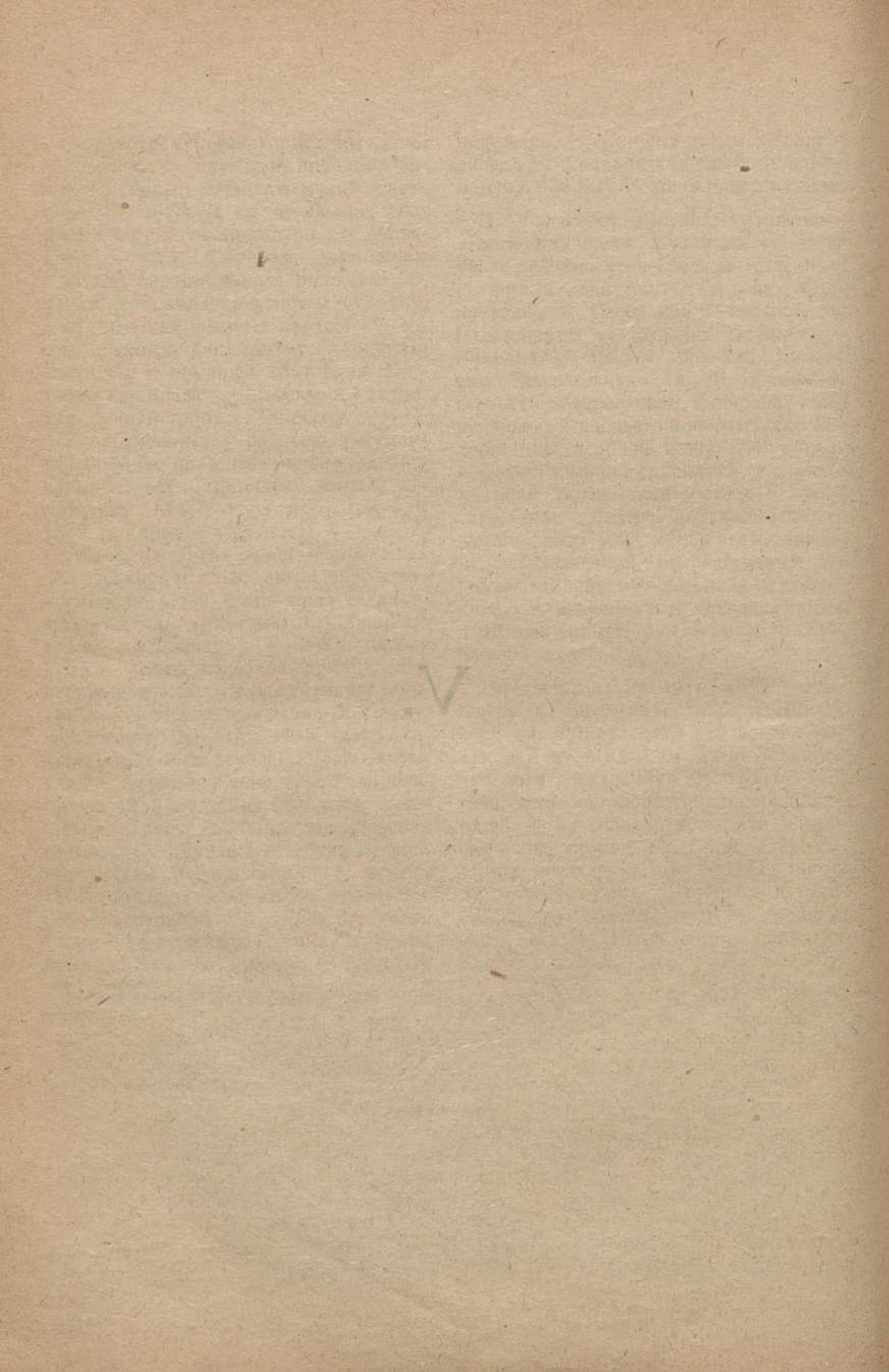
падклеіць струхнелыя лісты, збрашываваць яе й пераплясьці, дык лік дакумантаў у ёй быў бы яшчэ цяпер меншы.

З 50-х гадоў мінулага сталяцця «Кніга прывілей» зьвярнула на сябе ўвагу мясцовых дасьледчых старыны, і многія дакуманты з яе былі апавешчаны Гаворскім, Семянтоўскім і Сазонавым у «Весьніку Паўднёва—Заходняй Расіі» і ў «Віцебскіх Губэрнскіх Ведамасьцях». А. П. Салуноў, што усё жыццё сваё ахвяраваў вывучэньню й дасьледваньню гісторыі Віцебшчыны, асабліва цаніў «Кнігу прывілеяў» і шырока скарыстаў яе змест у сваёй гістарычнай працы, а дзеля таго, как палегчыць карыстаньне зьмешчанымі ў ёй матар'яламі іншымі дасьледчыкамі, ён у выданым ім I томе «Віцебскай Старыны» перадрукаваў захаваўшыся да яго дакуманты з «Кніжкі прывілей» амаль што поўнасьцю¹⁾.

Ня глядзячы на гэта «Кніга прывілеяў м. Віцебскў», да цяперашняга часу ня згубіла сваёй вартасьці й навуковай цікавасьці, бо дзеля кожнага вучонага дасьледчыка неабходна, калі гэта магчыма, карыстацца першакрыніцай, а не перадруком. Для Віцебску-ж, як помнік Віцебскае старыны, «Кніга прывілеяў», бязумоўна, ніколі ня згубіць свайго значэньня й цікавасьці, тым болей, што яе захаваў нам і над ёю гэтак многа папрацаў Віцебскі гісторыограф А. П. Салуноў.

¹⁾ Апрача №№ 6, 7, 8, 17, 18, 27, 33, 45, 49, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 59 і 62.

V.

Жукі й матылькі Віцебшчыны.

У Віцебскім Вэтэрынарным Інстытуце ёсць вялікая саля, якой прысвоена найменне «Габінэт Энтомолёга Уладзіміра Аляксеевіча Плюшчэўскага-Плюшчыка».

У гэным габінэце стаяць тры калекцыі казюляк і вялікая сьстэматычная калекцыя жукоў. Яна пастаўлена ў 8-мі шафах, якія зьмяшчаюць 350 скрыначак рознай велічыні, у якіх у сьстэматычным парадку пастаўлена 14.667 акрэсьленых відаў ў ліку 52.580 экзэмпляраў жукоў.

У гэтай калекцыі ёсць прадстаўнікі ўсіх краёў сьвету, але пераважаюць уласьцівыя эўропэйскай фауне і асабліва фауне СССР з яго Азіяцкім і Сібірскім краямі. Уся гэта калекцыя пастаўлена па 12 томавам Catalog'у Coleopterorum hucusque descriptorum Synonymicus et systematicus autoribus Dr. Qemminger et B. pe Harold.

Такая ўстаноўка калекцыі пры правілова азначаных відах і іх этыкетароўцы, надае ёй асаблівае навуковае значэньне, тым болей, што ў ёй знаходзіцца да 700 тыповых відаў, азначаных рознымі, як расійскімі, гэтак і чужаземнымі, вядомымі ў навуцы спэцыялістамі-энтомолёгамі, што працавалі ў апошняе паўсталецьце.

Сабраны ў ёй матар'ял па багацьцю й значэньню далёка перавышае ўнівэрсытэцкія калекцыі СССР, ня кажучы ўжо пра зборы ў прыватных асоб, і вядомы ня толькі ў СССР., але й заганіцаю. Заснаваньне гэтай калекцыі адносіцца да 1860 гадоў, калі мною рабіўся збор жукоў у б. Невельскім

павеце Віцебскай губэрні. Потым, у 1874 годзе, да мяне перайшла менаю калекцыя старога энтомолёга Борава, а ў 1891 годзе калекцыя члена Расійскага Энтомолёгічнага Таварыства, вядомага спэцыялістага па жужаліцам (Coleleid'am) Акініна. У 1884—1890 г. мною адбываўся збор жукоў у Калмыцкай і Кіргіскай стэпах Астраханскай губ. Гэты раскошны, па гэты час ня вычарпаны матар'ял, даў магчымасьць шырока разьвіць менавыя зносіны, як з Расійскімі Энтомолёгічнымі Таварыствамі і энтомолёгамі, гэтак і з заганічнымі музэямі і спэцыялістамі жукаведамі. Дзякуючы гэтаму, удалося давесьці калекцыю да такога вялізарнага ліку відаў палеарктычных і экзіотычных. Асабліва ўдалося распрацаваць наступныя сямействы: Cicindelidae, Скакуны 671 экзэмпляр; Caralidae, Жужаліцы 7.326 экзэмпляраў; Scarabaeidae, Нагноінкі-Хрушчы 9.628 экзэмпляраў; Cuvulionidae, Даўганосікі-Слонікі 6.450 экзэмпляраў; Cerambycidae, Даўгавата-вускія вусачы 3.074 экзэмпляры; Chrysomelidae Лістаеды, Лістагрызы 8.770 экзэмпляраў; з сямействаў, віды якіх амаль мікроскопічнай велічыні (нават менш аднаго міліметра) выяўлена, трудна зьбіраемае, малалікавае сямейства Pselaphydae Ашчупнікі 222 экзэмпляры. У гэту ж калекцыю, апрача, як ужо сказана, Невельскага збору, увайшоў у частцы і мой збор 1890—1920 г.г. у Віцебшчыне, пераважна ў ваколіцах гор Віцебску. Зьверх таго ў калекцыю зьмешчаны мой Крымскі збор 1893 г., а так-

сама зборы, атрыманыя ад корэспондэнтаў з Краснаярску і Каўказу.

У гэтай колекцыі ёсць усе віды жукоў, якія наносзяць прыметную шкоду ў Расіі сельскай гаспадарцы: палём, садом, лясом і агародам. Дзякуючы багацьцю матар'ялу, многія скрыначкі нагэтулькі перапоўнены азначанымі відамі жукоў, што патрабуюць неадкладнай новай, больш свабоднай устаноўкі ў новыя дапаўняльныя скрыначкі й шапы. Гэта колекцыя па свайму багацьцю і складу многіх надзвычайна рэдкіх відаў, мае ня толькі вагromністае мясцовае значэньне для Віцебшчыны, але нават для ўсяго СССР, ня кажучы пра агульнае значэньне для энтомолёгіі, як навукі, а затым захаваньне яе ў поўнай цэльнасьці зьяўляецца неабходным і атрымлівае дзяржаўнае значэньне.

У 1922—1923 г.г. Расійская Акадэмія Навук і Расійскае Энтомолёгічнае Таварыства ў Ленінградзе камандыравалі свайго супрацаўніка й члена т. Талоцкага для абгляду гэтай колекцыі. Па яго дакладу Акадэмія Навук уваходзіла з прадстаўленьнем у Віц. Губ. аддел. Праф. Асьветы з паказаньнем аб неабходнасьці строгага назіраньня за яе поўнай захаванасьцю і зьбераганьнем, як незамянімай навуковай каштоўнасьці.

У пратаколе ад 31 сакавіка 1919 г. Віцеб. Гарадз. Аддз. Нар. Асьветы аб прыёме ад мяне гэтай колекцыі, між іншым, агаворана: колекцыі прысвойваецца найменаваньне «Колекцыя Уладзіміра Аляксеевіча Плюшчэўскага-Плюшчыка», як асобы, ўсё жыцьцё працаваўшае па ўкладаньню яе і толькі сваёю асабістаю працаю і зборамі, а таксама навуковай апрацоўкай і абменамі, здолеўшага сабраць каля 50.000 жукоў, затым яму й прадстаўляецца права карыстаньня колекцыяй дзеля яго навуковых прац; ён мае права папаўняць колекцыю і выпраўляць азначэньні й сонаноміку. Далей паказана, што гэта колекцыя ня можа быць, апрача вы-

падкаў дзяржаўнай неабходнасьці, вывезена за межы гор. Віцебску і перапрадана Аддзелам Народнае Асьветы якой небудзь прыватнай асобе.

Увесь час з сакавіка 1919 году колекцыя гэта захоўвалася ў Віцебскім Энтомолёгічным Бюро, якое зьмяшчалася ў кватэры, мне належачай, і толькі 10-га чэрвеня 1923 году была перамешчана ў Віцебскі Сельска-Гаспадарчы Інстытут у прыналежачы яму Натуральна-Гістарычны Музэй, які састаіць пад маім загадваньнем.

Далейшае разьвіцьцё гэтай колекцыі можа адбывацца без асаблівае затраты грашовых сродкаў пры пасрэдніцтве абмену з Музэямі і асобнымі энтомолёгамі дублетаў, што ёсць у лішку ў колекцыі. У першую чаргу гэта неабходна заснаваць з Акадэміяю Навук у Ленінградзе, якая ўжо выявіла сваё жаданьне ўступіць у гэты абмен, як вытлумачыў тав. Талоцкі.

З Акадэміі магчыма будзе атрымаць у замен дублетаў жукоў з колекцыі, ад чаго яна ня страціць свайго значэньня і вартасьці, экзотычных, хоць бы, матылькоў, якіх зусім няма ў нашым Музэі, але якія б прадстаўлялі вялікую цікавасьць для адведваючага Музэй грамадзянства і вучняў розных, нават павятовых, школ; так, у мінулым 1924 годзе гэтакіх адведчыкаў прайшло праз Музэй больш 6.000 і ім даваліся належныя тлумачэньні па абглядаемых аб'ектах Экзотычных матылькі, ніколі ў Віцебску нявіданыя, па сваёй пекнае й колэрытнасьці, займаюць першае месца сярод усіх жывёлаў і бязумоўна, вызвалі б вагromную цікавасьць і далі б незамянімы матар'ял дзеля параўнаньня з матылькамі Віцебшчыны, што ёсць у Музэі. Гэта відаць з тае ўвагі й цікавасьці, з якою адведчыкі Музэю адносяцца да буйных прыэкватарыяльных відаў жукоў, пастаўленых у габінэце для іх больш зручнага абгляду на асобным сталае у ліку 15 скрыначак са шклом.

Колекцыя выключна ўласцівых Віцебшчыне матылькоў зьмяшчаецца ў 20 скрыначках; у іх сабрана 400 мясцовых відаў у ліку 855 экзэмпляраў, якія належаць да 121 роду. Сабраныя яны, як мною, гэтак т. Донавым і іншымі аматарамі, пераважна ў мясцовасьцях каля гор. Віцебску. Азначэньне, монтыроўка й экатыроўка зроблены мною. З прычыны немагчымасьці паставіць у скрынкі са шклом, матылькі зьмешчаны ў скрынкі экскурсійнай сыстэмы, пры якой усе скрынкі адчынены, бяз шкла і кожны папярэдні служыць вечкам для наступнага.

У гэту колекцыю ўвайшлі дзённыя і начныя матылькі (*Macrolepidoptera*) і надта нямнога, вельмі нязначнае велічыні, матылькоў, моляў і інш. (*Microlepidoptera*). Установа колекцыі зроблена мною па Гофману. «Матылькі Эўропы». Гэта колекцыя ўжо цяперака можа служыць надта добраю падмогаю для жадаючых паверыць сваё азначэньне і правілова ўстанавіць род і від матылька мясцовага лову, за выключэньнем надта рэдкіх і яшчэ невядомых, як уласцівых Віцебшчыне. Біялёгічны бок колекцыі належыць распрацоўцы ў будучым, калі зьявіцца сродкі дзеля яе выпаньня. Для біялёгічнай працы неабходна абсталяваць вельмі многае, пачынаючы з спецыяльных супрацоўнікаў і памяшканьня дзеля вырошчваньня гусеню і вываду з іх матылькоў і канчаючы рознымі шматлічнымі абсталяваньнямі, прыладамі і інш., без заўчаснае гатоўкі якіх, уся цяжка і складаная біялёгічная праца можа прынесці толькі страты й засмучэньне працаўніком. Вынікам правілова пастаўленай біялёгічнай працы над матылькамі можа быць багаты мясцовы паказальны матар'ял, надта цікавы і навучальны для адведчыкаў Музею — сельскіх гаспадароў і слухачоў розных інстытутаў, тэхнікумаў і школ. Для многіх мясцовых відаў магчыма распрацаваць разьвіцьцё

матылька праз усе стады: яйка, гусеніцу й кукалку з паказаньнем узору псаваньня й шкоды, якую прыносяць гусеніцы расьлінам. Цяперака ж гэту колекцыю, паколькі яна стаіць у адчыненых скрынках, прыходзіцца ўхіляцца падрабязна паказваць адведчыкам, бо нават лёгкага дзьмуханьня на скрынку даволі, каб папсаваць надзвычайна ломкае крыльце матылькоў. Далейшы стан і разьвіцьцё гэтай, чыста м'ясцовай колекцыі, зьяўляецца неадкладнаю задачаю мясцовага Таварыства Краязнаўства. Сыстэматычная колекцыя, выключна жукоў Віцебшчыны, зьмяшчае ў сабе 15 скрынак, у якіх пастаўлена 1.640 экзэмпляраў жукоў, сабраных у Віцебшчыне і якія належаць да 365 радоў і 838 відаў.

Большасьць іх сабрана асабіста мною на працягу 1890 — 1920 годоў ў ваколіцах г. Віцебску, але ёсьць віды й экзэмпляры, запазычаныя з надта прыгожага віцебскага збору Л. Н. Нікольскага; трохгадовага збору т. Мароза ў хутары Фатынь; невялікіх збораў В. В. Адамава і А. А. Поллана ў Вялікіх Летцах, маленькага збору т. Донова каля гор. Віцебску і другіх асоб, што прыносілі найдзеньных імі ў Віцебшчыне жукоў для азначэньня. Устаноўлена гэтая колекцыя па апошняму выданьню 1906 году каталёга *Scolecoterorum Europae, Caucasiæ Armeniae Possicae Heyden, Retter, Weise*. Гэта колекцыя, як і вышэй ахарактэрызаваная матылькоў, зьяўляецца першаю для фауны Віцебшчыны і павінна служыць фундамантам, на якім будзе многа яшчэ гадаў будавацца пазнаньне фауны мясцовых жукоў.

Ленінградская губ. дасьледуецца і вывучаецца ў энтомолёгічным стасунку з часу Гумеля, Монэргейма і Жальдэрмана (1820 — 1830 г.) і ў ёй па сучасны момант адчыняюцца яшчэ новыя віды жукоў. Фауна Віцебшчыны вельмі падобна да Ленінградскай фауны, але ўсё такі зьмяшчае ў сябе й віды жукоў, уласцівыя, як больш паўднё-

вым мясцовасцям, гэтак і болей усходнім і заходнім.

Так напр., Парог Алень (*Lucanus cervus* Linne) ужо пойдзе ў здавальняючым ліку экзэмпляраў нават недалёка ад гор. Віцебску, у Падбярэзьзі, на падсечаных дубкох. Гэты жук лічыўся нават не ўласцівым Магілёўскай губ. У Вялікіх Летцах В. В. Адамавым знойдзен нагойнік лунчаты; (*Copris luvaris* Linne) не ўласцівы Ленінградзкай губ., але які водзіцца ў Магілёўскай. Знахаджэньне яго ў Віцебшчыне ўстанаўлівае болей пунктуальна паўночную граніцу яго распаўсюджваньня.

На моцы вялізарнага значэньня навуковага вывучэньня фауны Віцебшчыны мною ўжо здана ў Інбелкульт для надрукаваньня «Памятка аб фауне хрыбетных жывёлаў Віцебшчыны». Цяперака мною падрыхтована да друку

другая частка гэтай «Памяткі», у якой пералічваюцца ўсе, ужо знойдзеныя ў Віцебшчыне жукі, пры чым, апроч іх лацінскіх назваў, прыводзяцца іх мясцовыя назвы, а таксама паказваецца велічыня жука, месца яго жыцьця, час лову і колькасць у Віцебшчыне, а таксама даюцца характэрныя для данага сямейства, роду і віду больш цікавыя паказаньні. Думаю, што гэткае «Памятка» зможа служыць базісам для далейшай распрацоўкі фауны жукоў Віцебшчыны, палегчыць і прыхвоціць асоб, што цікавяцца наагул казюлькамі, да больш уважных да іх адносінаў, якіх яны так заслугоўваюць па сваёй арганізацыі і асабліва па сваім жыцці, у якім многія вучоныя натураведы знаходзілі й знаходзяць усё новыя рысы, што стаяць на граніцы ня інстынctu, а розуму.

Фатыньскі сад і гаспадарка.

(На мяжы Бешанкавіцкага райёну Віцебскае акруга)

Фатынь — арыгінальная творчасць народу, вынік гэтай вялікай культуры, якую распаўсюджвалі ў краіне старадаўнія сады, штучна прышчэпліваемыя ўплывам Захаду. Гэты твор садоўніцтва, ужо цалкам дапасаваўшагася да ўмоваў жыцця і густу мясцовага насялення, хоць яшчэ й не абнікчэмлены поўнай штодзённасцю. Гэта прыклад таго ў вашым іншым раз можа вырадзіцца садовае мастацтва, зрабіўшыя народным.

Цікава таксама й тое, што Бешанкавіцкі сад у 1921 г. гінуў, як відаць неамяратна, ня глядзячы на тое, што былі прыняты некаторыя меры для яго аховы. Цяперака ад раскошнага палацу, пышных цяпліцаў засталіся толькі каменныя сцены і то — дзе-нядзе зруйнаваныя, шмат дрэў загінула; драўляная дэкарацыйная школа знішчана ў большай сваёй частцы — засталіся яшчэ толькі старыя алеі парку і фруктовыя сады, якія ня глядзячы на ўсе старанні не ўдалося знішчыць натоўпу, што мае несвядомыя адносіны да дзяржаўнай маёмасці.

Бачэйкаўскі сад застаўся амаль што бяз ніякіх зьмен у сваім застылым, моцна пастарэлым, тыповым характэ. Ён запушчаны, але можа яшчэ быць прыведзены ў ранейшы парадок.

Фатыньскі сад, ня глядзячы на яшчэ большую блізасць да фронту і ня глядзячы на тое, што ў ём адбывалася бойка і была нават артылерыйская страляніна, разьвіваецца і па-

ступова папраўляецца. Вядомасць быўшага яго ўласніка Мароза паміж садаводаў перавышае вядомасць самага саду, і прозьвішча Мароза знаёма шмат каму ня толькі ў Віцебшчыне, але й далёка за яе межамі. Кожны, хто сочыць за спецыяльнаю літаратураю па пладаводзтву, мабыць, ня раз чытаў артыкулы ці хоць бы розныя ўвагі адносна самых разнастайных пытанняў, падпісаныя гэтым імем. Вядомы ў нас пісьменьнік Пшолка, шмат якія знаўцы Беларусі, напрыклад Сапуноў і іншы, адведваючы Фатынь, унеслі ў апісальную літаратуру больш-менш падрабныя нарысы, ахвяраваныя названаму хутару і тым, хто сваёю ўласнаю працаю дасягнуў таго, што на месцы аблогу, узьнік культурны куток, які ясна сьведчыць аб выдатных здольнасцях беларуса, вышаўшага з грамады, дзе толькі дзякуючы асабліваму каханню да прагрэсу, і ня глядзячы, як відаць, на неперамагальныя перашкоды, з дапамогаю энэргіі і жадання ведаў, магчыма было на справе дасягнуць такіх буйных вынікаў.

Біяграфія Мароза вядома. У кароткіх рысах можна сказаць, што бацька яго на працягу некалькіх гадоў быў садоўнікам у Бачэйкаве, дзе меў магчымасць вучыцца ў шмат якіх тутэйшых і замежных спецыялістаў, дэманстраваўшых перад ім ня толькі ў тэорыі, але й на практыцы сваю працу, у якой Мароз прымаў самы

актыўны ўдзел і на працягу некалькіх гадоў набыў належныя навыкі. Сын яго, будучы арганізатар Фатыні, з дзяцінства прыглядаўся да ўсяго бачанага, стаў абдумваць зьявы прыроды, даступныя яго разуменьню, а потым працаваў разам з сваім бацькам у якасьці вучня і супрацаўніка й заўсёды імкнуўся задаволіць сваю любоўна-знаўчасць, не адно здабываючы веды з прыкладаў і тлумачэньняў вучоных садоўнікаў, але й сам па магчымасьці чытаў усе тыя спецыяльныя творы па садоўніцтву і датычных да яго галін, якія можна было атрымаць у Бачэй-каве. Малады Мароз набывае сабе права карыстаньня кавалкам зямлі ў Фатыні, спачатку на правах арэнды, а потым і ўласнасьці, становіцца сямейным і на працягу цэлага шэрагу гадоў, у летні час, працуючы пераважна фізычна і ахвяроўваючы разумовай працы доўгія зімовыя вечары з дапамогаю свае жонкі, у якой знаходзіў заўсёды важнае падтрыманьне ўва ўсіх сваіх культурных пачынаньнях, а затым і пры дапамозе падрастаючага пакаленьня, карыстаючыся сумеснаю працаю ўсіх членаў сям'і, дасягнуў яскравых вынікаў свае дзейнасьці. Замест бясплодных або пустуючых палёў, мы цяпер бачым культурную ўзорную гаспадарку, простыя практычныя будынкі бяз ўсякай роскашы, але абдуманая дасягаючыя свае мэты, сядзібу з фруктовым садам, вядомым за межамі Віцебшчыны і надзвычайнымі цяплячамі, а галоўнае— усё гэта ня ў мэтах абагачэньня або нажывы, а выключна дзеля таго, каб папрабаваць на справе й ужыць свае веды, прымусіць і суседзяў рабіць гэта. Шмат гадоў ахвяраваў І. К. Мароз на самаасьвету, уваходзячы для гэтага ў пісьмовыя і інш. зносіны са ўсімі, хто мог быць яму карысным. Ён, сын яго і ўнукі пастаянна вучацца да гэтага часу. Крытычны дух беларускага самародку рэдка прымаў што на веру, і ў Фатыні, усё што магчыма,

правяраецца на досьледах. Мароза ня толькі цікавіць вузкая практычны вынік. Матарыяльная карысьць часта стаіць у яго на другім месцы, што шкодна адбіваецца на яго ўласнай выгадзе. Сваю працу ён вядзе так, каб мець магчымасьць падзяліцца з акаляючымі здабытымі ім ведамі, асабліва карыснымі ў прыстасаваньні да мясцовых умоваў і каб навучыць уласным узорам, як весьці сельскую гаспадарку і праводзіць усю высковую працу. Такім чынам, Мароз зрабіўся ня толькі добрым садоўнікам па ўсім галінам гэтага майстэрства, ня толькі выдатным высковым гаспадаром-практыкам, не—гэта хутчэй самавучка-прыродазнаўца, натуралісты, вышаўшы з народу і ўласнымі сіламі дабіўшыся сваіх ведаў, які адкрытымі вачыма глядзіць на ўвесь акаляючы яго сьвет. Ні адна зьява прыроды не праходзіць у яго не заўважанай, усе досьледы робяцца ім дасканала з падобнымі запісамі, вымерамі, важаньнем, а ня проста падылетанцы. Напрыклад, ім устаноўлены ўжо на працягу некалькіх гадоў назіраньні за пералётам птушак і кожная злоўленая птушка вызначалася алюмініевым колцам з адзначэньнем даты лоўлі, месцазнахаджэньня йзноў выпускалася на волю. Калі-б Мароз быў пад уплывам мінулага схолястычнага выхаваньня, а ня проста непасрэдным самародкам, ён, мабыць, абраў-бы сабе дэвізам сьвядомы лацінскі клясычны верш: *Felix qui potuit rerum cognoscere causas* (шчасьлівы, хто можа зразумець прычыну рэчаў). Мы затрымаліся вельмі доўга на апісаньні характару дзейнасьці закладчыка Фатыньскага саду з тае прычыны, што яна неразлучна зьвязана з культурна-асьветнаю дзейнасьцю гэтага хутару, гаворачы аб якім, нельга не сказаць аб самым галоўным гэтага месца, якое зьяўляецца пастаяннаю выстаўкаю прыкладных ведаў і надзвычайна моцным аргумэнтам, на справе даводзячым карысьць

праўдзівае навукі тым абскурантам, якія яе зусім не прызнаюць.

У змяшчальным доме, што захаваў характар беларускае хаты, ёсць вялізарны пакой, які служыць рабочым кабінэтам, а іншы раз і часовым памяшканнем для праежджых. Тутака ёсць і некалькі шафаў з удала падабранаю бібліотэкаю выключна па пытанням садоўніцтва, сельскае гаспадаркі і меўшых сувязь з гэтымі ведамі дысцыплінаў. Бібліотэка мае падрабязны каталёг, трымаецца ў належным парадку, даступна ўсім для справак і розных спецыяльных заняткаў. Большая колькасць кніг пераплацена ў пабудованай тут пераплётнай майстэрні. У гэтым-жа пакоі, у шклянных шафах, разьмешчана даволі багатая калекцыя чучалаў птушак мясцовай фауны, разьвешаны скрынкі з калекцыямі казюлек, паміж якімі ёсць шмат шкоднікаў саду ўва ўсіх стадыях іх разьвіцця; ёсць мікраспоп, павялічальнае шкло і ўсе найбольш неабходныя прылады для зьбірання матар'ялу па вывучэнню мясцовай прыроды і для ўкладання натуральна-гістарычных калекцыяў. Даволі поўны гэрбар мясцовае флёры амаль цалкам быў перададзены ў Музей Лепельскага Аддзелу Народнай Асветы і туды-ж накіраваны дублікаты шмат якіх цікавых для Музею прадметаў. Назіранні за вясеннімі і вясеннімі зьявамі прыроды, фэнолагічныя запісы на працягу некалькіх гадоў пасылаліся ў Лясны Інстытут і да профэсара Кайгародава ў Ленінград. Апрача того, ужо шмат гадоў тутака вядуцца метэаролёгічныя нагляданні для чаго пабудована станцыя 3-га разраду з неабходнымі прыладамі.

Дапытлівасьць Мароза і імкненне яго самому ўсё ведаць, усё спрабаваць і правярыць—сапраўды дзіўныя. Ём заведзена, напр., правільнае трусаводзтва з срэбнымі пародзістымі экзэмплярамі, і ня гледзечы на тое, што

сялянства часамі адмоўна адносілася да скарыстання трусаў для яды, Мароз ня толькі сам спрабаваў іх, як прадмет яды, але й прывучыў да гэтага сям'ю і суседзяў. Гэтак сама прыблізна 25 гадоў таму назад у Бачэйкаве былі заведзены сапраўдныя сухаземныя «вінаградныя» сьлімакі—*Helix pomatia* буйная адменнасць, якіх ў Паўднёвай Нямеччыне ўжываюць для яды ў вараным відзе й якую вельмі любяць французы пад назваю «эскарго», прыпраўленую й звараная з рознымі прысмакамі. Гэтыя сьлімакі (упаўне акліматызаваныя ў Бачэйкаве і іншых мясцох, куды іх па расказах завозілі з больш паўднёвых краін аматары гастраноміі) былі гадоў 10 таму назад увезены Марозам у Фатынь і цяпер распаўсюджыліся там у вялікай колькасці. Даведаўшыся, што аднаму з прысутнічаўшых, прыходзілася ў Францыі ня толькі есці названых малюскаў, але й самому ня раз гатаваць іх да яды, большасць жыхароў Фатыні настойліва ўпрашвалі паказаць спосаб іх прыгатавання і ня гледзечы на амаль паганскі страх, з якім адносіліся некатырыя жанчыны, наш дапытлівы натурадасьледчык угаварваў упартых есці гэту яду і сам першы прабаваў яе ў розных гатунках. Такім чынам, сьлімакі і ў Фатыні атрымалі поспех і пахвалу, якой чакалі там шмат гадоў.

Знаёмячыся з пахаджэннем рознага роду глебы, чытаючы агульнадаступныя творы па глебаводзтву і мінералёгіі, Мароз пачаў збіраць узоры горных парод, якія яго найбольш цікавілі і такім чынам злажылася невялікая мінералёгічная калекцыя.

На хутары дасканала пастаўлена кашэльная вытворчасць і сам Мароз кіраваў пляценьнем прыгожай мэблі з вербавых дубоў. Для гэтага ім зложаны асобныя табліцы неабходных на практыцы вымераў матар'ялаў пры гэтай вытворчасці і выпрацаваны

найбольш выгадныя разьмеры кашалёў, больш-менш правільна адпавядаючыя вазе, калі прыходзіцца зьбіраць увосень з агароду прадукты, што вельмі аблягчае падлік ураджаю.

З даўных часоў тутака вядзецца пчальарства, якое Марозу таксама ўдалося паленшыць. Тутака, паміж іншым, дзеля адлучэньня мёду ад воску карыстаюцца моцнаю цэнтрабежнаю машынаю ўласнага вырабу бяз усякіх мэталевых часьцін, што быццам мае вялікае значэньне для якасьці мёду і для выгаднай працы ёю.

Ёсьць сталярна-такарная майстэрня, фотографічны габінэт з сапраўдным павільёнам, у якім часта рабіліся раней фотографаванні з навукова-паказальнаю мэтаю.

Вынайзлены асобны ручны спосаб вырабу васковых сьвечак і раней у даволі шырокіх разьмерах выганялася лёгкае ягаднае віно. Цікава, што апрача баромэтра-анэроіда, каб даведацца заўчэсьня аб тых ці іншых зьявах прыроды, тутака карыстаюцца асобнымі вадзянымі баромэтрамі зусім прастай канструкцыі.

У нас, мабыць, не хапіла-б месца і часу пералічыць усё, што можна знайсці цікавага ў Фатыньскай гаспадарцы, але карысна яшчэ ўспомніць аб арыгінальным прыстасаванні двух вялікіх, стаячых на карані жывых ствалоў вербавых дрэў, для прымацаваньня надважнікаў другога роду, зробленых з бяровенья й ўтвараючых самадзельныя, але моцныя прэсы, абслугоўваючыя добра пабудованы ў сядзібе невялікі завод для здабываньня расьлінавых маслаў.

Найбольш значным у Фатыньскім садоўніцтве зьяўляецца плодowy сад, а таксама агародніцтва; апрача таго, ёсьць алеі з дэкарацыйнымі дрэвамі і ўзьлесьсі, якія надта добра кліматычна ахоўваюць сад. Яны абсаджаны з аднаго боку ёлкамі, лісьцьвеніцамі і піхтамі, а з другога цэлым шэрагамі

раскошных італьянскіх таполяў. Ёсьць цэлы набор лепшых сартоў кашэльных вербаў рознага ўзросту, маляўнічыя групы срэбна-белай вятлы й вялізарныя плакучыя вербы. Маюцца і некатарыя хваёвыя дрэвы, амэрыканскія туі, сібірскія кэдры, асабліва маюць цікавы выгляд акліматызаваныя тутака срэбныя пірамідальныя таполі родам з Туркестану—*Populus vollenana*, цікавы чырвоналісьцёвы аер (*Acer pseudoplatanus rubrifolius*), атрыманы ўласным пасевам *Rosa rugifolia* (шатландзкі шыпоўнік з пахучым лісьцём): Каля дома знаходзіцца прыгожы квяцінік з правільным сонечным гадзіннікам і дажджамерам. Тутака раней ладзіліся складныя дывановыя клюббы, а цяпер разьмешчаны маляўнічыя групы пераважна шматгадовых расьлінаў, між якіх выдзяляюцца сьнежна-белыя лілеі і вялізарныя кусты ясьніцы, маючага назву *Dictamnus faxinella*, які вельмі хутка з трэскам загараецца, калі блізка паднесьці пад яго запалку. Разводзіцца й лекавыя расьліны для здабываньня некатарых лякарстваў, за якімі часта зварачваюцца сюды тамашнія жыхары.

Як вядома, шмат у якіх мясцовасьцях распаўсюджылася сьмецьцевая расьліна *Lolium temulentum*, што завуць дурніцаю. Гэтыя нячыстыя расьліны легка зьявляюцца з добрымі расьлінамі, часта пападаючыміся ў ільне і аўсе. Вучоныя не ўпаўне згодны ў меркаваньнях аб дзейнічаючых пачатках, заключаных ў насенні гэтай травы. Нам прыйшлося даць некатарыя тлумачэньні па гэтаму пытаньню й выявілася, што блізка вёскі Дзямідавічы, был. Крыцеўскай вол. і ў ваколіцах вёскі Заружына, был. Анесінскай вол. насяленьне часта хварэла цяжкаю галаўною хваробаю, млявасьцю і інш. прыметамі, уласцьвімымі атручваньню расьлінамі. Усе гэтыя прыметы прыпісваюцца іншы раз атручваньню другімі нячыстымі расьлінамі (часткова спарыньнёю або й кукалём, некатарымі бабовымі відамі люпіна і д. п.),

Мароз сьцьверджае, што хваробныя зьявы ў гэтай мясцовасьці, мабыць, выклікаюцца, як раз прысутнасьцю гэтай дурніцы; ён думае знайсці спосаб вылучаць яе зярнаты, што зьяўляецца вельмі цяжкаю справаю. Тутака нам удалося даведацца аб карысным дзеянні на аслабленыя жывот кветак *Platanthera vicholia* мясцовае архідэі, маючай яшчэ назву любка, начніца і д. п., а таксама знайсці ў дзікім стане другую трутнявую архідэю *Neottia nidus-avis* і цікавую ў дэкарацыйна-садовых адносінах дзіка-растучую й яшчэ не ўвайшоўшую ў карыстаньне ў садох адменнасьць чарота з жоўта-стракатым лісьцём¹⁾.

З цвятуцых кустоў у Фатыні заўважым раскошныя экзэмпляры *Rosa* і *pimpinell folia flore albo pleno*—бяндэрэцавалісцёвай—бэлай махравай рожы, атрыманай калісці з Бачэйкава, куды яна была прыведзена з Бэрліну.

У Фатыні Мароз з сынамі пабудаваў уласнымі рукамі вялікую цяпліцу з дзікага каменя ў некалькі аддзяленьняў. Мае вялікую цікавасьць пальмавае аддзяленьне, дзе разводзіцца пераважна *Phoenix dactylifera*—фінікавая пальма.

Шмат буйных ужо цяцер пальмаў разьведзены пасевам костачак фінікаў, проста купленых у фруктовых магазинах дзеля яды, але што цікавей усяго—першыя з пальмаў ужо цвілі, давалі нават насеньне і быў выпадак, калі з высьпеўшага ў Фатыні насеньня, выгадавана, так скажашь, туземная фатынская пальма. Неабходна напамінь, што для красаваньня фінікавай пальмы трэба карыстацца штучнымі спосабамі. Разь-

вядзеньне пальмаў чыста практычны бок. Шырокая фантазія й выдумкі Фатынскага арганізатара каштавалі дорага і ўтрыманьне цяпліцы клалася вялікім цяжарам на слабую гаспадарку, асабліва з тае прычыны, што Мароз быў мала знаёмы з камэрцыйнымі справамі й матарыяльны падрачунак заўсёды йшоў у яго далёка ззаду ад ідэальных імкненьняў. Прыходзілася здабываць сродкі для далейшага ажыцьцяўленьня пачатай выдумкі і выявілася, што дасягнуць гэтага можна было б прадажаю лісьця фінікавых пальмаў жыводом (дзеля асобых рытуальных мэтай культуры), для чаго трэба было спэцыяльна гадаваць пальмы і часткова зьвярнуць выдаткі, зьвязаныя з утрыманьнем цяпліцы.

Такім чынам, у нашай мясцовасьці нашлася магчымасьць конкурываць з увознымі з трапічнай краіны «пальмавымі веткамі», што прывозяцца спэцыяльнымі прадпрыемцамі дзеля гэтай-жа мэты.

У іншых аддзяленьнях змяшчаюцца розныя дэкарацыйныя расьліны, прызначаныя для ўбіраньня квятнікоў і пабудовы дэкарацыі; яны ў сучасную пару захоўваюцца толькі ў такой колькасьці, каб ізноў пры выгядным выпадку разьвесьці прыгожа клюмбы і адрадзіць кветкаводзтва.

У садох Мароза ёсьць вельмі буйналісьцёвы сорт бела-акрайкаванай стракаталісцёвай японскай функіі, белацвітучая адменнасьць буйнакветнай пахучай вечарніцы, калекцыя рознакалернага вадазбору *Agulielgia* і шмат чаго інш. Цікава выведзеная Марозам уласным пасевам, выпадкова зьявіўшаяся, а потым распаўсюджаная адменнасьць вельмі буйна-кветнай цёмна-ружовай трубчатой маргарыткі—*Belis pereppis flere pleno tubulatis*, а таксама махровы чыста белы гатунак яе.

Пяройдзём цяперака да пладаводзтва. Гэта адна з найлепш пастаўленых у Фатыні галін садоўніцтва. Пераважна,

¹⁾ Існуе за межамі другі бела-стракаты гатунак садовае формы гэтага-ж трасьніку *Pirragmites communis foliis variegatis* у вядомай садовай установе Гааге і Шмідт у Эрфурьсе, але яна яшчэ мала распаўсюджана й мае стракасьць некалькі іншага знойдзена ў Фатыні адменнасьць жаўтавата-стракатая, тады, як замежная форма, ужо раней вядомая, мае белыя падоўжныя палосы.

дзякуючы пладаводзтву і склалася вядомасьць Мароза, даўно прымаўшага ўдзел у абмене з усімі лепшымі садоўніцтвамі ў С. С. С. Р. Праф. Рытаў з Горы-Гарэцкага сельска-гаспадарчага інстытуту, падрабязна вывучваючы некаторыя вырасьленья Марозам гатункі з помалёгічнага пункту погляду, даваў аб іх водзвывы і шмат разоў пісаў артыкулы ў спецыяльным пэрыядычным друку. Асабліва вызначаецца вырасьленая Марозам салодкая адменнасьць антонаўкі з вялікаю будучынаю яе, як прамысловага сорту; яна можа вельмі доўга ляжаць, маючы ўсе каштоўныя ўласьцівасьці гэтай пароды і разам з тым зьяўляецца добрым дэсэртным яблыкам.

Вызначаецца яшчэ вырасьленая Марозам ад пасеву шматлікавых сартоў, выпрабаваных у школках, карнеўласная чарэшняя, вельмі трывалая і ўраджайная. Цікавы атрыманыя тут раньнія і позьнія вішні.

Усяго можна лічыць больш ста плодовых сартоў, правяраных на досьледзе, акліматызаваных у Фатынскім садзе і гэтулькі прыблізна другіх, якія прышлося выкінуць з тае прычыны, што яны страцілі сваё значэньне пасья шматгадовых за імі назіраньняў.

Вішні ёсьць прыблізна 10 гатункаў, такая-ж колькасьць сьліў і 15 сартоў маліны, некалькі сартоў парэчкі і агрэсту, 20 сартоў трускавак, з якіх некаторыя зьяўляюцца выведзенымі пасавам Фатынскімі адменнасьцямі. Каля адной паўднёвай сыяны дасканала высьпявае праўдзівы вінаград пры правільнай, вядома, абрэзцы; ёсьць японскі вінаград і зроблены надта цікавыя досьледы з разьвязьдзеньнем асобнага гатунку чорнае смуродзіны дзікуні *Ribes dikuscha* пахаджэньнем з паўночнай часткі Усходняй Сібіры і маючай звычайна назву алданскага вінаграду. Алданскі вінаград, паходзячы з далёкай поўначы, як відаць, нам усё-ж такі не карысны й кусты гэтае смуродзіны, распускаючыся позьняю

восеньню ці ў часе зімовай адлігі, якая бывае ў нас часта,—хварэюць.

Тутака, апрача прыгожа пабудованай плодасушыльні, заведзены выраб фруктовага чаю, пераважна з яблыкаў—сурагат, дасягнуўшы ўжо шырокага распаўсюджаньня.

Усяго разводзіцца больш 300 сартоў плодовых расьлін. Для барацьбы з рознымі хваробамі, як грыбнога пахаджэньня, так і ўчыненых казулькамі заўсёды ўжываюцца тыя ці іншыя спосабы; ёсьць неабходныя прылады, выпрацоўваюцца рацэпты мешаніны, а гэтак сама найбольш выгадныя прыёмы карыстаньня імі.

Агародніца Фатыні пастаўлена ўзорна. Дасканала апрацоўваецца і падрыхтоўваецца глеба; ужываюцца розныя ўгнаенні, якія старанна збіраюцца; калісь-то разводзіліся ўсемажлівыя рэдкія агародныя расьліны, маючыя ў нашай мясцовасьці абмяжованае ўжываньне, але цікавыя з навучна-паказальнага боку; цяпер—жа разводзяцца найбольш прадукцыйныя гатункі звычайнай гародніны. Ёсьць шмат гатункаў салаты і радьсы. Большая частка гародніны атрымоўваецца з уласнага насеньня, якое ў Фатыні штучна падбіраецца, дзеля чаго ўжываецца пільная сэлекцыя і вядуцца падробныя апісаньні і запісы. Выдатна Марозаўская капуста. Яна складае беларускі гатунак, дзіўна прыстасаваны да цяжкай сугліністай непраходнай для вады і паветра глебы й дасьледжана ўжо шмат якімі агароднікамі. Той-жа Рытаў з Горы-Гарэцкага Інстытуту пісаў, што лічыць яе вельмі прадукцыйнай. Яе галоўная ўласьцівасьць непераборлівасьць грунту, цукровасьць, прыгоднасьць да квашаньня, а таксама да захаваньня на доўгі час у сьвежым відзе. Шмат хто знаходзіць, што пасьпяваючы ўсяго на 10 дзён пазьней самых вядомых раньніх сартоў і разам з тым, ня маючы ўласьцівасьці трэскацца к восені, утварае вяліз-

ня, надзвычайна цвёрдыя качаны, позна дасягаючыя поўнага росту. Як вядома, для пасьпешнага атрымання насення капусты неабходна, каб блізка яе разводзіліся іншыя сарты, родныя крыжакветкавыя. Мароз дасягнуў таго, што ў апошнія гады на шмат кілём. кругом не разводзіцца насення другой капусты апроча беларускай марозаўскай у чыстым відзе, але за тое ён страціў магчымасьць разводзіць і паляпшаць іншую капустную пароду. Да хібаў гэтага гатунку адносіцца адсутнасьць поўнай аднастайнасьці формаў качана, але й гэта поступова уладжваецца.

Вынаходчывы кіраўнік працы самастойна нашоў дасканалы спосаб барацьбы з так званую земляною бляхою, якая шкодзіць пасевам капустнай расады. Ён, назіраючы прагнасьць гатага жука да адной дзікай нягоднай расьліны, сабраў яе насенне, разьвёў штучна і цяпер падбаўляе яго пастаянна да насення капустных расьлінаў, у строга ўстаноўленых працэнтных адносінах. Бляха пападае на сваю любімую траву — *Sinapis arvensis* ¹⁾, не чапаючы самой раса-

¹⁾ Па расійску гэта расьліна называецца «палявою гарчыцаю», «масьленай сурэпкаю», з тае прычыны, што з яе можна здабываць расьлінавае масла, «сурэпцай» і г. д. Яе ня трэба зьмешваць з падобнаю на яе па выглядзе сурэпкай — *Raphanus raphanistrum* (дзікаю рэдзькаю), або с *Barbarea vulgaris* якую таксама называюць «сурэпкаю», «сурэпцай», «жаўтушкай» і г. д. Гэта лішні раз даводзіць, што ўжываньне адных расійскіх назваў можа часта зьявіцца прычынаю памылкі.

ды. Калі апошняя забірае сілу, нягодная расьліна, адслужыўшы свой тэрмін, выкідваецца, калі полюць грады і капуста становіцца раскашней для свайго разьвіцьця. Бляха к гэтаму часу знікае.

Такім чынам, Бешанкавіцкі, Бачэйкаўскі й Фатыньскі сады могуць быць ботанічнымі ў тым значэньні, як гэта разумелася раней і не ахапляюць яго ў шырокім агульным маштабе, але зьяўляюцца неацэненаю дапамогаю ў нашай мясцовасьці для практычнага пазнаньня расьлінаў і іх жыцьця; яны становяць асяродкі, дзе сапраўды працоўны прынцып у большай ці меншай ступені ўводзіцца, або ўведзены ўжо ў прыкладныя галіны навукі. Усе яны цалкам неабходны дзеля разьвіцьця садоўніцтва ў нашым краі, ня толькі як мерканцільнага землякарстаньня, але як мастацтва й свайго роду навукі, у азначэньні з катораю лёгка маглі б прыняць удзел самыя шырокія масы, хоць-бы нават зусім непадрыхтаванага сялянства.

Гэта не катэдра вучонага профэсара й ня кніга і нават ня школа; гэты жыцьцёвы і навочны прыклад вынікаў культурнай працы; жывы дзейчаючы і цяпер бязупынна, ня глядзячы на ўсе супярэчнасьці, музэй, у якім нават павярхоўны назіральнік амаль што супроць свае волі атрымоўвае шмат ведаў, знаеціцца з расьлінамі, іх жыцьцём і наагул пераконваецца ў навочнай карысьці ведаў.

Сад Саломінка.

У маладыя гады я вельмі любіў стара-святчыну. Старадаўнія: места, будынкі, руіны, старадаўнія сядзібы, вякавыя дубы і ліпы — усё гэта прываблівала маю ўвагу і пацешала маё вока, думку і выябражэнне. Паездка мая на Далёкі Усход у якасці вайсковага доктара ў 1904—5 г. адчыніла мне вочы на асаблівае характэрнае нараджаючыхся каля чыгуначных станцыяў пасёлкаў і інш., як, напрыклад, Нова-Харбін, з іх бліскучай сьвежай хварбай, хаткамі, садзікамі, кветнікамі, маладымі дзярэўцамі, на простым сялянскім жыцці, на цікавасці мастацкай творчасці садоўніцтва. І вось, калі я вернуўся на бацькаўшчыну, то не знайшоў лепшага ўжытку дзеля свайх невялічкіх сродкаў, атрыманых ад вайскова-паходнага заробку, як купіць сабе невялічкі кавалачак зямлі і на ёй, час ад часу, адрываючыся ад навуковае працы ў Ленінградзе, ажыццяўляць свае мастацкія і гаспадарчыя пляны. Гэтакі кавалачак мне папаўся каля хутара Саломінка ў 5—6 дзесяцін зямлі — ня было толькі пляну — на адлегласці сямі вёрст ад м. Бешанковічы, пры рэчцы Крывіцы — прытоку Заходняе Дзвіны. Акаляючая мясцовасць рэзкасцьцю характава не выдаецца. Крыху ўгору па цячэнню рэчкі, глеба гліністая і далей на дзясяткаў — другі вёр. цягнуцца балоты. Сам хутар з старымі будынкамі, з 3—4 фруктовымі дрэвамі на скацістым схіле з паўночна-заходняга боку, абмываецца з двух бакоў рэчкаю з

крыштальна-празрыстаю вадою, заросшай чаротам, аерам і прысадамі з некалькімі алешынамі і вербамі, што пазіраюць у ваду, з заліўным сенакасам. Глеба часткова гліністая, суглінковая, у большасці пяшчаная. Вясна й лета 1906 году цалкам пайшлі дзеля таго, каб абкапаць ад прылегаючага шляху і суседняй сялянскай зямлі канаваю, пракапаць канавы праз сенажаць і часткаю ў вышэйшай камяністай частцы хутара загатаваць ямки пад фруктовыя дрэвы і г. д. Асаблівых вялікіх плянаў у мяне ня было. Думаў нацягаць з лесу ялінак дзеля жывога загародку, па канавах пасадзіць вербы з паўночна-усходняга й паўночнага бакоў, абараніць прысадамі нашых родных бяроз, ліпак і клёнаў і г. д. Але мой пачын атрымаў другі кірунак.

Адзін раз, як я гутарыў з В. К. Стукалічам на цікавішую мяне тэму, гэта значыць, аб пасадцы, ён павёў мяне ў сваю бібліятэку і вылажыў мне цэлы шэраг сшыткаў па ягдніцтву й агароднай гаспадарцы, па дэндролёгіі й зацікавіў мяне сваёю гаспадаркаю, што была ў Кленавічах. Некалькі дзён пачакаўшы (гэта было ў летку 1906 году), я з К. В. зрабілі паездку ў Кленавічы, пасяля якое мае пляны на арганізацыю майго хутару змяніліся. Жывыя загароды з грабу, кусты абляпілы, дзярэўцы шэрага амэрыканскага арэху, плянтацыі чырвонага амэрыканскага дубу, узгорак, усаджаны маладзенькімі сажанцамі чорнае аўстрыйскае хвой і шмат іншых, зрабілі

тое, што ў галаве маёй сталі ўзьнікаць новыя пляны і ласкава падараваньня мне В. К. каталёгі садоўніка-дэндралёгічных устаноў, асабліва прэйскурант сядзібы Гр. Замойскага ў Падзамчы, мяне вельмі зацікавілі і я некалькі дзён яго перачытваў. Адзнака пажаданага для пасадкі, падлік каштоўнасьці і інш. займалі мяне. Справа была вельмі цяжкая, бо нё хапала грошай, якія я мог затраціць на пасадку. Прыходзілася паняволі спыняцца на паасобніках кароткіх, выкасоўваць шмат і усё ж такі было шмат выпісана, больш, чым можна было рассадзіць.

Такім чынам, з восені 1906 году пачалася пасадка фруктовага саду. Пасадзіў з свайго саду ў сялібе Фатынь нам вядомы садавод Язэп Кандратаў Мароз. Ад яго я атрымаў зрэзы белай вянюзы і карзінавых вербаў, якія рассадзіў удоўж канаў, па сенажаці і зрэзы таполяў, якія да гэтага часу ўзрасьлі ў даволі вялікія дрэвы. Усё іншае было атрымана мною за некалькі разоў з Падзамча. Межы ад шляху і сялянскай зямлі саду абгароджаны жывым загародам у некалькі шэрагаў знадворку ў сярэдзіну: 1) баярышніку, 2) ялінак, 3) часткаю ліпы, часткаю бука, 4) жоўтаю акацыяй і абляпіхай, цалкам згінуўшай і зьмененай на белую акацыю, у сваю чаргу зьмершай, так што засталіся паасобныя экзэмпляры. Далей, з паўднёва-ўсходняга боку кусцікава пасада з мядзьдзевега дубу (*quercus ilicifolia*), супроць думак дэндролёгаў, пладавітага. Гостры кут сухадарожнай мяжы заняты акругам з лісьцьевых дрэваў, а потым з паўночна-заходняга боку цягнецца доўгая пасада перш-наперш з трох сартоў ёлкі: белай, энгельманавай белай і энгельманавай белай калючай, а потым з эймутавай хвоіны. Далей, з паўночна-заходняга боку мяжу фруктавага саду працягвае эўропэйская лісьцвеніца, падыходзячая да доміка, пераробленага з старых будынкаў. За гэтую пасадаю знаходзіцца

адгарожаны ад сенажаці загародам з ёлак кусок зямлі дзеля асобнае пасадкі. Тутака, пасля двугадовага ўзросту на градцы, атрыманы з Падзамча малагодкі,—сібірскага кедру, прыблізна адзін корх у вышыню, але ўжо ў узросьце трох гадоў, расаджаны шэрагамі на адзін з чвэрткаю аршын адзін ад другога, усяго прыблізна 900 паасобкаў; у такой жа далячыні расаджаны піхты чатырох сартоў: сібірская субальпэйская, эўрапэйская і бальзамічная, хвоя звычайная, ёлка, горная хвоя, смалістая хвоя і сярод іх кучкамі і адзінкамі ліпа, рабіна, дуб, буйнапладавыя вязы, ясені, хвоі, японская лісьцвеніца, татарскі клён, шэры амэрыканскі арэх, белая акацыя і шмат іншых. У першыя часы загароды, пасады і лесапасадка былі прадметам здзеку з мяне. Вядома, большасьць пасаджэньня была ўсяго некалькі кархоў ў вышыню і гаспадар, досыць вялікі, пахаджаў як бы над сваімі маленькімі дзеткамі. «Ён зусім здурнеў, ён гэтага не дачакае»—казалі сяляне, глядзячы на маю працу. Але скоро дачакаліся і здзвіліся, калі убачылі, як хутка ўзьнялася сыяна з ёлак, пасады і гушчыні ўсяго рознага. Прышлося некалькі разоў выкідаць расьліны і перасаджаць у другія месцы і такім чынам заснаваўся другі, трохі меншы кусок пасады, блізка каля дома. Дом абкружаны таполямі, кэдрамі, выпісанымі ва ўзросьце 16—19 гадоў, піхтамі. Пасадкі займаюць абшару прыблізна 2 дзесяціны.

Гады два, як я дачакаўся першых шышак кэдру з арэшкамі; маюцца ўжо беляя ёлкі другога пакаленьня—пакуль што яшчэ маленчкія, зьявіліся дзічкі лісьцвеніцы, татарскага клёну. Пладавіты ўсе сарты хвояў і бальзамінная піхта. Асабліва цікава, што мелі веру распаўсюджаным думкам, быцца канцавая мяжа СССР. Менск, дзе толькі можа расьці белая акацыя. Памніж іншым, яна расьце ў нас, праўда, некалькі адзінак з сотні абячаюць

шляхам адбору даць досыць церпялівую расу. Дарэчы, весткі апошняга часу, белую акацыю знайшлі ў пладавітых садох пад Масквою і парках і нават у Казані. Нашыя дэндролёгі ў Маскве заснуюць досьлед аб далейшай акліматызацыі белай акацыі. Матар'ял хутара Саломінка з Беларусі будзе скарыстаны для досьледу. Далей. Бук лічыўся ня выносячым нашага клімату. У мяне ён расьце ў ліку прыблізна 1000 адзінак, праўда, ня скоро, але ня разу не адмярзаў. Поруч з гэтым павінен адзначыць і ня цікавыя здарэньні. Так, з соткі асоб смаляных хвояў (*Pinus roqida*) выжыла толькі некалькі штук. Уся пасадка аўстрыйскае хвой, пасаджаная мною на бліжэйшых могілках, ня выжыла. Арагонскі ясьень (Амэрыка), атрыманы мною з Падзамча з ухваленнем: «выжывае самыя лютыя зімы», адмярзае досыць часта і да гэтага часу я маю яго толькі ў асобе кустоў. Год — два парасьце, усё роўна, як дражніцца, выцягнецца ў гару. Думаецца: «ну, пачне ўзьнімацца, дапасавася», а тут, глядзі, ён ізноў адмёрз. Вось кароткі нарыс аб хутары Саломінка, — маленькая справа дзяцей Беларусі.

У сучасны момант жыцьцё Саломінкі, як і яго жыхароў нельга інакш характэрызаваць, кажучы словамі біолёгаў, як *vita minima*, ці такое становішча, калі жыцьцё яшчэ зусім не пакінула, але і ня ў чым і не выяўляецца. Будзем думаць, што ўвага, зробляная дэндролёгамі ў Маскве і ўвага з боку роднага беларускага таварыства краязнаўства, якое сказала, бяручы ад мяне гэты нарыс, што яно зробіць усё ад яго залежнае, каб ажывіць гэты невялічкі, але даволі прыемны хутарок і прыдаць яму якую-колечы грамадзянскую важкасць, як маленькаму дэндролёгічнаму саду, каб ён канчаткова стаў нашай мясцовай беларускай крыніцай новых пасадкаў.

Можа быць наступіць такі час, калі дзе-небудзь у Віцебшчыне будзе расьці

прыемная піхта ці елка, якая будзе перанесена ў другія месцы Беларусі, і гледзячы на яе скажучь, што яна радзілася ў Віцебшчыне. Тагды збудзіцца думка гаспадара Саломінкі беларуса, што родная краіна будзе ўсаджана сеткаю гурткоў аматараў дрэва, якія ўнясуць у наш народ любоўныя адносіны да дрэва, а гэтыя гурткі з ахвотнай працай пакрыюць Віцебшчыну вялізарнаю колькасцю дэндролёгічных садоў і садочкаў, заняўшы дзеля гэтага ўсякія парожныя кавалкі зямлі, што часта сустракаюцца ў нашых гарадох і вёсках. І замест пустых кавалкаў зямлі мы ўбачым адзінкамі альбо кучкамі ўсякія дрэвы ці цылыя аграмадныя дэндролёгічныя у некалькі дзесяцін сады. Вазьмеце, напрыклад, Віцебск. Чаго лепш, як узгорысты бераг Дзвіны супроць Выканаўчага Камітэту ці Духаўскі роў? Калі гэтыя месцы зьяўляюцца забаваю гораду ў гэты час, калі на іх нічога не расьце, дык разважце, якое хараство яны будуць мець, калі на іх будуць розныя сарты хвойных і ліставых расьлін. А пусташ б. жыдоўскіх могілкаў, якая дзякуючы клопатам жыдоўскага грамадзянства не забудовалася й адгрывае ролю, «легкіх гораду», як называюць гігіяністыя гарадзкія сады А берагі Віцьбы? А могілкі ў межах гораду, якія скоро запоўняцца і павіны будуць зачыніцца? Трэба думаць, што гэтыя ўсе месцы будуць заняты пад сыстэматычную дрэвапасадку. Будзем чакаць, але мы ўпэўнены, што наша Таварыства Краязнаўства будзе выведваць ня толькі, што было і што будзе, але і зазначваць, што павінна быць і што будзе. І гэта асабліва лёгка здабыць у такой справе, як узмацаваньне і аздраўленьне забудаваных мясцовасьцяў, дзе ня можа быць двух думак і дзе поруч могуць працаваць усе людзі і ў гэтай агульнай працы прывыкнуць шанаваць, разумець і цаніць адзін другога.

Бешанкавіцкі сад.

(Бешанкавіцкі раён, Віцебскае акругі).

Бешанкавіцкі сад каля м. Бешанковіч, Віцебскае акругі—пераважна творчасць аджыўшага багатага панства, утварэнне цэлых пакаленьняў магнатаў; ён галоўным чынам адбіў у сабе толькі бляск аджыўшай цяпер роскашы і назаўсёды загінуўшага жыцьцёвага ўкладу. З самага пачатку зварачвае на сябе ўвагу прыгожае разьмяшчэнне вялікае плошчы травянога газону перад галоўным домам. Тут захаваліся пышныя старыя дрэвы, служачыя нібы вянком усяго ландшафту. Між іх адчыняецца прасьвет з далёкім выглядам на раку Заходнюю Дзвіну. Некаторыя вялікія групы, што маюць выгляд асобных гаёў густалісьцёвых дрэў, добра захаваліся. Паміж іх шмат дубоў, ясеню, ліп і каштанаў, якія ўтвараюць задні фон усяго малюнку, а на шырокім газоне вылучваецца некалькісьмэтрычнаразьмешчаных, маляўнічых груп буйных красуючых кустоў. Блізка дома, папсутага пажарам, але яшчэ захаваўшага рысы прыгожай капітальнай будовы, што пабудована, як відаць, у канцы 18 ст. і мае разам з акаляючым яго садам бяспрэчна мастацкагістарычнае значэнне, асабліва кідаецца ў вочы раскошны экзэмпляр срэбна-шэрага, вузкалісьцёвага моху *Eleagnus angustifolius*—дрэва з пахучымі кветкамі, якога шмат разводзяць у Паўднёва-Заходняй Эўропе і на Усходзе. У нас жа яно ў большасьці вымярае. Недалёка ад дому знахо-

дзяцца вялізарныя для вясковага садоўніцтва цяпліцы, што патрабуюць значнага рамонту. Тутака захавалася ў адным аддзяленьні некалькі вінаградных старых лозаў. Выстаўленья на паветра блізка цяпліцы расьліны паказваюць, што галоўная частка іх зьнішчана і цяпер засталася толькі некалькі, даволі яшчэ дэкарацыйных, хоць і папсутых драцэн, якіх памылкова завуць пальмамі (*Dracaena indivisa*). Апрача таго Залатое дрэва (*Aucuba japonica*) і яшчэ *Aralia sieboldi*, *Evonymus japonicus*, *Evonymus japonicus foliis variegatis*, *Deutzia gracilis* і д. п. Недалёка ад будынку расьце, як відаць, *Vitis adar-tissima*, г. з. буйналісьцёвы японскі вінаград з пахучымі кветкамі, але вельмі нясмачнымі ягадамі. Тутака захаваліся буйныя эфэктныя кусты (*Ribes nigrum foliis aureis*), г. зн. чорнай смуродзіны з лісьцем жоўтага колеру і залацістым адценьнем; буйныя кусты вядрэнцавалісьцёвай рожы з белымі кветкамі (*Rosa pimpinellifolia flore albo sempleno*). Гушча або правільней поўная вялікая калекцыя самых стракатых адменьнікаў (*Primula veris*). Садовы першацвет. Залацістае лісьцё асобнага сорту каліналісьцёвага бэзу ці правільней бурбалаплодніка каліналісьцёвага (*Physocarpus opulifolius aureus*), групы шматгадовых паўночнаамэрыканскіх (*Zurinus poliphillus*), пераважна цёмных фарбаў, высокія махровыя (*Rudbeckia laciniata*) і д. п. дапаўняюць агульны малюнак, але

асабліва зварачвае на сябе ўвагу падбор найцікавых відаў вельмі рэдкіх дрэваў і кусты, якія маюць асаблівае значэнне для дэкарацыйнага садоўніцтва нашай мясцовасці з тае прычыны, што паміж іх добра захавалася яшчэ шмат экзэмпляраў, вельмі вартных, бо яны прыстасаваліся да нашага клімату й бяз жаднае аховы перажываюць зімовыя халады. Некаторыя з гэтых, у поўнай меры акліматызаваных расьлін, дасягнулі ўжо вялікага разьмеру і паважнага ўзросту. Ёх трэба было-б захаваць, якія б перашкоды для гэтага не сустракаліся.

Сам парк з сажалкамі разьбіты ў ангельска-францускім стылю і мясцамі ўтварае моцнае ўражаньне. Яго трэба безадкладна аднавіць. Апрача таго, ёсьць рэшткі школьні фруктовых дрэваў і фруктовы сад. Треба адзначыць, што ў сажалцы добра разьвіваецца прывезеная з-за мяжы *Nymphala rosea* вадзяная ружовая лілея, якая бадай не сустракаецца ў садох СССР.

* * *

УВАГА: Нядаўна рэдакцыя атрымала весткі быццам Райвыканкам загадаў мястэчку ў «дзень лесу» садзіць дрэвы каля кожнай хаты, якія браліся з Бешанкавіцкага саду, і дзякуючы нядабайнай перасадцы, на новым месцы ня прыжылі.

Рэд.

Ботанічны сад Дзяржаўнага Вэтэрынарнага Інстытуту.

Гістарычная даведка. Ботанічны сад быў адчынены ў 1919 годзе па пачыну агранома Г. М. Садоўскага пад назваю «Школьнага Саду», які, зьяўляючыся агульным вучэбным садам для ўсіх школаў м. Віцебску, даваў магчымасьць вучням на практыцы атрымоўваць неабходныя весткі па ботаніцы, садаводзтву, кветаводзтву і гародніцтву.

Усе працы ў садзе павінны рабіцца пад кіраваньнем інструктароў і выкладчыкаў.

У 1920 г. назва «Школьнага Саду» была зьменена на «Вучэбна-паказальны Сад Губпрофасьветы», а ў 1921 г. сад быў перададзены Сельска-Гаспадарчаму Інстытуту, пасля зачынення якога, застаўся ў веданьні адчыненага ў 1924 г. Беларускага Дзяржаўнага Вэтэрынарнага Інстытуту.

У бягучым годзе, дзякуючы згодзе паміж Вэтэрынарным Інстытутам і Акрана, ў садзе адбываюцца правільна працы па садоўніцтву, ботаніцы, квегаўніцтву й гародніцтву з вучнямі гарадзкіх школаў.

Кароткае апісаньне. Места, якое займае Ботанічны сад ўяўляе старадаўні панскі сад, які, дзякуючы дрэннаму дагляду і няправільнаму саджэньню дрэваў надта запушчаны й папсаваны, але займае вялікі пляч (каля 7.000 квадр. саж.), зручны па становішчу, амаль не ў асяродку гораду і выдатны па характыву месцапалажэньня.

Парэзаны рэльеф мясцовасьці, палажэньне пры р. Віцьбе, дэве саджалкі, схіл узгорнае часткі саду на поўдзень-усё гэта чыньнікі, выключна спагадныя для самых разнародных ботанічных саджэньняў і дасьледчых культур. У садзе налічваецца каля 500 пладавых дрэваў і амаль ня ўсе прадстаўнікі мясцовых гатункаў расьлінасьці, невялікая сядзіба дэкарацыйных дрэваў, ягадныя кусты, цяпляца, парнікі, клямбы з кветкамі, невялікае паказальнае поле й агарод.

Уся ніжэйшая палова саду разьмеркавана па новаму пляну пад кветнік й жывы зельнік травяных расьлін.

Аб жывым зельніку, які, бязумоўна, займае галоўнае асяродкавае месца ў садзе, неабходна сказаць болей падрабязна.

Жывы зельнік існуе з году адчынення школьнага саду, г. зн. з 1919 г. Цяперака ён займае трыкутны абшар саду каля ракі, працягам каля 60 сажняў. Апрацоўка гэтага абшару была зьвязана з вялікімі перашкодамі: запушчанасьцю, няроўнасьцямі і вялікаю колькасьцю каменяў у глебе і інш.

Пры пракладцы градак неабходна было ў шмат якіх мясцох выбіраць сьмяцьцё й гліну глыбінёю 7-8 вяршкоў і насыпаць добрае зямлі. Шмат працы й часу пайшло на пракладку сьцежкак, якіх у гэтай частцы саду зусім ня было. Гэтыя цяжкія земляныя працы выпаўняліся рукамі вучняў.

Stachis silvatica L. fol. var.—Чысьцік лесавы.

Thymus chamaedrus Fr. fol. var.—Чабар дубраўны.

Gallium Molugo L. fol. var.—Маруна звычайная.

Urtica dioica L. fol. var.—Крапіва звычайная.

Veronica chamaedrys L. fol. var.—Вероніка гаевая.

Rubus idaeus L. fol. var.—Маліна

Galeobdolon luteum Huns. fol. var. Добраполь жоўты.

Стракаталісьцёвыя формы трапляюцца большаю часткаю адзіночнымі экзэмплярамі¹⁾. Толькі тры з пералічаных стракаталісьцёвых формаў—*Gallium Mollugo* L., *Taraxacum officinale* Wigg. і *Potentilla Anserina* L. былі знойдзены ў вялікай колькасці. Распаўсюжаньне *Gallium Mollugo* fol. var. прасочана на адлегласьці болей 20 вёрст удоўж чыгункі між Княжыцай і Забалотцай. Як менш жыццяздольная, чым нармальныя расьліны, стракаталісьцёвыя формы, адданыя самім сабе, большаю часткаю хутка выміраюць і нават пры пільным даглядзе растуць дрэнна. Некаторыя з іх, аднак, аказаліся надта сталымі, хутка плодзяцца й па свайму харакству, могуць мець значэньне ў дэкарацыйным садоўніцтве. Гэтакімі зьяўляюцца *Thymus Chamaedrus*, *Potentilla Anserina* й нек. інш.

Своеасаблівы матар'ял (больш 60 відаў) даставілі Ботанічнаму саду чыгуначныя шляхі. Гэта свайго роду асобная чыгуначная флёра, галоўным чынам—паўднёвыя прышэльцы: *Gypsophila paniculata* L. (вапнаўка мятловая), *Silene otites* Sm. (ляскатуха вушкавая), *Silene Fabaria* (L.) Sibth et Sm.

Achillea Gerberi M. B. (кываўнік жоўты).

¹⁾ Апроч пералічаных, на градках жывога зельніку ёсьць яшчэ каля дзесятку стракаталісьцёвых формаў, перанесеных з Бальшалецкага Бот. саду й таксама належачых мясцовай флёры.

Artemisia austriaca iacq (Быльнік аўстрыйскі).

Centaurea diffusa Lam. (Валашка галініста).

Centaurea maculosa Lam. Валашка крапчатая.

Mulgedium Sibiricum (L) Less. Малакан сібірскі).

Senecio viscosus L. (Старасьценьклейкі).

Senecio vernalis W et K. (Старасьцень вясновы).

Conringia orientalis Dum. (Конрынгія усходняя).

Draba repens L. (Крупка паўзучая).

Diplotaxis muralis Lessen.

Lepidium Draba L. (Клапоўнік крупчаты).

Lepidium campestre R. Br. (Клапоўнік палявы).

Plantago arenaria W. K. (Трыпутнік пяскавы).

Plantago maritima L. (Трыпутнік марскі).

У зьвязку з тым, што мясцовая флёра сумесна з занесенаю, ня можа здаволіць усім заданьням живога зельніку, у яго ўключаюцца расьліны іншых мясцовасцяў. Да 200 відаў і адменнасьцяў, галоўным чынам, маючых практычнае значэньне (лекавыя, тэхнічныя, дэкарацыйныя), альбо цікавых у біялёгічных адносінах (напрык., расьліны—компасы *Silphium laciniatum*, *Achillea filipendulina* і інш.) былі перанесены з Балшалецкага Ботанічнага саду, заснаванага В. В. Адамавым (у 13 вярстох ад Віцебску).

На ўзор гэтакая ж колькасць была сабрана ўлетку 1924 г. на Каўказе (у ваколіцах Пяцігорску, на горах Бештау, Жалезная, Машук).

Зельнік лекавых расьлін. Дзякуючы сваёймножнасьці, жывы зельнік аказаўся карысным для вучэбных устаноў з любым ухілам, дзе толькі выкладаецца ботаніка. Для Вятэрынарнага Інстытуту, пад ведамамі якога знаходзіцца сад цяперака, асабліва важны лекавыя расьліны. Зьбіраньню

іх надавалася ўвесь час асоблівае значэнне нават па чыста эканамічных меркаваннях. Беларусь агулам і Віцебшчына прыватна можа пастаўляць на рынак вялізарную колькасць лекавае сыравіны; гэта адно з нашых натуральных багаццяў, амаль не скарыстаных галоўным чынам з прычыны адсутнасці апавяшчэння аб гэтым народу.

Праўда, беларускі селянін ведае не мала лекавых траў, здаўна лечыцца імі, як умее, лечыць і хатною жывёлу, але далей гэтага справа ня йдзе. Адно пасобныя вясковыя шаптуны дабываюць, якую колечы карысьць з лекавых траў; звычайны селянін не даходзіць да думкі скарыстаць іх для павялічэння свайго бюджэту і ня можа гэтага зрабіць проста па няведанню таго, што, дзе й як трэба збіраць і дзе знайсці збыт. У гэтым стасунку, запэўна, вядзецца прапаганда й пашырэнне неабходных ведаў, але аднымі лекцыямі і распаўсюджваньнем літаратуры абыйсціся нельга бо па апісанню, хоць-бы й з прыкладам малюнку, дакладнае азначэнне траў для несьпэцыялістага недаступна—трэба паказаць іх у натуре. Даўно ўжо стала відэвочнаю, такім чынам, неабходнасьць паказваць лекавыя травы шляхам гадаваньня іх на асобных надзелах. Дзякуючы таму, што школа зьяўляецца найперш за ўсё прыладаю пашырэння ўсякага роду ведаў, існаваньне асобнага надзелу лекавых траў адразу-ж было прызнана неабходным і ўжо ў 1919 годзе ён быў заснаваны. Надзел гэты цяперака зьмяшчае 120 відаў лекавых раслін У яго ўлучаюцца расьліны, няпрыхільныя да нашае флёры, але маючыя больш-меньш самавітае лекавае прыстасаваньне. (Adonis ver-

nalis L., Althaea officinalis. L., Althaea rosea cav., Ruta dravcoleus L., Rnus loxicodendron, Atropa Belladonna L., Gigifalis purpurea L. Mentha piperita. L., Menfha crispa L., salvia afficinalis L., Hyssopus afficinis L. і іншыя).

У цеснай сувязі з лекавымі стаяць тэхнічныя травы. (Chrysanthsmum raseum. Aham, Rubiatueteorum L., Cartaneus tiuctorius L., Artemisia Dracunculus. L. і іншыя) і яны таксама ўведзены ў лекавы зельнік. Бязумоўна заслугоўваюць, затым, вывучэння ішматлічныя травы, што не атрымалі ўжываньня ў фармакопіі, але шырока ўжываюцца ў народнай мэдыцыне.

Калі мы дададзім да гэтага, што лекавая каштоўнасьць усіх траў нам невядома і што на лекавым надзеле, разам з лекавымі травамі, павінны быць зьмешчаны для ўхіленьня ад памылак, іх ня лекавыя блізьнюкі (напрык. маркоўнік падобны на амежнік, рамонак не пахучы падобне на лекавы і інш, дык выявіцца, што для жадаючага заняцца сур'езным вывучэннем лекавых траў, неабходна ведаць мясцовую флёру агулам, г. зн. і тут выўляецца значэнне жывога зельніку ўзятатага цалкам.

Сабраны ў Ботанічным садзе матар'ял не ляжыць памёршым капіталам, але шырока скарыстоўваецца вучнямі і аматарамі прыроды, якія бываюць у садзе для заняткаў у вялікай колькасці, асабліва вясной.

З 26 сакавіка на 10 чэрвеня г.г. было: а) 158 экскурсій з колькасцю удзельнікаў 4789 чал. б) асобных дабраахвотных супрацоўнікаў для заняткаў 523 чал. Усяго 5312 чал.

Экскурсіі асобных асоб для агляду саду не рэгістраваліся.

Бальшалетчанскі Ботанічны сад.

У 15 вярстох ад Віцебску, у мясцовасьці Бальшыя Летцы, ёсьць ботанічны сад каштоўны па зробленых у ім досьледах акліматызацыі дрэў і шматгадовых расьлінаў, за якім Ботанічны сад СССР лічыць вялікае навуковае значэньне. Бальшалетчанскі ботанічны сад у сучасны момант мае наступныя каштоўнасьці:

1. Цікавая, як з боку натуральна-гістарычнага, так і з боку гістарычнага (старадаўнія курганы) маляўнічая мясцовасьць. Ледавіковая морэна, нахіл троха паднятых прыступкаў, разнастайнасьць глебы і масавая разнастайная расьлінасьць, якая характэрна нашай флёры. Запушчаны парк, які складаецца галоўным чынам з натуральных зараснікаў усіх галоўных гатункаў нашае краіны; гэта зьяўляецца відавочным паказьнікам рознае барацьбы за існаваньне й узаемаадносіны расьлінных формацыяў.

2. Багаты збор рэдкіх драўляных гатункаў з розных мясцовасьцяў паўночнага паўкуляля. Упоўне акліматызаваны прадстаўнікі азыяцкай расьлінасьці, а гэтак сама й заходня-эўрапейскай у гатунку асобных прымернікаў, якія трываюць наш клімат (да 400 гатункаў).

3. Надта вялікі збор шматгадовых травяных расьлінаў з розных мясцовасьцяў Эўропы, Амэрыкі й Азыі.

4. Невялічкая земляная цяпляца хоць першапачатковага ладу, але захоўвае ў сабе каля 300 гатункаў эк-

зотычных расьлін, цікавых, як у навуковым, так і вучэбна-паказальным стасунку; сярод іх маюцца дужа вялікія рэдкасьці.

5. Бальшалетчанскі ботанічны сад мае некалькі новых расьлінных гатункаў, адменнасьцяў, якія яшчэ не апісаны ні ў вучэбнай ні спэцыяльнай літаратуры. Усе вышэй адзначаныя расьліны сумесна з іншымі культурамі, маючымі практычнае значэньне, існуючымі ў садзе, як лекавымі, тэхнічнымі, алейнымі, ягаднымі, вошчнымі, прысмачнымі, пахучымі й сельска-гаспадарчымі расьлінамі складаюць у агульным ліку, сумесна з належнымі да мясцовай расьлінасьці саду, жывы зельнік, у якім налічваецца звыш 2000 відаў.

6. Ёсьць даволі вялікі зельнік, які патрабуе апрацоўкі і монтыроўкі.

7. Вялікі збор насеньня, пэўна, больш за 1000 відаў.

8. Невялічкі ботанічны музэй, які налічвае некалькі сот экспонатаў, што патрабуюць шафоў, вітрынаў, паліцаў і інш.

Толькі пры гэтых умовах ёсьць магчымасьць вясці навуковую працу й даць паважны ўклад у навуку, працуючы ў напрамку дасьледаваньня мясцовай флёры і выконваючы спэцыяльныя заданьні.

У канцы 1924 г. Бальшалетчанскі ботанічны сад перададзены ў веданьне Беларускага Дзяржаўнага Вэтэрынарнага Інстытуту.

Віцебскі Вэтэрынарна-Зоолёгічны Музей.

Віцебскі Вэтэрынарна-Зоолёгічны Музей пачаў утварацца з студзеня 1918 г. Вэт.-Зоолёгічны Музей, утвораны ў кругагег крайняга гаспадарчага руйнавання, пры поўнай адсутнасці асобных асыгнаванняў на яго будову, зьяўляецца поўнасьцю прадуктам энэргіі пролетарскае творчасці.

Арганізатарам і загадчыкам яго быў загадчык Губэрнскага Вэтэрынарнага аддзелу, вэтэрынарны ўрач Е. Ф. Алонаў, цяпер рэктар Беларускага Дзяржаўнага Вэтэрынарнага Інстытуту.

Музей складаецца з наступных аддзелаў.

1. Інфекцыйных хварабаў.
2. Незаразлівых хваробы.
3. Глісных хваробы.
4. Бактэрыолёгія.
5. Акушорства.
6. Уродзтва ў жывёлаў і чалавека.
7. Рацыянальнае каваньне.
8. Боенская справа.
9. Анатомія.
10. Жывёлаводзтва.
11. Зоолёгія.
12. Ботаніка.
13. Орнітолёгія.

Усяго ў Музеі па каталёгу ў сучасны момант ёсць звыш 1500 экспанатаў. Сярод экспанатаў Музею ёсць каштоўныя й рэдкія муляжы па заразлівых хваробах, дагляду за жывёламі, зоолёгіі і інш.

Пры Музею маюцца наступныя ўстановы:

1. Сталая выстаўка па барацьбе з тубэркулёзам жывёлаў і чалавека.

2. Майстэрня па вырабу музейных экспанатаў, муляжаў, дыяграм і інш.

3. Вэтэрынарная сельска-гаспадарчая бібліятэка, якая мае звыш 1200 назваў.

4. Аўдыторыя.

Адведваемасьць Музею па рэгістрацыйных вестках за 1924 год:

адзіночных адведнікаў 13.615 чалавек, арганізаваных экскурсыяў 110 з 3975 удзельнікамі. Усяго наведала Музей у 1924 г.—17.320 чалавек.

Гэткія ў кароткіх рысах весткі аб Вэтэрозоолёгічным Музеі.

У вэтэрынарна-асьветным стасунку Вэтэрозоолёгічны Музей займае асобнае месца. Аб значэньні яго аўтарытэнта сьведчаць водзвы прадстаўнікаў цэнтральных і мясцовых устаноў, так,—Старшыня Савету Народных Камісараў БССР т. Адамовіч, наведаўшы ў 1924 годзе Вэтмузей, піша: «Беларусь старана сялян і мэта наша вясьці сельскую гаспадарку пад ухілам жывёлаводзтва, так што ваша выстаўка мае вялізарнае значэньне і павінна служыць вялікую службу сялянству ў справе падняцьця на вышэйшую ступню с.-г. культурнасьці ў ёй».

Член надзвычайнай ваенна-санітарнай камісіі пры Рэваенсавеце Рэспублікі, член РКП, д-р Брускін у 1921 г. піша: «Пакідае надта добрае ўражаньне прадуманасьцю і ўсебаковасьцю. Дзеля санітарна-асьветнай чыннасьці дае надта каштоўны ма-

тар'ял і можа ўпоўне паслужыць узорам і прыкладам для другіх гарадоў Рэспублікі, а для аддзелаў аховы здароўя—асабліва».

Член калегіі Цэвэтупра Наркамзему, член РКП тав. Гінзбург піша: «Вялікая справа-арганізацыя музэю, многа працы і энэргіі пакладзена ініцыятарам, шмат зроблена на карысьць вэтэрынарнае асьветы нашых працоўных гушчаў».

Член УЦВК Кірылаў у 1922 г. піша: «Губвэтадзел затраціў энэргію на ўтварэньне каштоўнай і надта карыснай для шырокіх масаў выстаўкі. Таму, хто яе наладзіў жадаю ад душы яшчэ больш прынесці карысьці чалавецтву і жывёліннаму міру».

Старшыня Віцебскага Губвыканкому тав. Крылоў піша: «Дом Вэтэрынае Асьветы дзеля нашай земляробчай губэрні мае вялізарнае значэньне і павінен служыць прадметам асобных клопатаў з боку ўсіх ворганнаў, што працуюць над паляпшэньнем сельскае гаспадаркі й падняцьцем культуры вёскі. Пажадаю Дому доўга жыць і разьвівацца з тым, каб ён стаў установаю, знаёмай кожнаму сельскаму гаспадару».

Начвэтуправы Зах. фронту т. Пальнер піша: «З найвялікшым здавальненьнем абглядзеў Музэй і вынес глыбокае ўражаньне. Адзначаю існаваньне гэткае ўстановы, як надзвычайна

чайна сьветлае зьявы ў сучасным жыцьці».

У 1921 г. з пастаноўкаю вэтэрынарнае справы ў губэрні азнаёміліся прыбыўшыя ў Віцебскую губэрнію члены Калегіі Цэвэтупра Наркамзему. Вынікам іх знаёмства з Вэтэрынарна-Зоолёгічным Музэем было ахаваўчае пасьведчаньне, выданае Наркамземам.

У гэтым пасьведчаньні запэўняецца «што Вэтэролёгічны Музэй з выстаўкаю па барацьбе з тубэркулёзам, што існуе пры ДOME Вэтсанітарнае Асьветы ў гор. Віцебску (вул. Леніна 39) зьяўляецца, як адзіналічны па ліку і характару экспонатаў у Савецкай Рэспубліцы установаю, маючаю значэньне ня толькі губэрнскае, але й дзяржаўнае і што знаходзячыся ў Музэі прапараты, муляжы, моделі, калекцыі, малюнкi і інш. прадстаўляюць для Рэспублікі незамянімую каштоўнасьць».

На Ўсесаюзнай С.-Г. Выстаўцы ў 1923 г. Музэю быў выдан ганаровы дыплём II ступені, як установе, якою «вьяўлена буйная арганізацыйная заслуга ў справе вэтэрынарнае асьветы за пэрыяд савецкага будаўніцтва». Музэй зьяўшаецца на галоўнай вуліцы гор. Віцебску ў муніцыпалізаваным для яго двухпаверхавым доме. У музэю 18 пакояў; дзевяць пакояў зьмешчаны ў відзе амфіляды.

Бачэйкаўскі сад і палац.

(Бешанкавіцкі райён Віцебскае акругі)

Бачэйкаўскі сад ляжыць у б. маёнтку Бачэйкава Віцебскае акругі. Ён таксама — утварэнне, падобнае да Бешанкавіцкага але выяўляе асаблівую цікавасць у мастацка-гістарычным стасунку й мас на сабе адбітак больш аддалёных, атуленых поэзіяй мінулых вякоў, эпохі папярэдняй вялікай французскай рэвалюцыі і зьяўляецца свайго роду рэдкім помнікам старой культуры чалавецтва.

Бачэйкава — адна з каштоўнасьцяў ня толькі Беларусі, але можна сказаць і СССР, хоць выключна ў мастацка-гістарычным стасунку і выяўляе сабою помнік садовага будаўніцтва перша-ступянёвай вартасьці. Аб яго значэньні тутак ж няма магчымасьці падрабязна гаварыць; яно ў поўнай меры вядома спецыялістам, з тае прычыны, што шмат разоў у сур'ёзных працах па прыгожаму садабудуўніцтву, а таксама па гісторыі нашага краю, аб гэтым садзе гаварылася. Апрача таго, аб гістарычных успамінах, зьвязаных з гэтым маёнткам, існуюць асобныя творы, якія складаюць у сучасны мамант бібліографічную рэдкасць. Цікава, што значэньне Бачэйкаўскага саду вядома нават месным жыхаром і некаторыя з іх не без наіўнага гонару гавораць, што гэта «трэці сад у сьвеце». Гэта памылка заснована на тым, можа часамі нават і ня ў поўнай меры верагодным зданьні, што Бачэйкаўскі сад зьяўляецца трэцім садам, разьбітым у Расіі па тыпу Ленотра,

вядомага мастака-садабудуўнічага самага сьветлага часу эпохі французскіх каралёў.

Згодна некаторым даным вядомы французскі садабудуўнічы Ле-Блён, што уклаў плян Петаргофскага саду ў клясычным французскім стылю, а таксама Пятроўскага парку каля Масквы, праездам спыніўся ў Бачэйкаве і для ўласьніка гэтага маёнтку, Цэханавецкага, разьбіў новы парк у Ленотраўскім жанру. Гэта было яшчэ ў сувязі з тым, што ўласьнік Бачэйкава меў адносіны да польскага пасольства і быў ледзь ня тэй самай асобай, якой, як вядома з слоў А. Рэгеля (аўтар «Истории художественного садоводства в России») Пётра I, памятаючы грандыёзную абстаноўку Ленотраўскіх твораў, якія ён бачыў у Парыжы, нібы гаварыў у 1720 г. наконт запрашэньня чужаземных садабудуўнічых: «Калі пражыву яшчэ тры гады, буду мець сад лепшы, чымся ў французскага караля». Натуральна, што польскі магнат скарысаў выпадак і пабудаваў ў сваім маёнтку сад у самым модным тады стылю пры дапамозе самага вядомага ў той час мастака — садабудуўнічага.

Сад спускаецца трыма тэрасамі да ракі Улы і падобна Вэрсальскаму замыкаецца ўздоўж каналам, што упадае ў раку. Наагул, некаторае падабенства ў агульным разьмяшчэньні асноўных элемэнтаў, групаў, галоўных дарог і тэрасаў Вэрсальскага

парку, хоць і ў значна зьмешаных разьмерах, кідаецца ў вочы, маючы на ўвазе галоўным чынам ня самы ландшафт, ня дэталі й архітэктурныя формы, а толькі агульны характар стылю.

Тыльны плян удалым разьмяшчэньнем маляўніча затуляецца, што надае разнастайнасьць віду на высокі бераг ракі з разьмешчанымі на ёй будынкамі мястэчка, на палову захаванага ад вачэй чалавека высокімі купчастымі дрэвамі.

Найдалейшая тэраса, падзеленая падоўжным каналам, убраная пясочнымі дрэвамі, зьяўляецца самаю ніжэйшаю. Бліжэй да чалавека, калі глядзець з балкона дома, пабудованага ў 1769 г., разьмяшчаецца другая тэраса, адлучаная ад першай прыгожымі газонамі пакатамі — характэрная асаблівасьць Ленотра, які, як вядома, ухіляўся ўсходаў. З абодвух бакоў знаходзяцца затуленыя аляямі фруктовыя сады, а бліжэй пад дом, направа, узвышаецца фасад вялікай будыніны-цяпліцы, што была выканана ў прыгожых рысах і гарманічных прапорцыях.

Пасярэдзіне другой тэрасы знаходзіцца правільны простакутнік, які паглыбляецца ўступамі, што ўтвараюць розныя геамэтрычныя фігуры сваймі перасякаючыміся роўніцамі. Тутак — месца для раскошнага дыванавага кветнага партэру і калісьці быў фантан. Усё гэта акрайкоўваецца з бакоў двума падоўжнымі шэрагамі вялікіх стрыжаных ёлак, якія сваймі фігурамі ўтвараюць штось на кшталт штучных вежаў з шалашападобнымі вярхамі й шырокімі цокалямі — п'едэсталямі. Па абодвух баках разьмешчаны буйныя масывы вялікіх ліпаў, зусім злучаных сваімі вяршынямі, з пераблытаным паміж сабою галлём, так што ў агульным яны ўтвараюць вялізарныя чатырохкантовыя фігуры з раўналежнымі бакамі простакутнай формы. Пасярод адной з іх разьме-

шчаны складаны «лябірынт», які ў поўнай меры добра захаваўся да нашага часу і вельмі цікавы, дзякуючы тым малюнкам, якія ўтвараюцца перасячэньнем утвараючых яго вузкіх дарожак. Тутак заўсёды пануе цёмная і праменьні сонца ледзь-ледзь прабіваюцца праз густалісьцёвыя дрэвы. Унутры другога масыву знаходзіцца таксама складаная камбінацыя дарожак, утвараючая монограму ініцыялаў уласьнікаў і гэральдычныя фігуры іх гэрба, папраўдзе сказаць, цяпер, дзякуючы некаторым зьменам, ня вельмі прыметныя.

Апрача таго, упоперак тэрасы, у далёкай яе частцы, разьмешчаны таксама групы стрыжаных дрэваў у відзе правільных геамэтрычных фігур, а па краёх парку йдуць пышныя алеі высокіх, таксама стрыжаных да верху лігаў з плоскаю пазёмнаю паверхняю на версе; усярэдзіне-ж на кшталт склепанёвых галэрэяў, маляўнічых аркаў, орыгінальных брамаў і д. п.

Бліжэйшая да дому невялікая тэраса аддзяляецца ад наступнай, толькі што апісанай, пакатамі адлогаў, накрытымі травой і зрэзанымі пад правільнымі вугламі. Яна паступова пераходзіць цікава скамбінаванымі ўступамі да самае асновы дома.

Апошні за сваё доўгае існаваньне шмат разоў перабудоўваўся і толькі пасля нядаўняга рамонту добра захаваўся. Ён вельмі прыгожы і хоць зьяўляецца будоваю модэрнізаванага цяпер стылю рокако, усімі сваімі арнамантамі і мастацкаю трактоўкаю дэталю з надворнага боку ўпаўне падыходзіць да французскага характару саду, як пабудаваны з вялікім густам. Усярэдзіне пакоі маюць сучасны характар і, як відаць, былі абсталяваны скарэй за ўсё ў ангельскім гусьце.

Варочаючыся да цяпліцаў і да таго, што ў іх зьмяшчаецца, неабходна заўважыць, што садоўнік здолеў захаваць вялікую частку расьлінаў, якія ў ёй

знаходзіліся. Цэлае аддзяленне ці правільней асобная цяпляца дэкарацыйнага кветкаводтва занята вельмі дарагім цяпер зборам разнастайных бэгоніяў цікавых сартоў, у значай калыкасыці пераважна клубнявых. Тут-жа захоўваецца шмат пэяргоніяў, што зьяўляюцца прыгожым матарыялам для розных квятнікоў і разнастайных дэкарацыяў. Ёсьць вінаград, пэрсікі й абрыкосы; калісь-то былі ананасы, а цяперака захавалася больш 300 дарослых гаршэчных кустоў, цэлыя парнікі напоўнены карняўласнымі чаранковымі рожамі з зусім правільнымі назвамі, парнікі з дынямі і вельмі дарагімі ў нашу пару для дывановага кветкаводтва расьлінамі.

З паветраных расьлін, якія асабліва зварачваюць на сябе ўвагу, неабходна напаміньці дарослыя кусты праўдзівай *Syringa persica* (садоўнікам зроблены таксама і маладыя яе атожылкі), *Hydrangeo paniculata* і цэлае мноства розных адменнасьцяў ёлак і некаторыя іншыя хвойныя пароды, пераважна сізых адценьняў паўночна-амэрыканскага, а таксама і заходня-эўропэйскага пахаджэньня. Больш падрабязны пералік таго, што тутака ёсьць зьяўляецца лішнім, бо гэта завяло-б нас надта далёка, але неабходна ўспоміньці, што значэньне Бачэйкаўскага садоўніцтва вельмі вялікае ў сучасную пару, як крыніцы, адкуль наагул можна карыстацца матарыялам для пабудовы разбураных цяперака цяплічных гаспадарак.

Матарыял па кветкаводтву і цікавыя цяплічныя расьліны, як кажучь, захаваліся яшчэ ў камуне «Іванск» (Чашніцкага райёну), на якія таксама карысна зьвярнуць увагу; тамака, паміж іншым, растуць пладаносныя нават тутавыя дрэвы (шаўкавішнікі).

Меставае садоўніцтва й грамадзянскія сады, маючы такое вялікае значэньне ў цяперашні час, асабліва дэкарацыйная частка іх, якую вельмі цяжка цяпер падтрымаць або завесьці, мо-

гуць у нас адрадіцца выключна карыстаючыся ўсім тым, што удалося Бачэйкаўскаму садоўніку, ня толькі захаваць ад зьнішчэньня, але яшчэ й развесьці ў вялікай колькасыці маладых экзэмпляраў. Гэты-ж садоўнік з даўняга часу мае досьлед у «тапіярным мастацтве» (так завецца ўменьне надаць ножніцамі розныя штучныя формы дрэвам), зьяўляецца рэдкім у наш час чалавекам, каторы мог-бы й на будучы час падтрымаць, калі падтрымаць яго самаго, усе тутэйшыя мастацкія сады і пабудоваць сабе, так кажучы, цэлую школу вучняў у галіне свайго майстэрства.

Шырокі газон перад домам, маляўніча дэкорыраваны з боку ўезду, зварачвае на сябе увагу прыгожым бардзюрам нізка стрыжаных ёлак, пабудованым усяго 40 гадоў таму назад, дзьвюма вялікімі сізымі паўночна-амэрыканскімі «калючымі» ёлкамі — *Picea pungens glauca* Kosteri, якую завуць часамі *Parreana glauca*, кэдрам і вялізарнымі кустамі праўдзівага чырвонацветнага махровага баярышніку. Усё гэта, растучы блізка каля дарогі, абломліваецца рабочымі савецкай гаспадаркі, жыхарамі мястэчка і інш. людзьмі і ня можа цяперака так строга ахоўвацца, як расьліны, што растуць блізка цяпліцы й кватэры садоўніка.

Варта заўважыць, што адна з ёлак— вежаў папсавалася ў часе прабываньня тутака вайсковых аддзелаў ад пушчанай ракеты (тры чвэрці шалашападобнай вяршыны згарэла); калі ўзяцца за выпраўленьне, дык умелаю стрыжкаю і распраўленьнем галля астатняй часткі на новым каркасе можна яшчэ спадзявацца ў працягу некалькіх гадоў зноў надаць ёй ранейшы выгляд. Неабходнасьць захаваньня такога роду культурных устаноў, як Бешанкавіцкі і Бачэйкаўскі сады відаць яшчэ і з таго, што трэцяя суседняя гаспадарка Фатынь сваім існаваньнем і зьяўленьнем абавязана таму культурна-асьветнаму

значэнню і ўплыву, якое здаўна мела Бачэйкава на наўкольнае насяленьне. Фатынь утворана адным з шматлікавых вучняў садоўніка, у большай ці меншай колькасці якіх амаль кожны год выпускаў Бачэйкаўскі сад, хоць там ніколі ня было садовае школы.

Гэтыя вучні па бліжэйшых ваколіцах, а часта і шмат далей разносілі атрыманае тут насеньне навукі, што прыносіць і цяперака ў некаторых выпадках упаўне карысныя плады, як мы і бачылі з нарысу аб Фатыньскім садзе.

Бібліотэка іезуіцкай колегіі.

У Віцебску захавалася бібліотэка был. іезуіцкай колегіі. У 1820 г., пасля выдаленьня з Полацку іезуітаў, частка іх бібліотэкі была перададзена Полацкай духоўнай сэмінарыі, а частка Віцебскай гімназыі. У сучасны мо-

мант частка гэтае бібліотэкі знаходзіцца пры Беларускам Пэдагогічным Тэхнікуме, частка ў «Доме Кнігі». У Белпэдтэхнікуме кнігі яшчэ ня прыведзены да парадку.

Мэтэаролёгічная станцыя.

У Каралёве, Высачанскага райёну працуе мэтэаролёгічная станцыя 2 разраду. Яна наладжана яшчэ ў палове мінулага веку Бялынецкім-Бірулем—дзеяльным супрацоўнікам Статыстычнага Камітэту, штогодна дастаўляўшым свае мэтэаролёгічныя назіраньні, што друкаваліся ў так званых «Обзорах Витебской губ.». У 1911 г. Біруля-Бялынецкі падараваў галоўнай фізычнай обсерваторыі сваю станцыю

з усімі будынкамі і прыладамі і 1000 кв. саж. зямлі ў садзе. Нядаўна частка архіву і бібліотэкі украдзены, некаторыя прылады папсаваны, а іншыя зусім зьніклі. Біруля-Бялынецкі памёр у 1917 г. Патрэбна заснаваць нагляд над станцыяй Цэнтральных Установаў.

Апрача Каралёва мэтэаролёгічныя станцыі ёсьць у Фатыні і Лужасьне.

Віцебская філія Усебеларускага аб'яднання поэтаў і пісьменьнікаў „Маладняк“.

Пашырэнне працы й павялічэнне складу Усебеларускага аб'яднання поэтаў і пісьменьнікаў „Маладняк“ стала рэчавістасцю.

Тыя заданні й мэты, якія яно сабе паставіла ўсё больш і больш узбуджаюць і прыцягваюць беларускую моладзь і беларускіх культурнікаў, якія прасякнуліся марксыцкім сьветапаглядам і якія хочуць, як гаворыцца ў дэкларацыі „Маладняка“, ідэі матар'ялізму, марксызму і ленінізму ажыццэвіць у беларускай мастацкай творчасці і імкнуцца да зьдзейсьнення гэтага шляхам калектыўнай працы.

„Маладняк“ захапіў і Віцебшчыну. У сьнежні мес. мінул. г. невялікая спачатку ініцыятыўная група заляжыла філію ў г. Віцебску. Пад кіраўніцтвам Ц. Б. „Маладняка“ пачалася праца, якая паступова пачала павялічвацца і ўцягваць новыя маладнякоўскія сілы.

У сучасны момант філія налічвае 30 сяброў, з якіх 11 зацьверджаны Ц. Б. „Маладняка“. Складаецца філія з слухачоў Белпэдтэхнікуму, Мастацкага Тэхнікуму і іншых культурнікаў г. Віцебску; ёсьць сябры філіі і з вёскі. Працай філіі кіруе абранае бюро з 3 чалавек, у лік якіх уваходзіць і кіраўнік. Вядзецца студыйная і грамадзкая праца.

Зразумела, што спачатку трэба было зьвярнуць увагу на працу над самімі сабой і такім чынам весьці студыйныя заняткі. Такім шляхам і йшла праца. Адзін раз у два тыдні збіраліся і заслухоўвалі даклады, разглядаючы творчасць, як наагул „Маладняка“, гэтак і паасобных выдатных маладнякоўцаў, а таксама займаліся чыткай і крытыкай уласных твораў.

Маючы на мэце пашырэнне ведаў сярод грамадзянства аб сутнасці й заданьнях „Маладняка“, а таксама лічучы, што пролетарская творчасць не павінна адрывацца ад жывых про-

летарскіх масаў і што яна павінна крытыкавацца гэтымі масамі, філія звярнула ўвагу і на гэты, грамадзкі бок працы, а дзеля гэтага была наладжана экскурсія за 10 верст у Лужасьнянскую сел.-гасп. школу, дзе быў зроблен даклад аб найноўшай беларускай літаратуры і чыталіся ўласныя творы. Філія сьвяткавала ўрачыста дваццацьгадовы юбілей літаратурнае праца

Віцебскі „Маладняк“.

Янкі Купалы, для чаго быў наладжаны вечар, на якім прысутнічаў сам юбіляр. У хуткім часе адбудзецца ў рабочым клубе вечар твораў Цішкі Гартнага. Вядзецца падрыхтоўка да вечару, пабудаванага выключна з сваіх уласных твораў.

Наагул трэба сказаць, што ў працы філіі заложан моцны фундамент, напрамак узяты правільны і можна чакаць добрых і карысных вынікаў.

Куткі жывой прыроды ў Віцебску і яго ваколіцах.

Маляўніча ўзгорыстая, перасечаная Дзвіною і Віцьбаю мясцовасць, дзе раскінуўся Віцебск, але мала маляўнічы сам горад. Увесь, як на далоні відаць Віцебск, калі пад'яжджаеш да яго на чыгунцы з боку Смаленску. Заграмаджаная плытамі Дзвіна, кучы шэрых дранічных дахаў, далей—цэгла й зялёза з рэзка бялеючаю плямаю Ўспенскага сабору пасярод і параўнальнай адсутнасцю зелені, што дае колер. У горадзе ёсць, запэўна, скалечаныя стрыжкаю дрэўцы на вуліцах, ёсць і сады, але іх ня многа.

У сонечны летні дзень не бароняць ад жары й духаты шчуплыя бульварчыкі па Ленінскай, Пушкінскай, Даўгарукаўскай вуліцах. Толькі Савецкі бульвар каля Дзвіны з прылягаючым быўшым губернатарскім садамі, сад Елагі ў Юр'явай горкі ды клянковыя пасады на Сянной плошчы, даюць досыць цені і прахалоды. Не адлічаюцца гэтыя сады й разнастайнасцю дрэўных насаджэнняў. Вярба, таполь, ліпа, бяроза, клён, вяз, ясень, каштан, дзве-тры Вямутавыя хвоі, адна-дзве мадрыны, бэз, глог, жоўтая акацыя, сьпірэя, слабіцельная крушына, гардавiна—вось, здаецца, і усё. Больш значныя сады належаць установам і зачынены для большасці публікі. Гэтакія—сад Саўпартшколы, нядаўна папсаваны парубкаю стагодніх клянюў, з досыць прыемнаю аранжарэяю; сад быўшага Епархiяльнага вучылішча з тутавымі дрэвамі, Ботанічны сад (быўш. Сляпея па Варапаеўскай вулі-

цы). Ботанічныя насаджэнні пасьледняга маняць да сябе многалікавыя эскурсы вучняў, тым больш, што ў межах гораду і блізьлежачых ваколіцах няма колькі—небудзь падхадзячага месца.

Заросшыя быльнікамі, закіданыя дрэвамі берагі Дзвіны, маюць значэнне толькі для мінералёгічных і географічных экскурсій; берагі Віцьбы вельмі стромкія, мясцамі закіданы сьмярдзючымі кучамі сьмецьця; равы—Дунай і Гапеяў (ён жа Духаўскі) таксама стромкія, сырыя й хоць у красавіку—травені там можна спаткаць чужыя ўсіх прадстаўнікоў вясновае флоры, але далей, летам, усё вытоптваемца людзьмі і жывёлаю.

Ня многа дае ботаніку-экскурсанту Віцебск, але многа дадуць прыгожыя і багатыя яго ўзгорыстыя ваколіцы, якія ў некаторых мясцох адлічаюцца выдатным характам. Бязладзьдзевая драпежніцкая парубка лясоў уканец скалечыла іншыя куткі і блізьлежачыя ляскі да гораду зніклі дасканальна, але лясістых месц яшчэ многа. З драўляных пародаў можна спаткаць, галоўным чынам, ёлку, хвою, асіну, вольху, бярозу, арэшнік, крушыну; сустракаецца дуб, клён, вяз, ясень, каліна, брызліна, жымалосьць, ялавец, чарэмха, воўчае лыка.

Прысутнасць чатырох рэкаў (Дзвіна, Віцьба, Лучоса, Лужасьнянка) вазёр, балот, равоў, узгоркаў, пяскаў абумоўлівае разначыннасць травяністае расьлінасьці.

Дасыць цікава стаячая асобна флёра чыгунак з азначаным сьцепавым схілам. Гэта, галоўным чынам, расьлінасьць—сухалюбы ўсякага сорту: палыны, чартапалохі, асоты, валлошка, старасьцені, крываўнік, дзіванна, шалфей, малачай, ляскатуха, чабор, люцэрны, цэлы шэраг зонтавых, бабовых, крыжыкавых, агурчыкавых (сіняк, румянка, астрыца), травяных расьлін (сьцепная цімафееўка, кастры) і г. д. Моцна трымае ўся гэта расьлінасьць свае пазыцыі—чыгуначную дарогу, спускаецца па схілах насыпаў, але ніколі ня выходзіць за межы чыгунікі на ваколільныя лугі й палі,—там ужо ўсё занята й няма месца прышлецу. Для аматара тут заўсёды знойдзецца што-небудзь новае, патрэбна тодыкі прайсьці па палатну вёрст дзесяць, асабліва старанна аглядаючы старыя закінутыя шляхі, кучы, дзе скідаецца сьмяцьцё і разьезды (напрыклад, Чэпіна на Ленінградзкай чычунцы).

Ну, а хто хоча бачыць сваё, роднае, таму, запэўна, трэба йсьці, перш-на-перш усяго з Віцебску на поўнач, па Велікалужкаму шляху. Прайдзеце вёску Разуваеўку, мінуеце сумныя рэшткі ня так даўно высечанага лесу і акурат, прайшоўшы дзьве вярсты, прыдзеце ў Альгова. Зьвернеце налева, прайдзеце яшчэ вярсту—і вы ў Подберазьзі, бязмоўна, у самай прыгажэйшай з ваколіц Віцебску.

Досыць значнае велічыні лугавыя паянкі, абкружаныя гаем, лясістыя берагі Дзьвіны з цяністымі равамі, адчыняюць вялікую разнастайнасьць матар'ялу. Асаблівым характэрам адлічаюцца гэтыя месцы вясною. Цэлыя квадратныя вёрсты ўверх і ўніз па Дзьвіне, да Уланавічаў (вёска ў двух вярстох ад Віцебску) залітыя цалкам стракатым насыцілам з блакітнае пералескі і стракатым яскрава-залацістага селязенечніка, мясцамі—кволяя бэзавыя кветкі воўчага лыку. З кож-

ным днём усё яскравей становіцца гэты дыван: зьяўляецца ў вялікім ліку белы й жоўты курасьлеп, гусіная цыбуля, шчамяліца, чубатка звычайная, браткі, капытнік, лотаць, чысьцяк, люцікі, (касубскі і залацісты), кісьліца, блюшчык, ключыкі, зьвярэц, дабраполь, лясная зоркаўка, мудранка, варанец, сядзьмічнік, купена (лекарская і многакветкавая), майнік, лантуш, дзерачка, трапечнік, тайнік, зязюлька, чароўнік. У некаторых мясцох, паміж кустамі арэшніку пралазяць з зямлі сакаўныя сьцяблы таемніка. З чароўным араматам распаўсюджаецца лунік, вядомы толькі ў адным з равоў; пашукайце добра і знойдзеце вэнэрын камашык, царыцу нашых архыдэяў. Сорамна прытулілася яна ў цяньку й моху і нудна чакае нямінуючага лёсу, калі сусед хутаранін, узяўшы ў рукі сякеру, аголіць яе прытулак да астатняе лазінкі, а жывёла даканае яго справу.

У саўхозе Подберазьзе нядаўна адчынена дасьледчая сельска-гаспадарчая станцыя. Досьледы проф. Афанасьева аб глебах і геолёгічных умовах гэтага саўхозу, надрукаваныя ў дадатку да справаздачы гэтай станцыі за 1924—25 г., могуць быць добрым кіраўнічым матар'ялам для тых, хто захачеў-бы скарыстаць Подберазьзе для геолёгічных экскурсыяў.

Калі хочаце зрабіць добрую пагулянку—не варочайцеся назад па старой дарозе. Прыемны берагі Дзьвіны. Прайдзеце ўніз па рацэ, але калі задумаецца па ёй дайсьці да Віцебску—ня скоря прыдзеце, бо рака тут робіць вялікую дугу ды й дарога берагамі марудная. Лепш павярнеце ад Слабодкі (вёска на правым беразе) налева, ідзеце прама праз паянку й лес, узойдзеце на горку. Перад вамі ўнізу вёска Уланавічы; далей, далёка на поўдзень да самага Віцебску, яскрава бялеючага на небасхіле, досыць вялікая ўзгорыстая раўніна.

(Уланавічы)

Праз вёску можна прайсці ў Мазурына—пяшчаную, заросшую хвойяй, мясцовасьць на беразе Дзьвіны—лягер мясцовых вайсковых частак і калісці каханае дачнае месца віцяблян. Але здабыча ня будзе тут багатая і лепш абайдзеце Уланавічы злева й сьмела ідзеце праз узгоркі і тарфянікі прама на Віцебск к чырвонаму будынку жыдоўскіх могілах. Па дарозе напраменна знойдзеце ўсю балотную флёру—падвей, расіцу, андрамэду, касандру, багун, ернік, чарніцу, брусніцу, буякі, журавіну (балотную й дробнаплодную) дуброўку, шэўхцэрыю, усялякія мхі, на пясках—сухалюбы: расходнік, кашачу лапку, лішайнікі і інш.

Зайдзеце сюды яшчэ раз, прайдзеце гэтыя месцы летам, праканайціся, як мяняецца расьлінны насыціл, як мяняе свой воблік мясцовасьць.

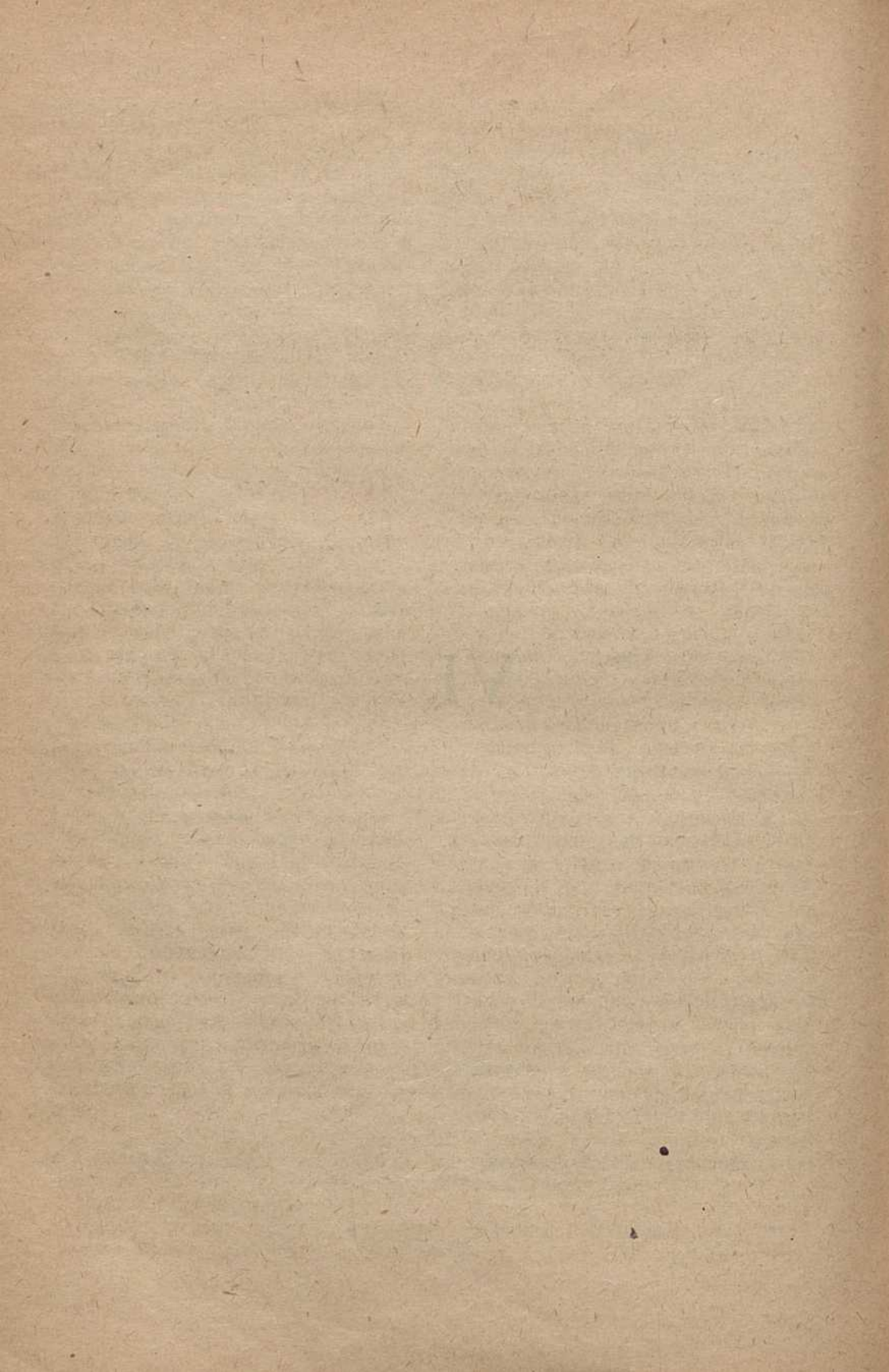
Акрамя вялікага гербарыя за лета можна сабраць у гэтых мясцох добрую калекцыю кузурак. Тут знойдзеце самых вялікіх і прыгожых нашых матылёчкаў (махаона, траурніцу, пераліўніцу, лентачніка таполевага, адмірала, шматкветніцу, розных перламутравак і інш.), усялякіх стракоз, конікаў, кабылак, жукоў і г. д.

У Слабодцы можна ўзяць човен і пераехаць на правы бераг Дзьвіны. Прыемныя й там месцы—шмат пяску, хвойя, баравікоў. Як раз насупраць сялібы Подберазьзя, у паўварсьце ад берагу, досыць прыемны хутарок Клімавічы з дэндролёгічнымі пасадкамі, узняўшымі цікавасьць у Менску і Маскве¹⁾; верстох у трох уніз па цячэньню, на Лужасьнянцы—Лужасьнянская сельска-гаспадарчая школа; далей сяло Лужасна, на захад—Гарадзецкая шаса й чыгунка на Ленінград.

¹⁾ Ня гэтак даўно аб ім рабіў даклад у біолёгічным гуртку вучоны лесавод Барткewіч.

Мала ведаюць жыхары гораду гэтыя месцы. Больш любяць тое, што бліжэй—хвойнік на Юр'вай горцы і Маркаўшчыну (у паўднёва-заходняй частцы Віцебску). Але вельмі шмат там людзей, усё патоптана, спажыта жывёлаю. Вельмі маляўніча падчас скарацякучая Лучоса—левы прыток Дзьвіны, на поўдзень ад гораду. Некаторыя месцы (напрыклад Лукішкі, Шпілі) славяцца сваім характам. Прыгожы Лятохінскі і Трубачскі бары з курганамі 12-га году ды й наагул расьлінасьць тут ня кепская, але для біолёга цікавей Віцьба. То звужваючыся да велічыні ручка, то шырока разьліваючыся ў плаціны і робячы балоты, уецца яна паміж стромкімі берагамі і ўпадае ў Дзьвіну ў самым цэнтры гораду каля маста. Трэба агледзіць яе ўсю да вялікага і досыць прыгожага Тулаўскага возера (вярстох у чатырох ад Віцебску). Як у гэтым, так і ў другіх вазёрах і балотах па левому і асабліва правому берагом ракі, а таксама ў многалікавых ямах цэгляных заводаў уздоўж Сураскага гасьцінцу, ад гораду да м. Журжава (у двух вярстох ад гораду) і ў самой рэчцы знойдзем усю вадзяную флёру: балотнік (вясновы і асеньні), шышняк (каласісты й мутаўчаты), пльвунец звычайны і сярэдні, вадаперыцу балотную, белакрыльнік, бабок трылісны, усялякага сорту люцікі (цвёрдалісны—*Ran. circinnatus*), атраўны, язычковы, прышчынец, вероніку ключавую й інш, амежнік, цікуту, парэзьнік, шальнік, стрэліцу, банцушнік, чарот (балотны, вазёрны, лясны), манік, дзікі рыж, жабнік, раскі, ірыс жоўты, сітнікі, трынасьнік, урэчнік (бліскучы, курчавы, маленькі, скрозьлісны), плюшчэй, пухоўку шырокалістую і інш. Бяссумненна, гэта самая лепшыя ў ваколіцах Віцебску месцы і для водных зoolёгічных экскурсыяў.

VI.

Статут Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства.

I. Агульныя палажэнні.

1. Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства мае мэтаю ўсебаковае вивучэнне й даследаванне Віцебскае акругі ў эаанамічным, натуральна-гістарычным, культурна-гістарычным і інш. стасунках, а таксама навуковую распрацоўку належачых да гэтай галіны пытанняў, распаўсюджванне адпаведных вестак і абуджэнне зацікаўленасці да заданняў Таварыства ў грамадзянстве.

2. Для ажыццяўлення паказаных у ар. 1 мэтаў Таварыства: а) заслухvae й абгаварvae даклады па сваёй спецыяльнасці; б) робіць грамадзянскія чытанні, дыстуты, выканаўчыя сходы і д. п.

Увага: Курсы вучэбнага характару адчыняюцца з папярэдняга дазволу адпаведаных органаў Камісарыята Народнае Асьветы. в) організуе лябараторыі, абсэрваторыі, паказальныя станцыі, наглядальныя пункты, музэі, пастаянныя й пэрыядычныя выстаўкі і г. д.; г) організуе нагляданні, збор колекцыяў і матэрыялаў, паездкі й экскурсыі; д) утварае бібліятэчкі па сваёй спецыяльнасці; е) прыгаварvae прэміі за прадстаўленую ў Таварыства працу; ж) друкуе свае працы; з) організоўvae зьезды па сваёй спецыяльнасці; і) адчыняе філіяльныя аддзяленьні ў іншых пунктах.

Увага: Пайменаваныя ў § 2 паўнамоцтвы Таварыства выконвае на аснове і ў межах існуючых законаў.

3. Таварыства мае пячатку з сваёю назваю.

II. Склад Таварыства.

4. Таварыства складаецца з сяброў: сапраўдных, ганаровых і супрацаўнікоў (корэспандэнтаў і выпярэднікаў).

5. Сапраўднымі сябрамі Таварыства могуць быць усе асобы, што працуюць у данай галіне. Першымі сапраўднымі сябрамі зьяўлюцца заснаваўцы Таварыства; нанова ўваходзячыя ў Таварыства абіраюцца на агульных сходах Таварыства.

6. Ганаровымі сябрамі Таварыства могуць быць асобы, што набылі вядомасьць сваімі працамі ў данай галіне, або маюць асаблівыя заслугі перед Таварыствам. Ганаровыя сябры абіраюцца на агульных сходах і карыстаюцца ўсімі правамі сапраўдных сяброў.

7. Сябрамі — супрацаўнікамі (корэспандэнтамі, выпярэднікамі) могуць быць асобы, пажадаўшыя аказваць Таварыству дапамогу ў яго працах. Сябры — супрацаўнікі залічваюцца Праўленьнем Таварыства згодна іх аб гэтым пісьмовым заявам. На сходах Таварыства яны карыстаюцца правам дарадчага голасу і ня могуць быць абраны ў склад адказных асоб.

8. Велічыня сяброўскіх складак для сапраўдных сяброў і тэрміны іх уплаты ўстанаўляюцца агульным сходам. Апошняму даецца права звальняць ад уплаты сяброўскіх складак сяброў,

ня маючых магчымасьці ўнесці гэтакіх ці сяброў, што зьяўляюцца актыўнымі працаўнікамі ў Таварыстве.

Увага: Сябры Таварыства, якія не заплацілі вызначанае сяброўскае складкі на працягу трох месяцаў, выключаюцца з складу Таварыства, але прымаюцца нанова пасля ўзносу складак бяз новага абраньня.

9. Сьпіскі сяброў Таварыства штогодна прадстаўляюцца ў орган Н.К.У.С., які зарэгістраваў Таварыства ў 2-х экзэмплярах.

10. Выхад з ліку сяброў Таварыства можа мець месца або па асобнай заяве выходзячага, або па пастанове $\frac{2}{3}$ усяго ліку сяброў складу Таварыства па сьпісках, пры чым выключэньне ў апошнім выпадку можа мець месца адно пры гатоўцы ўчынку, ганьбуючага Таварыства і крымінальна караемага дзеяньня з боку выключаемай асобы.

III. Сродкі Таварыства.

11. Сродкі Таварыства складаюцца з а) субсыдыяў урадовых і грамадзянскіх устаноў; б) сяброўскіх складак у суме пачі капеек у месяц і афвяр; в) даходаў ад прадажы выданьняў, збору за ўваход на лекцыі, выстаўкі, сходы і іншых паступленьняў.

IV. Сходы Таварыства.

12. Сходы Таварыства склікаюцца Праўленьнем (Радаю Таварыства), абавязкова з папярэдняга апавяшчэньня Д.О.У. за тры дні да тэрміну сходу і падзяляюцца на чарговья і распарадкавья.

13. Сходы Таварыства зываюцца павесткамі й абвесткамі і лічацца адбыўшымися — чарговья пры ўсякім ліку сабраўшыхся сяброў, распарадкавья — пры гатоўцы азначанага кворуму, установаўленага Праўленьнем, аб чым абвешчаецца ў абвестках.

14. Чарговья сходы, што зываюцца для заслухваньня й абгаварваньня на-

вуковых дакладаў і пытаньняў, зьвязаных з бягучаю працаю Таварыства, зьяўляюцца адчыненымі.

15. Распарадкавья агульныя сходы, зываюцца ня менш аднаго разу ў год, а таксама па пастанове Рэвізыйнай Камісіі, або по заяве ня менш 10 сапраўдных сяброў Таварыства, пры чым Праўленьне ў такіх выпадках павінна склікаць сход у тыднёвы тэрмін.

16. Усе справы вырашаюцца адчыненым галасаваньнем звычайна большасьцю прысутных сапраўдных і ганаровых сяброў Таварыства, апроч пытаньняў аб выключэньні сяброў Таварыства і яго зачыненні, для канчатковага вырашэньня якіх патрабуецца большасьць, ня менш $\frac{2}{3}$ галасоў прысутных сяброў. Перадача права голасу не дазваляецца. У выпадку роўнасьці галасоў пытаньне лічыцца адхіленым.

17. Агульныя распарадкавья сходы:

- а) Абіраюць старшыню Таварыства і яго намесьніка, сяброў Праўленьня (Рады) і іншых адказных асоб Таварыства, ганаровых і сапраўдных сяброў і сяброў Рэвізыйнай Камісіі.
- б) Зацьвярджаюць інструкцыю для Рэвізыйнай Камісіі, адказных асоб і органаў Таварыства.
- в) Разглядаюць і зацьвярджаюць пропозыцыі, што ўносяцца цераз Праўленьне Таварыства.
- г) Організуюць філіяльныя аддзяленьні, сэкцыі і асобныя камісіі.

Увага: Конструкцыя Аддзяленьняў Таварыства аналёгічна конструцыі Таварыства. Адчыненне пазамаставых аддзяленьняў належыць дазволу ў установаўленым для Таварыства парадку;

- д) Выключаюць сяброў Таварыства;
- е) Вызначаюць велічыню сяброўскіх складак;

ж) Разглядаюць і зацьвярджаюць заключэньні Рэвізыйнай Камісіі, справаздачы Праўленьня (савету) аб дзейнасьці Таварыства, замеры ў яго далейшай працы і каштарыс;

з) Абгаварваюць замеры аб адступаньнях ад агульнага статуту Таварыства або яго дапаўненьнях.

Увага: Прыняцьце Таварыствам адступаньняў ад агульнага статуту або аб яго дапаўненьнях паступаюць на зацьверджаньне ў устаноўленым парадку;

і) Абгаварваюць пытаньні аб зьмяненьні Таварыства.

V. Праўленьне Таварыства.

18. Праўленьне (савет) Таварыства зьяўляецца яго выканаўчым органам і складаецца з старшыні Таварыства, яго намесьнікаў, скарбніка і сяброў Праўленьня, абіраемых агульным сходам на 1 год і ў ліку, устаноўленым агульным сходам. Перавыбары сяброў Рады могуць адбывацца й да сканчэньня тэрміну іх паўнамоцтва.

19. Аб складзе абранага Праўленьня і аб усіх адбываючыхся ў ім зьменах паведамляецца адпаведнаму органу Н. К. У. С.

20. Праўленьне наглядае за выкананьнем пастановаў агульных сходаў,

правіловым цяжэньнем дзейнасьці Таварыства і кіруе адміністрацыйнай, грашовай і гаспадарчай часткаю, нясучы адказнасьць за напрамак і рэзультаты дзейнасьці Таварыства.

21. Праўленьне Таварыства складае справаздачу аб штогодняй дзейнасьці Таварыства і публікуе гэтакі да ўсеагульнага ведама; у выпадку не апублікаваньня Таварыствам справаздачы аб яго гадовай дзейнасьці ў 3-х месячных тэрмін (па сканчэньні яго), Таварыства лічыцца скончыўшым сваё існаваньне.

VI. Ліквідацыя Таварыства.

22. Таварыства можа зачыніцца, як па загаду органаў улады, таксама і па пастанове агульнага сходу Таварыства.

23. У выпадку ліквідацыі Таварыства па пастанове агульнага сходу, Праўленьне (савет) прадстаўляе аб тым мотывіраваны даклад у Інбелкульт і кіруецца яго радамі.

24. Уся маемасьць, належачая зачыненаму Таварыству паступае ў распараджэньне Народнага Камісарыяту Асьветы.

Устаноўцы Таварыства:

1. Касьпяровіч, Мікалай Іванавіч.
2. Касьпяровіч, Надзея.
3. Котаў, А.
4. Сянькевіч А. і інш.

Жыцьце Таварыства.

Організацыя Таварыства.

Вывучэньне й дасьледаваньне Віцебшчыны пачалося яшчэ ў пачатку другой паловы 19 стагодзьця, а асобныя выпадковыя краязнаўчыя працы па Віцебшчыне можна напаткаць яшчэ ў 1820 г.г. Дзякуючы таму, што Беларусь наагул, а Віцебшчына прыватна, былі колёняй царскай імперыі, усё, што магло быць карысна краю, што магло палепшыць яго дабрабыт, павысіць культурны ровень—нішчылася ў самым пачатку. Зразумела, што вывучэньне й дасьледаваньне краю не магло выліцца ў прыгожую сыстэму організацыі краязнаўчага руху, а асобныя «дасьледчыкі» часта працавалі на шкоду краю, даводзячы сваёй працай, што Віцебшчына спрадвеку «істинно-русский край» і служачы базай для мясцовых і цэнтральных чарнасотнікаў. Праўда, больш сумленна група краяведаў сабрала масу каштоўнага фактычнага матар'ялу, якім мы будзем карыстацца шмат дзесяткаў год.

У пачатку 20 веку ў Віцебску організаваўся архіўная камісія, але яна таксама не магла стаць сапраўды краязнаўчай організацыяй з аб'ектыўнымі, навуковымі мэтамі дасьледаваньня краю.

Сваю краязнаўчую і навуковую няздольнасьць камісія выявіла пасля Кастрычнікавай рэвалюцыі, калі яна сама сябе распусьціла. Праўда, гэтаму дапамагалі й спрыялі аб'ектыўныя ўмовы працы камісіі.

Перад шчырымі краяведамі і членамі былой камісіі усё-ж стаяла пытаньне аб організацыі краязнаўчае працы; не працаваць яны не маглі. Да іх далучаліся і стаялі на чале новыя асобы, што хацелі карысьці Віцебшчыне. І ў канцы 1923 г. пачалася праца па організацыі Віцебскага Бюро Краязнаўства. Быў пададзены статут на зацьверджаньне, выпрацаваны пляны й г. д.

Але дзякуючы аб'ектыўным умовам, некаторым асаблівасьцям складу організацыі, організацыйнай працы і інш, статут не зацьверджаўся і не вялася сталая праца. Урэшце, цяперака не адшукаць нават якіх колечы спраў Бюро.

І толькі пасля таго, як з далучэньнем Віцебшчыны да Беларусі да краязнаўчай справы прычыніліся партыйныя, атрымалася поўная мажлівасьць разьвіцьця краязнаўства і ў жніўні 1924 г. быў падпісаны статут «Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства», якое цяпер і працуе.

Таварыства мае мэтаю ўсебаковае вывучэньне й дасьледаваньне Віцебскай акругі ў культурна-гістарычным, прыродазнаўчым і эканамічным стаўленьнях, а таксама дапамогу новай беларускай школе краязнаўчым матар'ялам.

Статут Таварыства падпісала 12 асоб, з якіх было 7 сяброў КП(б)Б і 5 беспартыйных, сярод якіх былі імёны, даўно вядомыя ў краязнаўчым руху; мужчын—10, жанчын—2; узрост заснаваўцаў—ад 24 да 51 году;

кразнаўчы стаж—ад 0 да 9,5 год; асьветны цэнз—ад хатняй да вышэйшай асьветы.

Зараз-жа склад Таварыства стаў папаўняцца новымі сябрамі. Асобы старэй 18 год прымаліся, як сапраўдныя сябры Таварыства, а маладзей—як супрацаўнікі. На першым агульным сходзе было прынята 24 новыя сябры, на другім 13 і г. д.

Праўленьне.

Спачатку ўсю працу вёў кіраўнік Таварыства т. Каспяровіч, а на трэцім агульным сходзе Таварыства было абрана Праўленьне ў складзе: М. І.

калькі дзён А. Сянькевіч, намесьнікам—М. Каспяровіч, а пасля ад'езду Сянькевіча старшынёй быў зацьверджаны М. Каспяровіч, намесьнікам І. Багдановіч, сакратаром Варпаховіч і каначэем М. Багародзкі. У апошні час для пасіленьня Праўленьня былі кооптаваны памянёны І. Багдановіч і В. Сянькевіч. Усіх сходаў Праўленьня было 3. На іх пытаньняў было разгледжана 19. Пытаньні большаю часткаю датыкаліся бягучай працы Таварыства і большасьць пастановаў па іх ажыццёўлена.

Ужо адбыўся адзін сход новага Праўленьня.

Першае Праўленьне Таварыства.

Каспяровіча, А. А. Сянькевіча, М. Багародзкага, Алонава, Брадоўскага, Смажэўскага й Чарнабродава з кандыдатамі да іх: Я. Варпаховічам, Г. Багдановічам і Дракіным. Частка сяброў Праўленьня не працавала, а частка хутка пасля абраньня пакінула Віцебск. Старшынёй Праўленьня быў не-

Агульныя сходы.

У першы кругабег свае працы (вясень—красавік) Таварыства працавала на агульных сходах, не падзяляючыся на сэкцыі. За адзначаны час адбылося 8 агульных сходаў, г. зн. па аднаму сходу ў месяц у сярэднім.

Агулам на ўсіх прысутнічала больш 1000 чал., з якіх каля 70% сяброў Таварыства. На сходах былі заслуханы й разабраны даклады:

1. Жыццё й дзейнасць А. П. Сапунова—Д. Васілеўскага;

2. Гісторыя м. Віцебску—М. Багародзкага;

3. Асноўныя моманты беларускага нацыянальна-рэвалюцыйнага руху—М. І. Каспяровіча;

4. Помнікі даўных Віцебскіх рамясьніцкіх арганізацыяў—Г. Краснянскага;

5. Архівы й архіўная праца на Віцебшчыне—Брэжга;

6. Архітэктурна-Віцебшчыны 17—18 стагоддзя—Красавіцкага;

7. Віцебская архітэктурна-гістарычная перспэктыва—М. І. Каспяровіча;

8. Усебеларуская і Ўсесаюзная Краязнаўчая канфэрэнцыя—М. І. Каспяровіча;

9. Геалёгічнае вывучэнне Віцебшчыны—Брадоўскага;

10. Беларуская мастацтва--Гаўрыса;

11. Філёлёгічныя асаблівасці беларускіх фаміліяў па матар'ялах Віцебшчыны—Тараноўскага;

12. Выдавецкая праца Таварыства—М. І. Каспяровіча;

13. Падзел Таварыства на сэкцыі—Багародзкага;

14. Энтамолёгічнае бюро й сэкцыя сьветазнаўства і інш.

Усяго было разгледжана 28 пытанняў, з іх 11 навуковых.

Калі Таварыства ўмацавалася й вырасла, яно пачало падзяляцца на сэкцыі і арганізаваць такія з тых сяброў Таварыства, якія перад уваходам у Таварыства складалі іншыя арганізацыі з дасьледчымі мэтамі.

Сэ к ц ы і.

Зараз Таварыства складаецца з сэкцыяў: мастацкай, сьветазнаўчай, прыродазнаўчай і культурна-гістарычнай. Праца Таварыства вядзецца ў гэтых сэкцыях. Найбольш актыўна

сябе выявілі сьветазнаўчая й культурна-гістарычная сэкцыі. Адбываліся сходы і іншыя.

Энтамолёгічнае бюро.

Энтамолёгічнае бюро ў Віцебску адчынілася ў 1916 годзе вядомым вучоным Плюшчыкам-Плюшчэўскім. У 1920 годзе бюро перайшло ў веданьне Губ. аддз. Проф. Асьветы і ў тым жа годзе было перададзена Губ. Зем. Аддзелу, які зачыніў бюро і адчыніў ОЗРА, а потым зачыніў і яго. Энтамолёгічная праца прыпынілася. Але з арганізацыяй Таварыства пры ём арганізавалася Энтамолёгічнае бюро з Плюшчыкам-Плюшчэўскім на чале, якое працуе і цяпер.

Бюро мае мэтай вывучэнне казюлек, асабліва шкодных і спосабу барацьбы з імі, а таксама наагул вывучэнне фауны Віцебшчыны. Бюро дае дарэмна усякія спраўкі і месціца па Савецкай 5/11.

Аддзяленьні.

Зараз-жа пасля арганізацыі Таварыства Краязнаўства ў верасьні 1924 г. праўленьне разаслала па ўсіх раённых аддзелах народнае асьветы паведамленьне аб арганізацыі, статут, інструкцыі і наагул усё патрэбнае для ўтварэньня краязнаўчае арганізацыі. Прапанавалася арганізаваць раённыя аддзяленьні Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства. Да красавіка 1925 году прysłалі падпісаныя статуты на зацьверджаньне толькі Лёзненскае, Чашніцкае, Сіроцінскае і Высачанскае раённыя аддзяленьні. Пры аб'ездах акругі сябрамі Таварыства на мясцох даваліся патрэбныя тлумачэньні арганізатарам аддзяленьняў. Але треба адзначыць, што ў гэты час сувязь праўленьня з аддзяленьнямі і наадварот была слабая. Гэта можа тлумачыцца рознымі, не залежачымі ні ад месца, ні ад праўленьня аб'ектыўнымі ўмовамі працы. Апрача таго, на мясцох

вельмі трудна адшукаць адпаведны актыў для пачатку краязнаўчай працы.

Бешанкавіцкае аддзяленьне.

Бешанкавіцкае раённае аддзяленьне Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства арганізавалася ў сакавіку 1925 г. Неабходнасьць вядзеньня працы ў школе сямілетцы і ў сельскіх школах па новых праграмах прымусіла настаўнікаў раёну яшчэ раней паклапаціцца аб ажыўленьні справы выкладаньня, шляхам ухілу школьнае працы да набліжэньне яе да мясцовых умоваў. Аднак, далей дакладаў у гуртку па перападрыхтоўцы, настаўніцтва ў гушчы сваёй ня зрушылася і паасобныя спробы арганізаваць выкладаньне на краязнаўчым матар'яле ня былі прызнаны і засталіся абасобленымі. Прычына ў адсутнасьці кіраўнічага і аб'яднаўчага органу,

Але з прыездам старшыні Таварыства ў Бешанковічы справа зрушылася з месца і пачалася правільная арганізацыя аддзяленьня. У першым месяцы лік сяброў дасягнуў 50 і адбыліся 2 пасяджэньні, на якіх абгаварвалася пытаньне аб пляне працы, дэлегаваньні прадстаўніка на акруговую краязнаўчую канфэрэнцыю. Делегату на зьезд было даручана дасканальна пазнаёміцца ў Віцебску з краязнаўчай справай, каб потым паставіць яе ў Бешанковічах.

Вучнёўская арганізацыя сямілеткі на агульным сходзе вучняў ухваліла паслаць аднаго дэлегата на канфэрэнцыю і апошні на сродкі вучняў прыяжджаў у Віцебск.

Такім чынам, цікавасьць да працы аддзяленьня вялікая і на яго пакладаюць вядомыя надзеі. Каб іх ажыццэвіць, трэба аддзяленьню пры дапамозе праўленьня добра папрацаваць над уласна краязнаўчымі заданьнямі і пэдагогічнымі для поўнага аб'яднаньня краязнаўчай працы з працай выхаваўчай і асьветнаю.

Высачанскае аддзяленьне.

Прыкладны статут Таварыства прышоў да нас даволі даўно—у верасьні 1924 г. Хутка пасля гэтага на чарговым сходзе настаўнікаў быў зроблен даклад аб мэтах Таварыства заг. Райана Сямёнавым і было абрана Праўленьне з 5-ці чалавек і Рэвізыйная Камісія з 3-х. На гэтым уся справа і спынілася да самага лютага месяца 1925 г. Патрэбна было пакласьці шмат працы, каб абудзіць Праўленьне. Увесь цяжар працы складаўся з таго, што ў Праўленьне ўвайшоў адказны сакратар мясцо-кому Прац. Асьветы, які лічыў (па свайму непаразуменьню) краязнаўчую працу нейкай важнай палітычнай справай, кіраваньне якой ляжыць на абавязках Заг. Райана, а таму няма чаго й брацца за гэта. Усё такі ў лютым месяцы было сабрана Праўленьне і зроблен падзел абавязкаў. На наступным сходзе настаўнікаў было прапанавана ўступіць сябрамі ў Таварыства, але і тутакса сустрэліся з амаль што варажымі адносінамі. Запісалася ў Таварыства толькі 20 чалавек. Быў састаўлен плян працы на 3 месяцы, у якім значнае месца займала прапаганда ідэй Таварыства. Па магчымасьці ён выконваўся, але не хапала кіраваньня з Акругі, а таксама адпаведнай літаратуры. Толькі пасля Акруговай Краязнаўчай Канфэрэнцыі многае няяснае стала ясным і можна спадзявацца, што пасля яе краязнаўчая праца на раённае пашырыцца. Усё-ж такі неабходна жывая сувязь Акруговага Праўленьня з мясцамі. Таксама трэба рабіць уплыў цераз профарганізацыі на настаўніцтва, што будзе штуршком у нашай працы.

Ліозьнянскае аддзяленьне.

Аддзяленьне заснавана 2 лістапада 1924 г. Сябрамі ў аддзяленьне ўвайшлі ўсе настаўнікі, некаторыя члены КПБ з м. Лёзна, аграном і доктар.

Абранае Праўленне апрацавала праграму збірання краязнаўчага матэрыялу і разаслала яго ўсім сябром Таварыства. У праграму ўваходзяць пытанні па геалёгіі, гісторыі, эканоміцы, прыродазнаўству, этнографіі, антропалёгіі і інш. Апрача гэтага даваліся заданні метэаролёгічных назіранняў.

Як вынік працы маем узоры тканін райёну, некалькі старасьвецкіх манэт, клык маманту, бытавыя песьні, казкі, прыпеўкі і павер'і.

Зроблена абследаваньне Буёускага возера, якое знаходзіцца ў райёне, складзена апісаньне яго і плян.

На чарговым настаўніцкім зьездзе будзе зроблен падлік працы за апошні час і прадстаўлен матэрыял.

Краязнаўчыя гурткі.

Пачаўшы сваю працу, Таварыства Краязнаўства ведала, што яму трэба прыцягнуць да сябе моладзь. Былі арганізаваны гурткі пры ўсіх тэхнікумах Віцебску і Вэтэрынарным Інстытуце.

Па сваіх заданьнях гурток пры Вэтэрынарным Інстытуце меў вывучаць асаблівасьці і ўмовы жывёлаводства краю, спосабы лячэньня жывёлы мясцовым насяленьнем, лекавыя травы, якія яно ўжывае, забабоны, сказы пра канавалаў і вэтэрынарных дактароў і д. д.

Мастацкі тэхнікум меўся зарысоўваць краёвы народны орнамент: тканы, вышыўны, набіваны і інш.; архітэктурную, краявід і г. д., а таксама вывучаць народныя паняцці аб мастацтве і г. д.

Электра-мэханічны — пэрспэктывы электрафікацыі; коопэрацыйны — коопэраваньне краю; беларускі педагогічны — фольклер і гісторыю асьветы ў краі, жыдоўскі педагогічны — жыдоўскую культуру краю і быт; музыкальны — запіс песьняў з нотамі і акушэрска-народную мэдыцыну.

Адбыўся нават адзін сход, на якім было да 10 прадстаўнікоў ад тэхніку-

маў. На ім быў заслуханы даклад Багдановіча: «Краязнаўства і школа» і вырашана некалькі арганізацыйных пытаньняў.

Пасьля гэтага што колечы рабілася ў мастацкім і беларускім педагогічным тэхнікумах, а таксама ў гуртку Вэтэрынарнага Інстытуту.

Але ўсё ж праца не дасягнула нават мінімуму тых вынікаў, якіх патрэбна было чакаць. Для пасіленьня працы гурткаў да іх былі прымаваны прадстаўнікі праўленьня, але пасьля гэтага справа не палепшылася. Прычына ляжыць у слабым разуменьні педагогічнымі колектывамі тэхнікумаў значэньня краязнаўства наагул і ў педагогічнай працы прыватна. Затым і ўся праца адарвана ад жыцця і такім спосабам краязнаўчай справы не наладзім.

Трэба спадзявацца, што новы навуковы год пабудуе свой плян інакш і дасьць інакшыя вынікі.

Бібліографічная і рэдакцыйная камісія.

Каб з посьпехам весьці краязнаўчую працу, трэба яе базіраваць на працах папярэдніх краяведаў. Трэба скарыстаць іх дасягненьні і імкнуцца да новых мэтаў, а не рабіць ужо раз зробленае. Словам, трэба бібліографія. На агульным сходзе Таварыства 21 кастрычніка 1924 году была абрана камісія з 5 паважных асоб для ўкладаньня бібліографіі Віцебшчыны. Потым Праўленне дапоўніла склад камісіі.

Таксама патрэбна была рэдакцыйная камісія для выданьняў Таварыства. Яна таксама была абрана ў паважным ліку паважных асоб. І таксама Праўленне дапаўняла яе новымі людзьмі, каб пасунуць працу.

Усе гэтыя камісіі ні разу не сабраліся.

Праўда, праца, якая на іх ускладалася, была выканана другімі асобамі і пастановы Таварыства былі ажыццэўлены.

Л е к ц ы і.

Для папулярызаванні ідэяў Таварыства і належнай мэтавай устаноўкі сваіх пытанняў быў арганізаваны шэраг лекцыяў і дакладаў у Віцебску (Маркаўшчына) і на акрузе (Лёзна, Емельянова, Бешанковічы, Чашнікі, Сянно і іншы) для работнікаў, сялян, настаўнікаў і інш на мэтодычныя дзяржаўнага і краёвага маштабу і іншыя тэмы, а таксама арганізаваны вечары і выдавецкая праца Таварыства.

Выдавецкая справа.

Дзеля таго, што ў Віцебшчыне сапраўднае далучэнне да новай беларускай культуры пачалося нядаўна, Таварыства лічыла патрэбным выдаць сэрыю папулярных брошур, што правільна асьвятлялі б агульна-беларускія пытанні. Да гэтага часу вышлі з друку:

1) Л. Аухімень. Эканомічны нарыс БССР іп 32° 16 ст.—1500 экз.

2) А. Іпэль. Беларускае мастацтва. Пераклад з нямецкае мовы З. Гарбаўца і М. Касьпяровіча (з прадмоваю перакладчыкаў) іп 32° 26 ст. 4 мал. 1000 экз.

3) М. І. Касьпяровіч. Беларускае архітэктурнае абрыс з прадмоваю М. Шчакаціхіна іп 32° 52 ст. 8 мал. 1000 экз.

4) А. В. Багдановіч. Новая беларуская літаратура іп 32° (26 ст. 1500 экз.

5) М. І. Касьпяровіч. Беларуска-расійскі слоўнічак іп 32° 56 ст. 2500 экз.

Усяго, значыць, выдана 5 назваў на 846875 друкаваных аркушах у ліку 7500 экз.

Першыя чатыры назвы выданы бяз усякай дапамогі, а слоўнічак сумесна з Віцебскім Аддзяленьнем Саюзу Прац. Асьветы, якое ўзяло на сябе 30% выдаткаў.

Адначасна з даным зборнікам друкуюцца:

1) І. П. Фурман. Крашаніна (матар'ялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне).

Пад рэдакцыяй М. Касьпяровіча. 3 малюнкамі на асобных лістох.

2) М. Касьпяровіч. Беларускі арнамент. 3 малюнкамі на асобных лістох.

У Таварыстве ёсць шмат і іншых працаў. Гэты зборнік зьмясьціў толькі 45% матар'ялаў, прыгатаваных да яго. Так што Таварыства мае мажлівасьць, апрача выданьня асобных кніжак, друкаваць наступны том сваіх працаў. Але да пачатку новага акадэмічнага году выданьне прыпыняецца.

У нашых выданьнях ёсць шмат недахватаў, абумоўленых цалкам аб'ектыўнымі умовамі: бракам грошай, адсутнасьцю падрыхтаваных наборшчыкаў, нядбайнасьцю друкавань і г. д. Корэктур, напрыклад, прыходзіцца рабіць да 8 раз, а памылкі усё-ж ёсць.

Мы разьлічваем цалкам на шырокае грамадзянства.

У Віцебшчыне і ў іншых канцох Беларусі нашы кніжкі спаткалі, або вельмі прыхільныя, або вельмі варожыя адносіны. Часамі паказвалася на зусім слушныя памылкі, а часамі— проста брахня на сонца, або ненавісьць за тое, што выдана па беларуску.

Уся праца сяброў Таварыства па выданьню адбываецца дарам, ні капейкі грошай хоць на зварот Таварыства ні ад кога не атрымала. У такіх умовах не разойдзецца.

Толькі з выданьнем данага зборніку справа крышку лягчэйшая.

На цяперашні час першыя тры выданні разышліся цалкам, чацьвертае амаль што усё. Прымаецца падпіска на іншыя.

Экскурсы́йная справа.

Для азнаямленьня з Віцебшчынай тых, хто пачынае крэйзнаўчую працу, а таксама для сяброў Таварыства наагул ухвалена арганізаваць шэраг экскурсыяў на тэмы: «Зьмена культур на тэрыторыі Віцебску», «Гістарычная

мінулае ваколіц Віцебску», «Віцебская архітэктура», «Аздобы дагістарычнай жанчыны на тэрыторыі Віцебшчыны» (Ад. Дз. Музей) «Зброя нападу й абароны ў гістарычнай перспектыве» (Ад. Дз. Музей) «Жукі й матылькі Віцебшчыны» Нат.-гіст. Музей Вят. Інстытуту), «Лекрасьліны» (сад б. Х. Гурэвіч) і д. п.

Быць кіраўнікамі на экскурсыях выявілі жаданьне т. т. Касьпяровіч, Багародзкі й інш.

Дзе трэба было Таварыству йшлі на дапамогу. Так, пашыраны пленум Акруговага Камітэту КП(б)Б. пастанавіў пасіліць Таварыства марксыцкімі сіламі й дапамагчы ў выданьні прац Таварыства. Пашыраны пленум Акруговага Спаўняючага Камітэту прыняў такую-ж пастанову. Сэкцыя навуковых працаўнікоў Саюзу Працасьветы ўнесла ў плян свае працы ўдзел у працы Таварыства. Адзін час камісія Таварыства працавала ў Аддзяленьні

Першая гістарычна-мастацкая экскурсыя па Віцебску.

Апрача гэтага намячаецца некалькі экспэдыцыяў з дасьледчымі мэтамі па тэрыторыі Віцебшчыны й па за межы яе. Але гэта справа значна цяжэйшая й трудна сказаць, у якой ступені гэта ўдасца здзейсьніць у бліжэйшай будучыне.

Таварыства і інш установы.

З вярхамі ўсіх устаноў у Таварыства ўзаемаадносіны былі дармаватыя.

Дзяржаўнага Музею па разбору спадчыны А. П. Сапунова. Сябры Таварыства працавалі ў Аддзяленьні Цэнтра-архіву й г. д. Праўда, ня ўсе яшчэ добра ўцямілі дзяржаўнае значэньне краязнаўства, а савецкія чыноўнікі (дзе яшчэ захаваліся) асьмеліваюцца займацца бюрократызмам са справамі Таварыства. У будучыне сувязь з навуковымі, гаспадарчымі й інш. ўстановамі трэба замацаваць для належнага посьпеху ў працы.

Удзел у рэспубліканскіх і саюзных канфэрэнцыях.

Таварыства прымала удзел у працы першай Усебеларускай краязнаўчай канфэрэнцыі ў лістападзе 1924 году ў ліку трох асоб: М. І. Касьпяровіча, А. А. Сянькевіча й Б. Сямеўскага. Дэлегаты Таварыства былі абраны ў прэзыдыум Канфэрэнцыі — Сянькевіч (сябар) і Касьпяровіч (сакратар). Касьпяровіч рабіў даклад аб працы Таварыства.

На 2 Усесаюзную краязнаўчую канфэрэнцыю ў Маскве ў сьнежані 1924 г. быў дэлегаваны М. І. Касьпяровіч, які зьяўляўся тамака намесьнікам старшыні дэлегатаў ад Беларусі (старшыня — прадстаўнік Ц. Б. К. Б. С. С. Р. Скандракоў) і рабіў даклад аб Таварыстве ў якасьці садакладчыка т. Скандракову, што дакладваў аб Усебеларускім краязнаўчым руху.

Вечар беларускай песьні.

Таварыства з мэтай пашырэння беларускае культуры і для азнаямленьня шырокіх колаў грамадзянства Віцебску з беларускай песьняй ухваліла наладзіць вечар беларускай песьні.

Вечар гэты адбыўся 25 сакавіка ў доме працаўнікоў асьветы. Саля дома была паўнютка сябрамі профэс. саюзаў, якія і былі запрошаны на вечар. Яны з вялікай цікавасьцю прышлі уяршыню паслухаць беларускую песьню. І сапраўды, уся праграма вечару і яе выкананьне ў поўнай меры задаволілі жаданні прысутнічаўшых. Вечар пачаўся дакладом сябра Т-ва т. Варпачовіча аб беларускай народнай песьні і яе гарманізацыі. Докладчык спачатку застанавіўся на пахаджэньні песьні наагул, як часткі народнай вуснай тварчасьці, на этапах яе разьвіцьця, а знача і разьвіцьця беларускай песьні, а далей адзначыў галоўныя мотывы беларускіх песень і іх прычыны, а таксама пазнаёміў з тым, як раней стаяла справа з зьбіраньнем і гарма-

нізацыяй беларускай песьні і як гэта справа знаходзіцца ў сучасны момант.

Пасьля дакладу выступілі тры хоры: 1) дома працаўнікоў асьветы пад кіраўніцтвам т. Лебедзева; 2) клюба працаўнікоў нарсувязі пад кіраўніцтвам т. Галубенка і 3) 5-ай беларускай сямілеткі пад кіраўніцтвам т. Сплендара. Выступіць на вечары быў запрошаны Музычны Тэхнікум, як установа, якая, мабыць, займаецца гарманізацыяй і якая можа выканаць тую ці іншую песьню з большым мастацтвам і большай тэхнічнай апрацоўкай, але, на вялікі жаль, дарэктар Тэхнікуму адмовіўся ад выступленьня на вечары.

Памянёныя тры хоры выканалі каля 20 беларускіх песень, з якіх некаторыя запісаны ў Віцебшчыне і гарманізаваны мясцовым кампозытарам Анцавым.

Надта добрае ўражаньне зрабіла выступленьне вучнёўскага хору 5-ай сямілеткі, які карыстаўся найбольшым посьпехам.

Наогул вечар прайшоў добра і ў пашырэнні беларускай культуры мае вялікае значэньне.

✓ Вечар А. П. Сапунова.

27 красавіка 1925 г. быў арганізаваны вечар памяці А. П. Сапунова, вядомага ў Віцебшчыне й па за межамі яе краяведа. Хоць часамі ідэалёгічнае асьвятленьне ў А. П. і няпрыемлема, але тым бясконца багатым фактычным матар'ялам, які сабраў А. П., яшчэ доўга будуць карыстацца, як паасобныя краязнаўцы, так і краязнаўчыя арганізацыі. Кароткім уступным словам вечар адчыніў старшыня Таварыства М. Касьпяровіч. Потым профэсар Музычнага Тэхнікуму сыграў жалобны марш, а пасьля яго М. Багародзкі сказаў прамову «Аб значэньні працы А. П. Сапунова для Таварыства» (гл. 73 стар.). Калі скончылася офіцыяльная частка, выступалі са сьпевамі студэнты Музычнага Тэх-

нікуму і беларускі хор Спландара. Сьпявалі: «Полацак», «Каціўся вяночак», «Бульбу» і інш. Прысутнічалі сябры Таварыства, сябры 1 краязнаўчай конфэрэнцыі, сваякі А. П. і госьці, усяго каля 300 чал. Вечар адбыўся пры глыбокай зацікаўленасьці аудыторыі.

Экспэдыцыя па вывучэньню народнага мастацтва.

Таварыствам Краязнаўства пад кіраўніцтвам М. Касьпяровіча арганізавана экспэдыцыя па зьбіраньню й вывучэньню народнага мастацтва. Яна падзялілася на некалькі групаў і накіравалася ў розныя месцы — Бешанковічы, Чашнікі, Сянно (Азгур, Пашкевіч), Ліозна (Пузынкевіч), Вялікі павет (Загароўскі, Мірынгоф) і г. д. для зарысоўкі і зьбіраньня, а апрацоўка адбудзецца ўвосень.

Экспэдыцыя па дасьледаваньню знаходкі маманта.

У апошні час была накіравана экспэдыцыя ў складзе: Усьпенскага С. М., Касьпяровіча, М. І. Дашкевіча, Шлітара, Супінскага і інш у Бешан-

ковіцкі райён для дасьледаваньня знаходкі маманта.

Праца Кастравіцкага.

У портфэль рэдакцыі паступіў рукапіс сябра Таварыства І. Т. Кастравіцкага «Геомэтрыя палажэньня». На жаль Таварыства па незалежным прычынам не магло ні ў якім відзе выдаць гэтае каштоўнае працы, аб якой далі найлепшыя водзвывы вучоныя Масквы і Ленінграду. Паміж іншым, вядомы спэцыялісты Я. Усьпенскі піша, што «з прычыны поўнае адсутнасьці кніг на расійскай мове па пытаньням аналізу палажэньня, выданьне яе (працы. Рэд.) зьяўляецца пажаданым, тым больш, што прадмет не патрабуе ніякіх папярэдніх тэхнічных ведаў і можа зацікавіць шырокія колы чытачоў», а навукова-тэхнічная сэкцыя Дзяржаўнага Вучонага Савету Р.С.Ф.С.Р. ухваліла «звярнуць увагу... на бяспрэчна выдатныя здольнасьці аўтара»... Цяперак праца знаходзіцца на пераглядзе спэцыялістых у Менску. Добра-б было, каб якое багацейшае выдавецтва, чым наша, выдала гэту працу на беларускай мове ў належным выглядзе й ліку.

Віцебская Акруговая Сьветазнаўчая Нарада.

25 і 26 красавіка 1925 году.

Нарада была адчынена а 6 гадзіне ўвечары 25 красавіка старшынёю Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства т. Каспяровічам, адзначыўшым вялізарнае значэньне нарады, як першае ня толькі ў Віцебшчыне, але й ува ўсёй Беларусі.

Прэзыдыум абраны ў складзе: 1) Каспяровіч (Праўленьне Таварыства), 2) Усьпенскі (Сэкцыя Сьветазнаўства), 3) Брадоўскі (Сэкцыя Сьветазнаўства), 4) Сямеўскі (Сэкцыя Сьветазнаўства), і 5) Сухабокава (Сеньненская раённая арганізацыя).

Па прапанове з мейсц аднагалосна абіраецца ганаровы Прэзыдыум; 1) Азбукін (Інбелкульт), 2) Атраховіч (Цэнтральнае Бюро Краязнаўства БССР) і 3) Казіцын (Расійскае Таварыства Аматараў Сьветазнаўства).

У сакратарыят абраны: 1) Рамановіч (Сянно), 2) Беленькі і 3) Пшонік (Сэкцыя Сьветазнаўства).

Старшынёй т. Каспяровіч.

Прывітаньні. — Нараду прывіталі: 1) Азбукін ад Інстытуту Беларускае Культуры, 2) Казіцын ад імя Расійскага Таварыства Аматараў Сьветазнаўства, 3) Атраховіч ад імя Цэнтральнага Бюро Краязнаўства БССР, 4) Сьвяцкі—ЦБК РСФСР, 5) Анішчык — Магілёўскага Акруговага Таварыства Краязнаўства і Акруговае партшколы і 6) Пузырэўскі — ад імя школ м. Віцебску.

Пасьля заслуханьня прывітаньняў было прыступлена да прапрацоўкі прынятага парадку дню.

„Сьветазнаўчы рух у Расіі і СССР за апошнія 15 гадоў“.

Даклад В. А. Казіцына.

Слова «сьветазнаўства» аб'яднае ў сабе разуменьне аб усіх натуральных навукх. Першая арганізацыя, якая назвалася гэтым словам, было Расійскае Таварыства Аматараў Сьветазнаўства, узніклае ў Пецярбурзе ў 1909 годзе. Да яго існавала многа натуральна-навуковых, прыватна-астрономічных арганізацыяў, як, напрыклад, Уральскае Астрономічнае Таварыства, Сібірскі Аддзел Геаграфіі, Ніжагародзкі гурток аматараў фізыкі і астрономіі і шмат іншых. Але яны не маглі стаць сьветазнаўчым асяродкам, бо знаходзіліся ў правінцыі і праца іх ня выходзіла з межаў іх краю; іншыя-ж таварыствы, як Расійскае Астрономічнае Таварыства, Геаграфічнае Таварыства і інш. былі мала даступны для аматараў і ядналі толькі спэцыялістых — вучоных. Тое-ж, што Расійскае Таварыства Аматараў Сьветазнаўства ўзнікла ў сталіцы і было адчынена для аматараў, дапамагала яго хуткаму разьвіцьцю і замене ў Расійскі Сьветазнаўчы Цэнтр. Таварыства заснавалася з 20 чалавек сяброў заснаваўцаў і ў першы час ня выводзіла працы з межаў Пецярбургскай губ. Перашкодаю пашырэння працы была адсутнасьць дазволу ад Міністэрства Ўнутраных Спраў. Калі апошні быў атрыманы, Таварыства пачало

штомесячна наладжваць свае сходы і праводзіць працу па аб'яднанню аматараў сьветазнаўства. З гэтаю мэтай было ўстаноўлена асобнае бюро спраў, якое адказвала на ўсе запытаныя аматараў, а таксама была закладзена бібліятэка Таварыства, пашыраючыся з кожным годам. Організаваўся калектыў назіральнікаў, усе сябры якога назіралі азначаныя кавалкі неба. З 1912 году пачала выходзіць часопіс Таварыства, пасля чаго склад Таварыства за адзін год павялічыўся ў два разы. У той жа час узніклае Аранбургскае Таварыства Сьветазнаўства, але ў хуткім часе зьніклае з-за адсутнасці ў ім моладзі, якая не дапушчалася ў лік сяброў Таварыства. Пасля Лютаўскае і Кастрычнікавае рэвалюцыі сталі ўзнікаць аддзяленьні Расійскага Таварыства Аматараў Сьветазнаўства на мясцох: Віцебскае, Адэскае, Курскае і інш. У 1921 годзе быў скліканы Ўсерасійскі Зьезд аматараў сьветазнаўства, на які з'ехаліся прадстаўнікі з усіх мейсц Расіі. Зьезд прайшоў надта жвава і пасля яго значна ўзмацнілася праца сьветазнаўчых арганізацыяў на мясцох. Цяперака Таварыства Аматараў Сьветазнаўства зьбірае назіраньні ўсіх сьветазнаўчых арганізацыяў і публікуе іх. Ува ўсе сьветазнаўчыя арганізацыі ўліваецца моладзь, якая ўносіць жывы струмень у іх працу.

Б. Сямейскі

Сэкцыя Сьветазнаўства Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства.

Даклад Б. Н. Сямейскага.

Першай сьветазнаўчай арганізацыяй у м. Віцебску быў астрономічны гурток пры быўшай гімназіі Нэруша, узнікшы ў 1918 годзе. У скорасьці пасля яго ўзнікла аддзяленьне Расійскага Таварыства Аматараў Сьветазнаўства, што працавала ў пачатку актыўна, але хутка зачынілася. Пасля яго застаўся існаваць астрономічны гурток,

што быў раней пры 6-й школе 2-е ст. і зараз стаўся самастойнай арганізацыяй, але й ён паступова замёр. У лютым 1924 году 5 маладых сьветазнаўцаў арганізавалі ў м. Віцебску гурток маладых аматараў астрономіі, які ў пачатку займаўся толькі вывучэньнем астрономіі, а потым узяўся за рознага роду няскладаныя назіраньні. Гэтыя назіраньні асабліва разьвінуліся ўлетку 1924 году над падаючымі зоркамі. 8 жніўня 1924 г. быў скліканы ў м. Віцебску агульны сход сьветазнаўцаў, які пастанавіў аб'яднаць рэшткі астрономічнага гуртка з гуртком маладых аматараў астрономіі пад агульнаю назваю гуртка аматараў сьветазнаўства, якому было прысвоена імя памёршага А. А. Чыкіна. З гэтага часу

штогодныя наладжваліся сходы, на якіх чыталіся навуковыя даклады, пераважна астрономічныя. Палепшылася таксама якасьць і колькасьць назіраньняў, вынікі якіх ужо друкаваліся ў Ленінградзкіх выданьнях Расійскага Таварыства Аматараў Сьветазнаўства. Перашкодаю ў працы гуртка была адсутнасьць зацьверджанага статуту і 23 лістапада 1924 году ўсе сябры гуртка пэрсональна ўвайшлі ў склад роднага Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства. З гэтага часу яны арганізавалі там сэкцыю сьветазнаўства, пасля чаго і распачалася інтэнсыўная праца Віцебскіх сьветазнаўцаў. За час з 23 лістапада 1924 году па 25 красавіка 1925 году, г. э. за 5 месяцаў адбылося 19 сходаў сэкцыі, на якіх было заслухана 35 навуковых дакладаў з галіны астрономіі, геофізікі, геалёгіі, радыёаматарства і г. д. Усімі справамі сэкцыі кіруе савет. Ён зьбіраўся за гэты-ж час 24 разы, дзе было разабрана 128 розных пытаньняў. Сяброў сэкцыі на сьняжні дзень 26 чалавек, з якіх 10 сапраўдных сяброў Таварыства Краязнаўства і 16 сяброў супрацаўнікоў. З

кніг былых сьветазнаўчых організацыяў, а таксама прысылаемых Расійскім Таварыствам Аматараў Сьветазнаўства склалася бібліятэчка (367 кніг). Популярызатарская праца сэкцыі адбілася ў прачытаньні лекцыі ў клубе Рабземлесу і на зьездзе паляўнічых, а таксама ў прыняцьці экскурсыяў на назіральны пункт сэкцыі. Апроч таго, прыяжджаўшым з Ленінграду ў распараджэньне сэкцыі дзеля кіраўніцтва працамі па адшуканьню мэталюрга, што бачылі ў Беларусі 5 студзеня 1925 г., акадэмікам Куліком было прачытана 7 популярных лекцыяў. У далейшым жа мае быць наладжваньне 2 разы ў тыдзень агульна-даступных назіраньняў неба з адпаведнымі тлумачэньнямі. Сэкцыя пачала таксама зьбіраньне рознага роду калекцыяў натуральна-гістарычнага характару, вырасьліваньне цікавых расьлінаў і г. д., а таксама накіравала пяршком па Беларусі экспэдыцыю з двух чалавек дзеля вывучэньня жыцьця птушак Беларусі. Зімою сэкцыяй была прадпрынята шырокая праца па дасьледаваньню лёту памянёнага мэталюрга 5 студзеня 1925 году, але поўная адсутнасьць сродкаў не дала магчымасьці давесьці да канца гэту працу, хоць сэкцыя патраціла на пачатак яе звыш 350 рублёў. У сучасны момант натуральна-гістарычная сэкцыя Інстытуту Беларускае Культуры асыгнавала 350 рублёў на сканчэньне пачатых працаў. Галоўнай перашкодай у працы сэкцыі служыць адсутнасьць належнага памяшканьня для працаў сэкцыі і на і-ральнага пункту.

Сьветазнаўства і Краязнаўства.

Даклад М. І Касьпяровіча.

Зусім не выпадкова, што сьветазнаўчая і краязнаўчая праца ў нас аб'яднаны ў Акруговым Таварыстве Краязнаўства. Гэтага патрабаваў гістарычны ход разьвіцьця сьветазнаўчых і краязнаўчых організацыяў і шмат агульнага ў іх заданьнях. Калі раней

асобныя аматары сьветазнаўцы Вітебшчыны займаліся сваёю справаю дзеля здавальненьня сваіх уласных імкненьняў, каханьня да так званай чыстай навукі, дык сур'езная краязнаўчая праца, хоць чым-небудзь карысная краіне, кантралявалася, нывеліравалася, а часта й зусім забаранялася. Многія глядзелі ў неба з сваімі абстрактнымі мэтамі затым, што на зямлю глядзець было нельга, бо гэта б падрывала русіфікатарскую палітыку царскага ўраду. Толькі пасля таго, як Кастрычнік разьбіў ланцугі нават і навукі, атрымалася магчымасьць ня толькі велькі навуковую працу з азначанымі канкрэтнымі практычнымі мэтамі, але й аб'яднацца. У Віцебску організуюцца першыя сьветазнаўчыя організацыі. Разам з тым бязутрымна пачало разьвівацца і краязнаўства, якое вырвалася з пад мінулага уціску. Увесь час ідзе падрыхтоўчая праца дзеля сыстэматычнай плянавай дзейнасьці краязнаўчай організацыі і яе організаваньня. Перад краіною стаіць няухільнае заданьне падняць свайго эаномічнага дабрабыту і культурнага ўзроўню. Сьветазнаўчая праца дапамагае гэтаму сваімі гідролёгічнымі, фэнолёгічнымі, мэталюргалягічнымі і іншымі назіраньнямі, вывучэньнем дзейнасьці сонца і г. д. Усё гэтае адбываецца ў данай краіне на сусьветных зьявах, што ўчыняюцца, так сказаць, тутак, бо відны адсюль, або назіраюцца тут-жа. Краязнаўства ставіць мэтай усебаковае (а значыць і ў сьветазнаўчым стасунку) вывучэньне і дасьледаваньне краіны ў эаномічным, культурна-гістарычным, натуральна-гістарычным і іншых стасунках, каб даць аснову дзеля зьмяненьня яго ў карысным для працоўных напрамку. Значыць, пры аднолькавых мэтах гэтыя разуменьні могуць быць узаемна радавымі і відавымі ў стасунку адно да другога. Апроч таго, краязнаўства мае мэтай таксама й адшуканьне краязнаўчых

матар'ялаў для новай беларускай школы, што мае падрыхтаваць чыннага грамадзяніна. А сьветазнаўства ў школе зьяўляецца ў значнай ступені краязнаўствам, бо уцягліваецца згодна психо-фізіялёгічным даным, па прынцыпу— ад блізкага да далёкага ад знаёмага да незнаёмага. Далей—мэтод сьветазнаўчай працы часта абаяраецца на ўдзел масавых грамадзкіх сіл у гэткай шляхам анкет і г. д. Краязнаўства— ў Беларусі— гэта шырокі масавы грамадзкі рух сам па сабе і таксама прымушана ня рэдка карыстацца мэтодамі масавага вывучэньня зьяваў пры ўдзеле шырокіх мас. Разам з тым і сьветазнаўства і краязнаўства, даючы школе матар'ял, павінны часта умела карыстацца працай школы ў азначаным вышэй напрамку. Такім чынам, сьветазнаўства і краязнаўства, маючы шмат агульнага ў заданьнях, зьместу і мэтодах працы, зусім правільна аб'ядналіся ў Віцебшчыне ў адну арганізацыю і павінны і ў будучым жыць разам, як у арганізацыйным, гэтак і ў мэтавым, а таксама бягучай працы стасунках.

У спрэчках па першых трох дакладах паказвалася, якую вялізарную працу правяла маладая Віцебская сьветазнаўчая арганізацыя, а таксама пажаданьне памагчы арганізацыям на мясцох зьвязанца з мэтэаролягічнымі станцыямі й інш. сваяцкімі ўстановамі ў акрузе і цэнтральнымі, як натуральна-гістарычнай сэкцыяй Інбелкульту і г. д., што падтрымалі й дакладчыкі ў заключным слове.

Пасьля спрэчак была прынята рэзольцыя: «Заслухаўшы даклады т. т. Казіцына, Сямеускага і Касьпяровіча, першая Віцебская Акруговая Сьветазнаўчая Народа ўхваліла: 1) адзначыць шырокія дасягненьні Расійскага Таварыства Аматараў Сьветазнаўства ў справе аб'яднаньня і накіраваньня працаў сьветазнаўчых арганізацыяў; 2) выказаць удзячнасьць Расійскаму Таварыству Аматараў Сьветазнаўства, а

прыватна сакратару яго Казіцыну за дапамогу і падтрыманьне, аказваемае сьветазнаўчым арганізацыям Віцебшчыны і пажадаць далейшае згоды ў працах Расійскага Таварыства Аматараў Сьветазнаўства і сэкцыі сьветазнаўства Віцебскага Таварыства Краязнаўства; 3) дзейнасьць сэкцыі сьветазнаўства прызнаць цалкам здавальняючай, адзначыць яе навуковыя і арганізацыйныя дасягненьні і даручыць савету сэкцыі ўстанавіць жывейшую сувязь з Інбелкультам і іншымі беларускімі навуковымі ўстановамі; 4) прызнаючы сэкцыю сьветазнаўства сьветазнаўчым цэнтрам Віцебшчыны, даручыць савету яе сконцэнтравачь навокал сябе і кіраваць працай усіх сьветазнаўчых арганізацыяў акругі; 5) прызнаючы мэтазгодным аб'яднаньне сьветазнаўчых і краязнаўчых сіл на мясцох, лічыць неабходнай арганізацыю гурткаў сьветазнаўства пры райённых аддзяленьнях Таварыства Краязнаўства; 6) дзеля ўстанавленьня сувязі і інструктаваньня арганізацыяў на мясцох, прызнаць пажаданым камандыроўку адпаведных працаўнікоў сэкцыі ў гэтыя арганізацыі; 7) хадайнічаць перад адпаведнымі органамі аб прадстаўленьні адпаведнага памяшканьня для арганізацыі абсерваторыі сэкцыі і мейсца працы самае сэкцыі; 8) прызнаючы неабходным працяг працаў мэтэорытнай экспэдыцыі па дасьледаваньню лёту й паданьню Боліда 5 студзеня 1925 г., узбудзіць хадайніцтва перад Інбелкультам аб водпуску асыгнованых сродкаў на працяг працаў гэткай».

Сьветазнаўства і рэлігія.

Даклад Брадоўскага.

Усякая навука і асабліва астрономія, геолёгія і палеонтолёгія вядуць чалавецтва к выхаду з цёмных нетраў і балота рэлігіі. Сьветазнаўства адбівае веды й прауду, рэлігія—цёмнату і абман. Ня зразу чалавецтва адказалася ад скоўваючых яго ланцугоў

рэлігійнага дурману і шмат афвяр панесла навука, пакуль разбіла рэлігію. Пасьлядоўцы вучэньня Каперніка, адкідаўшага тое неба, аб якім пяе рэлігія, паліліся на агні. Шмат пацярпелі таксама вучоныя геолёгі і палеонтолёгі, але ўсе яны цвёрда йшлі па сваёй дарозе пазнаньня праўды і паступова разбуралі фундамант, на якім рэлігія пабудавала сваё хлусьлівае быцьцё. Усе гэтыя навукі страханулі боскі прастол і даказалі, што біблія — абман. З пенаю ў роце накінулася рэлігійная погань на вучэньня Дарвіна, але яно перамагло і давяло абманнасьць вучэньня бібліі аб пахаджэньні і будаваньні самое зямлі, тады, як астрономія ўжо раней даказвала абманнасьць гэтага вучэньня адносна будаваньня неба, як бы круцячага са навокал зямлі і ўтворанага ня існуючым богам. Сьветазнаўства нашчэнт разбурае рэлігійны дурман; там, дзе сьветазнаўства — няма месца рэлігіі.

Пасьля спрэчак па дакладу была прынята рэзолюцыя:

«Прымаючы пад увагу, што сьветазнаўства зьяўляецца ступенню да марксызму і разбурае рэлігію, прыняць меры да папулярызачы і дэі сьветазнаўства сярод шырокіх мас».

Значэньне аматара ў навуцы.

Даклад Б. С. Угараца.

«Аматар — сябра ведаў і асьветы» сказаў Прадчечанскі, але доўгі час спэцыялісы не хацелі прызнаваць таго вялічэзнага значэньня, якое мае аматар у навуцы. Аднак з старадаўніх часоў віднейшыя імёны ў любой навуцы былі імёны аматараў. Капернік — скромны манах, Гершаль, што знайшоў 7-ю плянэту нашае сыстэмы (Уран), зьяўляецца аматарам і ў вольны час займаецца шліфаваньнем люстраў для сваіх паказальных гэлескопаў. Піаньці, што першы адшукаў астэроід (1881 г.), яго наступнік Ольбэрс былі аматарамі і гэтых прыкладаў

можна прывесці шмат. Амаль усе астрономічныя назіраньні ў СССР адбываюцца выключна аматарамі. Пулкаўская абсэрваторыя зьявртаецца да дапамогі маладых аматараў па апрацоўцы назіраньняў. Шырокае разьвіцьцё ў СССР фэнолёгічных назіраньняў таксама абавязана аматарам. Вядомы Кулібін, што пабудоваў тэлескоп, мікроскоп і электрычную машыну, Сямёнаў — астроном самавучка і шмат іншых выдатнейшых вучоных былой Расіі (у тым ліку і Ламаносаў) былі аматарамі. Шэраг вынайдзеньняў у Расіі таксама адбываецца аматарамі. На мясцох сотні аматараў вядуць скромныя назіраньні, якія ў апрацаваным відзе прадстаўляюць каштоўны і навуковы матар'ял. Аматары не патрэбны ў навуцы — яны неабходны ёй, яны зьяўляюцца тым рычагам, які рухае ўперад навуку.

Пасьля спрэчак канфэрэнцыя констатывала, што пры правільнай калектыўнай працы значэньне аматара ў навуцы можа быць вялізарным.

Фэнолёгічныя назіраньні.

Даклад Б. Н. Сямеўскага.

Фэнолёгічныя назіраньні зьяўляюцца аднымі з самых простых і даступных кожнаму чалавеку. Доўгі час не ўяўлялі іх каштоўнасьці і пасыўна назіраючы тое ці іншае зьявішча прыроды, не рэгістравалі дату. Кэплент першы зьявнуў сур'ёзную ўвагу на важнасьць вядзеньня фэнолёгічных назіраньняў і яшчэ ў 50-х гадох мінулага сталецца заклікаў масы да заняткаў імі. Уцяміла таксама важнасьць фэнолёгічных назіраньняў Расійскае Геаграфічнае Таварыства, але павярхоўная папулярызачыя давяла да таго, што гэтага роду назіраньні маглі заглохнуць. Тады зьявнуўся з прызывам вядзеньня фэнолёгічных назіраньняў вядомы знаўца прыроды Кайгарадаў. Яго аўтарытэтнасьць і палкасьць у гэтым пачынаньні спрыялі таму, што ў скорасьці навокал Кайгарадава гру-

павалася шырокая сетка назіральныхнаў—фэнолёгаў, раскінутых па тэрыторыі ўсёй былой Расіі. Вялічэзныя заслугі Кайгарадава ў справе зьбіраньня на працягу 44 гадоў фэнолёгічных назіраньняў не вычарпаемы. Пасьля сьмерці Кайгарадава, у лютым 1924 г. можна было баяцца, што пачатая ім справа можа захлохнуць. Але Расійскае таварыства аматараў сьветазнаўства ўстанавіла сваё бюро навуковых назіраньняў і асобны фэнолёгічны аддзел дзеля працягу пачатае справы Кайгарадава. Фэнолёгічныя назіраньні неабходна весці па аднэй праграме, каб ня збіраўся розны матар'ял, не падаючыся агульнай апрацоўцы. Гэткую праграму выпрацавала камісія, вылучаная 2-й Усесаюзнай Краязнаўчай Конфэрэнцыяй. У ёй можна апусьціць некалькі пытаньняў, ня маючых адносін да Беларусі. Пасьля адбыўшыхся назіраньняў яны яшчэ ў сырым відзе павінны накіроўвацца ў цэнтр, дзе магчыма будзе адзначыць ход разьвіцьця зьявішчаў і скласьці карту гэтага ходу, як для акругі, гэтак і для краю.

Пасьля спрэчак нарада ўхваліла: 1) прызнаць неабходным вядзеньне фэнолёгічных назіраньняў на абшары Беларусі па мінімальнай праграме, распрацаванай камісіяй 2-й Усесаюзнай Краязнаўчай Конфэрэнцыі, зьмяніўшы яе згодна беларускім умовам; 2) фэнолёгічныя назіраньні перасылаць у Інбелкульт і Расійскае Таварыства Аматараў Сьветазнаўства раз у два тыдні, а ў Віцебскую сэкцыю сьветазнаўства не радзей аднага разу ў месяц і 3) фэнолёгічныя назіраньні, зробленыя да гэтых часоў зараз-жа адаслаць у Інбелкульт і Віцебскую Сэкцыю Сьветазнаўства.

Радыёаматарства.

Даклад Руткоўскага.

Значэньне радыё, як сродка зносін і сувязі людзей у вадну культурную сям'ю-вялізарнае. Тутака чалавецтва

дасягнула мяжы магчымай скорасьці зносін у прыродзе—скорасьці сьвету. Значэньне радыё, як магутнае зброі палітычнай прапаганды, адзначана пастановаю ЦК РКП і Культаддзелам МГСПС, якія лічаць радыё адным з спосабаў культпрацы сярод сяброў профсаюзаў. Ня менш вялізарнае і навуковае значэньне радыё, што расчыніла шмат якія таямніцы прыроды і ўтойвае ў сабе вялікія магчымасьці ў гэтым стасунку. Радыёаматарства, якое атрымала вялізарнае разьвіцьцё за граніцай (у Амэрыцы адзін радыёпрыёмнік прыходзіцца на 2^{1/2} сям'і) і хуткім крокам ідзе ўперад у нас у СССР, можа адыграць вялікую ролю ў зьдзейсьненьні заданьняў сьветазнаўства. Сьветазнаўца ня можа ня быць радыёаматарам, бо радыё неабходна хоць бы пры мэтэаролёгічных бюлетэнях і г. д. Апроч таго, ня выключана магчымасьць, што радыё ў бліжэйшым будучым стане магутнаю зброяй вывучэньня плянэтнага й зорнага сьветаў. Пабуджаючы дапытлівасьць, радыё застаўляе шукаць адказы на незразумелае ў гэтым працэсе і пашырае натуральна-навуковы сьветлагляд радыёаматараў. Лепшым спосабам вывучэньня радыё зьяўляецца арганізаваная праца ў радыё-гуртках па двум лініям—тэарэтычнай і практычнай. У першым выпадку на дапамогу прыходзіць радыё-літаратура, да якой неабходна адносіцца крытычна, дзякуючы таму, што шмат якія кніжкі ўстарэлі, а некаторыя сумяшчаюць небясьпечныя для аматараў непунктуальнасьці. З часопісяў лепшай зьяўляецца «Радиолобитель» (Масква, Ахотнічы рад, 9. Выд. «Труд и Книга», у год 6 р. 50 к., у месяц 60 к.). Радыё-гурток пры сэкцыі сьветазнаўства павінен кіраваць працай радыё-гурткаў пры рабочых клюбах, хатах чытальнях і г. д.

Пасьля абмену думкамі Нарада констатывала неабходнасьць арганізацыі радыё-гуртка пры сэкцыі сьвета-

знаўства і пажаданасьць арганізацыі гэтых пры раённых краязнаўчых арганізацыях.

Школьныя музэі мясцовай пагоды.

Даклад Усьпенскага.

Прырода аказвае вялізарны ўплыў на чалавека, асабліва на хлебаробства, а затым вывучэньне яе зьяўляецца надзвычайна важным. Існуе шмат народных прымет і яны маюць значэньне для навукі, дзякуючы таму, што вельмі часта апраўдваюцца навукай і пацьвярджаюцца ёю. Мэтэаролёгія амаль што выключна грунтуецца на досьледзе й назіраньнях, якіх павінна быць надта шмат і школьнікі тут могуць аказаць навуцы вялікую дапамогу, зьбіраючы гэтыя назіраньні і арганізоўваючы музэі мясцовай пагоды. «Маскоўскае Краёвое Бюро Пагоды», зьбіраючы масавыя назіраньні пасылае па радыё стан пагоды на бліжэйшыя дні, пры чым з гэтых прадказаньняў 80% збываюцца.

У нашых жа краёх мэтэаролёгічных станцыяў вельмі мала і затым школьныя музэі могуць у нас адыграць вялізарную ролю ў гэтай важнай справе. Арганізаваць гэты музэй вельмі лёгка; даволі разьбіць клясу на групы і весьці розныя нескладаныя назіраньні:—ціск паветра, стан цяпла, сілы ветру і г. д., што асабліва лёгка арганізаваць пры сельскіх школах. Няма патрэбы заводзіць якія-небудзь спецыяльныя інструманты, што каштуюць быць можа вельмі дорага, калі многія расьліны ў поўнай меры могуць замяніць гэтыя інструманты. Трэба толькі ўважна назіраць іх. Так, напрыклад, перад дажджом жоўтая акацыя выпускае сок, які прываблівае пчол, брумэль за 15—20 гадзін пачынае моцна пахнуць, фіялка і моркаў схіляюць галоўкі, у кожнага каштану й клёну на ліставым хвосціку зьяўляюцца каплі соку за пару дзён да дажджу і г. д. Магчыма таксама назіраць зьмену пагоды і па птушках, казюльках і г. д.,

напрыклад, рабец пікае перад дажджом, зялёная жаба за 15—20 гадзін пачынае моцна квакаць і г. д. Уважна назіраючы ўсё гэта, можна скласьці цікавы музэй мясцовай пагоды пры школах і справа пэдагогаў зьвярнуць на гэта самую сур'ёзную ўвагу.

Абмяняўшыся думкамі, Нарада па гэтаму дакладу ўхваліла: 1) Пры ўсіх музэях радзімазнаўства і школьных прызнаць неабходнай арганізацыю аддзелаў мясцовай пагоды, дзякуючы важнасьці іх, як у выхаваньні, гэтак і ў навуковым стасунках; 2) даручыць сэкцыі кіраваць гэтай арганізацыяй і заснаваць у сябе аддзяленьне мясцовай пагоды.

Школьныя астрономічныя назіраньні.

Даклад З. Аптэр.

Адбываньне шмат якіх астрономічных назіраньняў магчыма й пры адсутнасьці усебаковага знаёмства назіральніка з астрономіяй, запэўна, пры жаданьні й упартасьці, а затым у школах могуць адбывацца многія каштоўныя для навукі назіраньні. Простым вокам і пры дапамозе самых нескладаных інструмантаў (біноклю і інш.) можна рабіць назіраньні падаючых зор. Дзеля гэтага трэба мець толькі карту зорнага неба, ведаць галоўныя сузор'і і ўмець адшукаць іх па карце. Некалькі больш складаных, але за тое й больш важных назіраньні пераменных зор, што патрабуюць больш глыбокага веданьня неба. Лёгка гэтак сама рабіць назіраньні сонечных плямаў. Аднак для гэтага ўжо патрэбен хоць і невялікі тэлескоп. Некаторыя астрономічныя назіраньні надзвычайна простыя—назіраньні над воблачнасьцю, міганьнем зор, атмасфэрай і г. д. і могуць рабіцца ўсякім жадаючым. Іх весьці ня цяжка, а між тым пры выстарчаючым кіраўніцтве і апрацоўцы яны могуць прадстаўляць каштоўнейшыя навуковы матар'ялы. Неабходна

ўтварыць адзін цэнтр для акругі ў мэтах кіраўніцтва назіраньняў.

Заслухаўшы гэты даклад і спрэчкі, нарада ўхваліла: 1) Арганізаваць бюро навуковых назіраньняў пры Сьветазнаўстве, дзе канцэнтравачь назіраньні гурткоў, станцыяў і г. д. і 2) Паклапаціцца адшуканьнем сродкаў на прыдбаньне інструмантаў і друкаваньне інструкцыяў па вядзеньню назіраньняў.

Апошнія навіны астрономіі.

Паведамленьне Беленькага.

Самым буйным астрономічным зьявішчам за апошні час было назіраньне проціўстаяньня Марса ў жнівені м-цы мінулага году, якое дало надта каштоўныя вынікі.

Вядомы францускі астроном Антонінадэ, што пільна назіраў Марса, давеў рэчавістасьць каналаў Скіапарэлі, адкідаючы аднак каналы Лоўэля. Ён

жа першым быў прызначаны ў канца-воссяў Марса цынамонавы бордзюр, дазваляючы дапушчаць, што гэта ня што інакшае, як зеляніва, прымаючая к восені Марса характэрную і для зямлі цынамонавую афарбоўку. Вымеры тэмпературных умоваў Марса далі вынікі, у поўнай меры магчымыя для арганічнага жыцьця на ім. Усе назіраньні адзначаюць на Марсе значную воблачнасьць, амаль не назіраюшыся раней. Наступіўшы 1925 год багаты камэтамі. Убачана 2, з якіх адну можна бачыць і простым вокам.

Спаўненьне пастаноў нарады ўскладзена на Савет Сэкцыі Саветазнаўства. У перарывах дэлегацы адведлі два радыё-концэрты і 3 музэі. Конфэрэнцыя скончыла сваю працу 26 красавіка пры жвавым настроі дэлэгатаў.

У конфэрэнцыі згодна дакладу мандатнай камісіі прымаў удзел 121 дэлегат з правам рашаючага голасу.

Віцебская Акруговая Краязнаучая Конфэрэнцыя 26 – 27 красавіка 1925 году.

Конфэрэнцыю адчыніў старшыня Акруговага Таварыства Краязнаўства Касьпяровіч, які адзначыў значэньне будучых прац першае Віцебскае Акруговае Краязнаучае Конфэрэнцыі і тых мэты, якія перад ёю стаяць. Тав. Касьпяровіч выказаў упэўненасьць, што пытаньні, якія стаяць перад конфэрэнцыяй будуць прапрацаваны спраўна і на карысьць працоўных.

Па прапанове групы дэлегатаў быў абраны прэзыдыум з 9-ці чалавек: Касьпяровіча (праўленьне Т-ва), Крываносава (Акрана), Лісоўскага (Апо), Бахара (акруговага камітэту ЛКСМБ), Мазуркевіча (Бешанковіцкага раённага аддзяленьня Таварыства Краязнаўства), Сяргееўкі (Высачанскага раённага аддзяленьня), Віткоўскага (Вэтэрынарнага Інстытуту), Аўхіменя (Беларускага пэдагогічнага тэхнікуму) і Дунца (жыдбюро). Апошнія тры ў працы конфэрэнцыі ўдзелу ня прымалі.

У пачэсны прэзыдыум аднагалосна абраны: Азбукін (Інбелкульт), Казіцын (ЦКБ РСФСР) і Атраховіч (ЦБК БССР).

Сакратарыят зацьверджаны ў складзе: Варпаховіча (праўленьне таварыства), Кастравіцкага (Сеньненская 7-ка) і Сянчуры (Сіроцінская 7-ка).

Пасьля зацьверджаньня парадку дню конфэрэнцыі была абрана мандатная камісія: Багародзкі (праўленьне т-ва),

Беленькі, Сямеўскі і Васкрасенскі (сэкцыя сьветазнаўства).

Конфэрэнцыю віталі: 1) Азбукін (ад Інстытуту Беларускае Культуры), 2) Казіцын (ад Цэнтральнага Бюро Краязнаўства РСФСР), 3) Атраховіч (ад Цэнтральнага Бюро Краязнаўства БССР), 4) Лісоўскі (Апа Акружкому КПБ), 5) Бахар (ад Акружкому ЛКСМБ), 6) Шлітэр (ад імя сэкцыі навуковых працаўнікоў саюзу працаўнікоў асьветы) і Васілеўскі (ад імя Аршанскага Акруговага Таварыства Краязнаўства), У пісьмовай форме атрыманы прывітаньні ад групы палітэмігрантаў Заходняй Беларусі, гуртка юных натуралістых МББ чыгункі і інш. Была унесена прапанова абраць дэлегацыю для прывітаньня ад імя краязнаучай конфэрэнцыі Акруговага Зьезду Саветаў. Прапанова прынята аднагалосна і абраны: Крываносаў, Лісоўскі і Бутар, якія зараз жа й пайшлі на зьезд. Затым было прыступлена да прапрацоўкі парадку дню. На конфэрэнцыі працаваў пленум і дзьве сэкцыі: культурна-гістарычная і мастацкая.

П Л Е Н У М.

Сельска-гаспадарчая вопытная станцыя Подберазье.

(Інфармацыя Сініцына).

Спыніўшыся на гісторыі станцыі, сябра Сініцын паведамляе, што стан-

Краязнаўчая Конфэрэнцыя 26—27 красавіка 1925 г.

ця мае сваёю мэтай дасьледаваньне й вывучэньне агародных і палявых расьлінаў у віцебскіх умовах, а таксама й жывёлаводзтва. Станцыя мае аддзелы: агародных расьлінаў, палявых расьлінаў і жывёлаводзтва. Аддзел агародных расьлінаў працуе ўжо даўно й мае значныя вынікі ў сваёй працы. Выдадзены навуковыя працы профэсара Афанасьева і Сініцына. На організацыю аддзелу жывёлаводзтва ў апошні час зьвернута вялікая ўвага. Маецца 70 кароў, прадстаўляючых да 10-ці пародаў. Аддзел паляводзтва таксама шырока разварачвае сваю працу; дабыты трактар. Наогул жа станцыя вядзе сур'ёзную краязнаўчую працу й ідзе правіловаю дарогаю к свайму далейшаму разьвіцьцю.

Віцебскае Аддзяленьне Беларускага Дзяржаўнага Музею.

(Інфармацыя Васілевіча).

Музейная справа ў Віцебску да часу далучэньня Віцебшчыны да БССР разбуралася. Толькі з далучэньнем атрымалася магчымасьць яе правіловага разьвіцьця. Саўнарком БССР 19 лістапада 1924 году ўхваліў: зьліць маючыся культурна-гістарычныя музэі гор. Віцебску ў адзін, організаваўшы з іх аддзяленьне Беларускага Дзяржаўнага Музею. Да гэтага часу музэі былі зачынены ў сырых неабгляджаных будынках і былі недаступны дзеля абглядаваньня. Пачатая праца па іх упарадкаваньню ўжо прасуналася далёка, але яшчэ зусім ня скончана. К абгляду гатовы гістарычна-археалёгічны і мастацка-прамысловы аддзелы, якія заўтра адчыняюцца. Пасьля прывядзеньня Музею ў належны парадак, ён будзе зьяўляцца лепшым у БССР і стаяць на роўні такіх у РСФСР. Працы па яго ўпарадкаваньню перашкаджае адсутнасьць належных будынкаў дзеля некалькіх дзсяткаў тысяч экспанатаў, якімі ён валадае.

Віцебскае аддзяленьне Беларускага Цэнтраархіву.

(Інфармацыя Маціеўскага).

У Віцебску да 1852 году цэнтральнага актахавалішча ня было, а архівы хаваліся пры ўстановах, што давала повад нярэдкай гібелі актаў. З указам Урадовага Сэнату ў адзначаным годзе ўстанавіліся цэнтральныя архівы ў некаторых гарадох Беларусі, у тым ліку і ў Віцебску. З гэтага часу й пачынаецца цэнтраваньне ў ём актывых кніг, пачынаючы з 1731 году. У пачатку Віцебскі архіў знаходзіўся ў распараджэньні Міністэрства Унутраных Спраў пад назіраньнем губэрнскага праўленьня і ў заданьні яго ўваходзіла: прыняць архівы на хаваньне, складаць опісі і выдаваць спраўкі. Навуковую й дасьледчую працу вялі тады асобныя спэцыялісты прыватным чынам і толькі ў 1909 годзе організавалася Вучоная Архіўная Камісія, якая дасьледзіла старадаўнія акты ў мэтах вывучэньня краю. Вынікамі прац гэтай камісіі зьявілася «Полоцко-Віцебская старіна», выданая ў трох томах. Камісія спыніла сваё існаваньне ў 1919 годзе і з тых часоў праца зноў вялася асобнымі асобамі. Пасьля рэвалюцыі дасьледчая праца на час спынілася, бо неабходна было ўпарадкаваць актахавалішча і прымаць груды архіўнага матар'ялу старых устаноў. Ня глядзячы на цяжкія аб'ектыўныя ўмовы, у архіве зараз згрупавана звыш 150 архіўных фондаў розных устаноў, як старога, гэтак і рэвалюцыйнага часу, якія могуць даць багаты матар'ял для вывучэньня краю, як у эаномічным, гэтак і ў палітычным стаеунку. Усе паказаныя архіўныя фонды ў парадку і імі лёгка карыстацца. Паступаючыя матар'ялы ў апошні час прыводзяцца ў парадок і адшукваюцца загінуўшыя ў першыя дні рэвалюцыі архіўныя фонды старых устаноў.

Заслухаўшы першыя тры інфармацыйныя канферэнцыі ў хваліла: прызнаць неабходным устанавіць самую цесную сувязь з існуючымі ў месцы Віцебску музэямі, архівам і сельскагаспадарчай вопытнай станцыяй у мэтах узаемнага і ўсебаковага вывучэння краю.

Беларускі рух у Віцебшчыне.

(Даклад Васілеўскага).

Час чарнасоценцаў, даводзячых, што Віцебшчына ня мае нічога агульнага з Беларусью, неўзваротна мінуў. Хоць нацыянальны беларускі рух Віцебшчыны яшчэ ня вывучаны ў дастатковай ступні, але ўжо магчыма адзначыць некаторыя паваротныя моманты. У пачатку 19 стагоддзя Віцебшчына разам з усёй Беларуссю пакутавала ў кіпцях двухгаловага арла. Гнілое дваранства ўсё яшчэ хацела ўтрымаць стары лад прыгоннага права. І хоць вайна 1812 году зменшыла колькасць насельніцтва Віцебшчыны і яе эканомічны дабрабыт, гэты лад заставаўся да канца 1 паловы 19 стагоддзя. Народ быў прыгонным і працаваў на сваіх паноў; мяшчанства награмаджала свае грашовыя сродкі, а шляхта і магнаты вялі заўзятую эксплёатацыю і стараліся ўтрымаць сваё панаванне. У гэтых умовах за Віцебшчыну змагаліся і польскія паны і велікарасійскія дваране.

Асвета ў Віцебшчыне стаяла досыць высока, займаючы другое месца пасля Ленінграду. Тут было 30 школ: адна вышэйшая, 7 гімназіяў, гарадзкія вучылішчы і г. д. У іх навучалася шляхта. Романтизм Заходняе Эўропы, дакаціўшыся да Віцебшчыны, зрабіў тут моцны ўплыў на інтэлігенцыю і шляхту. Гаворачы папольску, гэта група насельніцтва пачала цікавіцца народнай творчасцю і высунула з свайго асяроддзя Яна Баршчэўскага Ён надрукаваў некалькі твораў нават на беларускай мове.

У выдаваўшуюся ў 40 гадох у м. Вільні часопіс «Рубон» з Віцебшчыны накіроўваліся матар'ялы, між іншым з Аядаў быўш. Гарадоцкага павяту шляхціча Заброцкага вершы, усхваляючыя раку Заходнюю Дзвіну. У 40 жа і 50 гадох тут працаваў Ян Чачот, які змясціў у сваіх «песнях» вясенніх з-пад Нёмана і Дзвіны» песні, сабраныя ў Лепельшчыне. Пазней, у Віцебску групаваўся гурток каля Арцёма Дарэйскага-Вярыгі, што пісаў і пабеларуску. Яго альбом вершаў адбівае думкі і настрой беларускае інтэлігенцыі з польскім выхаваннем з эпохі 50—60 гадоў.

Дзякуючы адарванасці ад Віленскага цэнтра на чале з Кастусём Каліноўскім і Магілёўскага-Зьвярждоўскім беларускае паўстанне 1863 году націла ў Віцебшчыне шляхецкі характар і не дамагалася тых сацыяльна-політычных мэтай — адраджэння Беларусі, што мела месца ў Меншчыне, Магілёўшчыне і іншых мясцох. Тут сялянства ня было арганізавана і амаль не далучалася да паўстання, якое правадзілася без належнага кіраўніцтва з чырвоных паўстанцкіх цэнтраў, зьвязвалася з бельмі шляхецкімі паўстанцкімі арганізацыямі і хутка было знішчана царскім урадам. Разрозненыя сялянскія бунты былі таксама хутка ліквідаваны. Замест паланізаванай інтэлігенцыі цяпер выступіла велікарасійская падкіраўніцтвам вешацеля Мураўёва. Яна старалася давесці, што Віцебшчына «ісконны рускі край». Дзеля довадаў гэтага неабходны былі даследаванні, якія і адбываліся «подходящими» вучонымі. Прыцягвалася ўсе тое, што так ці інакш магло паслужыць доваду азначанага вышэй тэзісу. Усё мясцовае самабытнае знішчалася. Пазней зьявіліся даследчыкі Шэйн, Раманаў і іншы, якія стараліся весьці навуковую працу больш аб'ектыўна, але не аслабіліся яшчэ ад акуляраў велікарасійскага шовінізму. Вы-

ступіў на сцэну і Пшчолка—пісьменьнік дробнае буржуазеі, што пісаў на кручанай беларускай мове і прылёг урэшце да віленскіх чарнасоценцаў. Яго «літаратура» высьмейвала беларуса, не знаходзячы ў ім ні аднае станоўчае рыскі.

Пасьля рэвалюцыі 1905 году Віцебшчына пачынае арганізоўваць гурткі і зьвязвацца з газэтаў «Наша Ніва». Рэвалюцыя 1917 году канчаткова ажывіла беларускі рух у Віцебшчыне. Арганізавалася аддзяленьне партыі Беларускае Соцыялістычнае Грамады, якая змагалася за соцыяльна-нацыянальнае звальненьне Віцебшчыны ня толькі з эсэрамі, меншавікамі і інш., але й чарнасоценым Віцебскім «Саюзам Беларускага Народу». Некалькі дзесяткаў дэлегатаў Віцебшчыны прымала ўдзел ва Ўсебеларускім Конгрэсе 1917 году і ўжо там было выяўлена, з кім перамогуць беларускія працоўныя гушчы. У выніку дзейнасьці Беларускае Комуністычнае Арганізацыі Віцебшчына ўрэшце аслабанілася ня толькі соцыяльна, але й нацыянальна. У 1924 годзе пастановаю зьезду Саветаў Віцебшчыны яна ўвайшла ў склад Беларусі.

Пасьля абмену думак па дакладу была прынята рэзолюцыя: 1) Даручыць культурна-гістарычнай сэкцыі прапрацоўку асноўных момантаў беларускага руху ў Віцебшчыне; 2) Выдаць архіўныя крыніцы па беларускаму рэвалюцыйнаму руху Віцебшчыны і 3) Скласьці біо-бібліяграфію Віцебшчыны.

Збор і загатоўка левых расьлін у Віцебшчыне.

Даклад Пяскоўскага.

Арганізацыя збору і загатоўкі левых расьлін у Віцебшчыне ў нядаўнім мінулым стаяла даволі высока. Віцебшчына была адным з выдатных меяц у б. Расіі ў гэтым стасунку. Шмат сырцу сабранага ў Віцебшчыне, ішло, як для мяйсцовага ужываньня

краем, гэтак і дзеля экспарту заграціцу. У пасьлярэвалюцыйны час у Віцебшчыне працавала Лекбюро Заходняга Вабласнога Кіраўніцтва Нарком. Закеж. Гандлю. Яно вяло вялікую працу збору лекавага сырцу і прымала ўдзел у 1923 годзе ў Ліёнскім кірмашы, прадставіўшы туды экспанаты пры поўнай характэрыстыцы кожнага ў яго прамысловым значэньні. Пасьля гэтага Віцебск прываблівае ўвагу сваім лекавым сырцом усіх буйнейшых эўрапейскіх фірмаў. Усё гэта пэўна дапамагае развіцьцю збору лекавых расьлін ня толькі ў Віцебшчыне, але й ува ўсёй Беларусі. Памянёнае Лекбюро прымала таксама шырокі ўдзел ва Ўсесаюзнай сельска-гаспадарчай выстаўцы ў Маскве, дзе й атрымала дыплём за развіцьцё збору лекавага сырцу. Цяперка, пасьля далучэньня Віцебшчыны да Беларусі, справа гэтаю кіруе «Белгосторг». Неабходна ўсім краязнаўчым арганізацыям звярнуць сур'ёзную ўвагу на невычарпаема багацьці лекавага сырцу Віцебшчыны і Беларусі наагул. Дасьледаваньні яго карысны ня толькі ў навуковым стасунку, але й у прамысловым, умацоўваючы наш экспарт. Побач з гэтым неабходна заняцца вывучэньнем народнае мэдыцыны. Інбелкульт павінен выдаваць орган па лекаваму сырцу і народнай мэдыцыне. Прапагандаю збору лекавага сырцу павінен заняцца «Белгосторг». Неабходна прывучыць селяніна да думкі, што ад усяго што існуе ў прыродзе, можна атрымаць карысьць.

Абмяняўшыся думкамі па дакладу, канфэрэнцыя ўхваліла: 1) Звярнуць увагу на далейшае развіцьцё збору лекавага сырцу шляхам вывучэньня флёры лекав. сырцу Віцебшчыны; 2) Арганізаваць пры Акруговым Таварыстве Краязнаўства падсэкцыю па вывучэньню лекавых расьлін Віцебшчыны і народнае мэдыцыны, каб выкарыстаць у гэтай справе вяковыя веды сялянства; 3) Увайсьці ў

связь са школамi, аграномамi, дактарамi, хатамi-чытальнямi, сельска-гаспадарчымi гурткамi i iншымi дзеля прыцягнення шырокіх гушчаў да памянёнае працы; 4) прыняць меры да вывучэння магчымасці пашырэння культуры прамысловых сельска-гаспадарчых лекавых расьлін у сельскай гаспадарцы з мэтай падняцця яго, як у культурным, гэтак i ў матар'яльным стасунках; 5) развінуць шырокую прапаганду iдэй збору i значэння лекавых расьлін праз мясцовы друк i выданні асобных лістоў i популярных кіраўнічых брашур; 6) камандыраваць на Усесаюзную нараду па лекаваму сырцу пры Дзяржпляне СССР двух прадстаўнікоў: Пяскоўскага i Нiкольскага i 7) прымаючы пад увагу цяжкае матар'яльнае становішча саду Х. Гурэвіч, што прадстаўляе выключную каштоўнасць, як у вучэбным, гэтак i ў навукавым, а асабліва ў краязнаўчым стасунку (ыввучэнне i гербарызацыя флэры Віцебшчыны i iнш), звярнуцца ў Інбелкульт з хаданіцтвам аб матар'яльнай дапамозе саду, а таксама лічыць неабходнай арганізацыю пры садзе біастанцыі, як базы для навукова-краязнаўчай працы.

Організацыя Краязнаўчага руху Віцебшчыны.

Даклад І. В. Багдановіча.

Нельга пабудаваць структуру краязнаўчых арганізацыяў дзеля ўсіх мясцовасцяў. Яна павінна адпавядаць мясцовым умовам i мець вядомую самабытнасць. Калі Цэнтральныя Краязнаўчыя арганізацыі павінны аб'яднаць працу i кіраваць ёю, то нізавыя ячэйкі вядуць яе лоўнасцю, незалежна ад цэнтру. У мэтах прадукцыйнасці працы між імі пэўна павінна існаваць цесная сувязь. Рух у нашай краіне неабходна арганізаваць у наступным выглядзе, які выявіўся за першыя 8 месяцаў існавання Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства. На чале руху стаіць Акруговая Краязнаў-

чая Конфэрэнцыя, абіраючая Праўленне Акруговага Таварыства Краязнаўства. Апошняя звязваецца з Цэнтральным Бюро Краязнаўства БССР з аднаго боку i Акружкам КРБ i Акруговым Спаўняючым Камітэтам з другога, кіруе працаю сэкцыяў Віцебскае Краязнаўчае Арганізацыі i 12 аддзяленняў Таварыства ў раёнах акругі. Раёны i сэкцыі ў сваю чаргу аб'яднаюць адпаведныя гурткі. Неабходна замацаваць існаванне ўжо выявіўшых сябе сэкцыяў — культурна-гістарычнай, прыродазнаўчай, сьветазнаўчай i мастацкай. Студэнцкую сэкцыю ў нашых умовах неабходна ліквідаваць, бо працаю студэнтаў, як i iншых сяброў Таварыства павінны кіраваць сэкцыі i аддзяленьні.

Школы i Таварыства Краязнаўства з сваімі арганізацыямі

Даклад М. І. Каспяровіча.

Нават старая школа ў Віцебшчыне, маючы заданнем асыміляцыю, падрыхтоўку пісьменнага колёнiяльнага раба, часам патрабавала навочнасці i прадметнасці навучання, а значыцца, прымушана была, азiраючыся хапацца за акаляючае жыццё, як ілюстрацыйны матар'ял. Новая-ж беларуская школа імкнецца падрыхтаваць сьвядомага грамадзяніна, які-б мог добра арыентавацца ў акаляючым жыцці i ў выпадку неабходнасці перабудоўваць яго ў неабходным напрамку. Гэтае мэты школа ня можа дасягнуць iнакш, як на працы мясцовага чалавека ў акаляючай яго прыродзе i грамадзянстве. I ўжо не як ілюстрацыйны матар'ял цікавіць акаляючае жыццё школу, а як прадмет сапраўднага дасьледавання i вывучэння адыным марксыцкім краязнаўчым мэтодам. А гэта разбурае мяжу між дасьледаваньнем i навучаньнем. Дасьледча-экскурсыіны, лябораторны i д. т. п. мэтоды павінны панаваць у школе. Школа становіцца перыясковваю краязнаўчаю ячэйкаю, Зразумела, што,

каб кіраваць працаю гэтае школы, настаўнік сам павінен усебакова ведаць сваю краіну. Сваё вивучэнне і даследаванне краіны настаўнік з поспехам зможа вясці колектыўна ў Таварыстве Краязнаўства і яго арганізацыях. Неабходна, каб настаўнік ня толькі ўваходзіў сябрам у тых ці іншыя краязнаўчыя арганізацыі—таварыствы, аддзяленьні, гурткі і д. т. п., але і ўзяў на сябе пачын, выявіў актыўную ініцыятыву ў арганізацыі гэтых устаноў. Без краязнаўчай працы настаўнік нямысьлім, як без пачатковай пісьменнасці. Паколькі настаўнік возьмецца за гэту працу, патолькі завяжыцца цесная сувязь паміж школаю і Таварыствам, або яго арганізацыямі. Школа будзе дапамагаць Таварыству, а яно школе. Вынікі самастойных школьных прац, маючы вялікую пэдагогічную каштоўнасць пасля іх належнай апрацаўкі ў Таварыстве, могуць вярнуцца ў школу, атрымаўшы й навуковую каштоўнасць. У працы па эканамічнаму і прыродазнаўчаму вивучэнню краіны Таварыству прыдзецца сіламі вучняў вёсці масавыя назіранні, без якіх абыйсціся нельга. Значыць, толькі пры цесным супрацоўніцтве школы й Таварыства магчыма дасягненне пастаўленых сабе школаю й Таварыствам мэтаў.

Школьныя Краязнаўчыя Музеі.

Даклад Супінскага.

Пытанне аб школьных музеях неабходна вырашыць. Калі музеі старое школы, сымболямі якіх могуць служыць Наполеоны і Вэнэры, адбівалі стары парадак, зьяўляючыся полотывам у пэдагогіцы і дапаўняючы абсталёўку для «патрыотычнага» вялікарасійскага выхавання, дык музеі савецкае школы павінны быць мейсцам падліку працы пэдагога, адбіткам усяго школьнага жыцця. Пры на-

лежным кіраўніцтве з боку краязнаўчых арганізацыяў музей можа стаць сур'ёзным культурным асяродкам свайго райёну. Арганізацыя музея павінна быць вынікам ня толькі збору матар'ялаў, але і ўсяе працы школы. Бяссыстэмная, схолястычная асвета падмяняецца асмысленым вивучэннем жыцця. Хто сачыў за школьнымі выстаўкамі Віцебску, той ведае гэта. Але краязнаўчая праблема ў гэтых выстаўках вырашана ня зусім правільна. З гэтых матар'ялаў музея, як плянавага збору экспонатаў, не складзеш. Неабходна, каб школьны краязнаўчы музей усебакова адбіваў жыццё радзімы ў яе мінулым і сучасным. Гэткія музеі можна арганізаваць і неабходна арганізаваць толькі пры дапамозе Таварыства Краязнаўства.

Пасля жвавых спрэчак на дакладах т.т. Багдановіча, Каспяровіча і Супінскага была прынята рэзолюцыя: 1) зацьвердзіць прадстаўленую схэму арганізацыі Таварыства Краязнаўства з сэкцыямі: культурна-гістарычнай, прыродазнаўчай, сьветазнаўчай і мастацкай. Студэнцкую сэкцыю распусціць. Новыя сэкцыі арганізаваць пры гатоўцы сіл па прынцыпу зьместу працы; 2) устанавіць цясьнейшую сувязь з Райённымі Аддзяленьнямі Таварыства і іншымі арганізацыямі; 3) аказваць усялякую дапамогу ў арганізацыі школьных краязнаўчых музеяў; 4) узмацаваць мэтодычнае кіраўніцтва працаю краязнаўчых ячэяк; 5) констатаваць, што толькі пры цесным супрацоўніцтве школы й Таварыства магчыма падрыхтоўка краяведаў і дасягненне мэтаў, пастаўленых сабе беларускаю савецкаю школаю і Таварыствам, што пры правіловым кіраўніцтве матар'ял, сабраны школаю, можа мець навуковае значэнне, а затым варта зьвяртацца да скарыстаньня школьніка ў гэтым стасунку і паклапаціцца прыдабыць школьныя краязнаўчыя бібліятэкі.

Мастацка-гістарычная сэкцыя Конфэрэнцыі.

Беларускі Мастацкі Тэхнікум і яго заданьні.

Даклад Керзіна.

Віцебскі Беларускі Мастацкі Тэхнікум зьяўляецца адзіналічным у Беларусі і ставіць сваім заданьнем дзейнасьць навукова-грамадзкую, якая месціцца ў вывучэньні помнікаў беларускага мастацтва ва ўсім яго абхвале, у вывучэньні быту, тыпаў і краябразу Беларусі, зьбіраньні народнае творчасці і г. д. Дзея лепшага вывучэньня, Тэхнікум увёў у сваю праграму вывучэньне беларускае культуры, гісторыі мастацтва і г. д., экскурсыі, кампозыцыю на бытавыя рэвалюцыйна-нацыянальныя тэмы і заданьні па зьбіраньню мастацка-этнографічнага матар'ялу. Дзейнасьць вучэбна-педагагічная месціцца ў падрыхтоўцы выкладчыкаў і графікаў і іншых майстроў прыкладных штуркарстваў. Вытворчае заданьне павінна вырашыцца арганізацыяй графічнай, мастацка-ткацкай і дэкарацыйна-бутафорскае майстэрняў. Тэхнікум мае 4 курсы. Мэтод выкладаньня—колектыўны, г. з. перамена кожнага сэмэстру ў парадку чаргі. Гэты мэтод вядзе да размаітасьці і дабрадзейных вынікаў. У вучэбны плян унесены абавязковыя экскурсыі: 1 і 2 курсы па Беларусі, 3 курс у Ленінград або Маскву і Кіеву і 4 курс зноў па Беларусі. Вучэбна-грамадзкую дзейнасьць Тэхнікум павінен зьвязваць з працаю Таварыства Краязнаўства.

Пасьля спрэчак прынята рэзолюцыя: „Мастацкая сэкцыя Віцебскае Акруговае Краязнаўчае Конфэрэнцыі прапануе унесці ў працу Тэхнікуму наступныя корэктывы: 1) цясьней увязаць тэорэтычную праграму з практычнаю працаю, пры чым галоўная ўвага павінна зьвяртацца на выхаваньне вучняў у галінах прыкладнага

мастацтва і мастацкай прамысловасьці; 2) Ёмкнуцца да найбольшай беларусізацыі Тэхнікуму, як у агульным, гэтак і ў спецыяльным сэнсе, г. з. паглыбленьнем азначаных ведаў беларускае мовы, культуры, літаратуры, мастацтва і наагул асноўных прадметаў беларузнаўства сярод вучняў і настаўнікаў. З другога боку, сярод тэорэтычных курсаў зьвярнуць вялікую ўвагу на азначаныя з беларускім мастацтвам і практычнай працы ёмкнуцца да адшуканьня й ўтварэньня згодна патрабаваньням рэвалюцыйнай сучаснасьці беларускага нацыянальнага стылю; 3) Сэкцыя зьвяртае ўвагу на неабходнасьць устанавленьня цеснае й фактычнае сувязі Тэхнікуму з Віцебскім Таварыствам Краязнаўства, а таксама Мастацкай Сэкцыяй Ёнбелкульту; 4) Сэкцыя лічыць неабходным па магчымасьці больш скарыстаць тры зборы помнікаў беларускага мастацтва, якія знаходзяцца ў Віцебскім аддзяленьні Беларускага Дзяржаўнага Музею; 5) Сэкцыя лічыць неабходным зьвярнуць увагу Тэхнікуму на неабходнасьць вывучэньня, як выкладчыкамі, гэтак і студэнтамі беларускае этнографіі.

К р а ш а н і н а

(матар'ялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне).

Даклад Фурмана (гл. стар. 61).

Заслухаўшы даклад і скончыўшы спрэчку, сэкцыя ўхваліла: 1) Лічыць набойку характэрнаю ў народным мастацтве Беларусі; 2) Прыняць меры да зьбіраньня матар'ялаў, што сьведчаць аб распаўсюджаньні набойкі ў Віцебшчыне і даюць уяўленьне аб стылю малюнкаў; 3) Падлічыць сінельнікаў Віцебшчыны; 4) Прыняць меры да складаньня поўнае колекцыі набіўных дашчок і ўзораў набойкі пры дапамозе іх і 5) Рэкомэндаваць арганізацыю набіўнае майстэрні пры Мастацкім Тэхнікуме.

Матар'ялы да гісторыі беларускага малярства 18 стагоддзя.

(Збор Віцебскага аддзялення Беларускага Дзяржаўнага Музею).

Даклад Шчахаціхіна (гл. стар. 61).

Заслухаўшы даклад і спрэчкі, прынялі гэткую рэзолюцыю: 1) Лічыць неабходным увесці ў праграму свае працы папаўненне Віцебскага аддзялення Беларускага Дзяржаўнага Музею прадметамі беларускага малярства і беларускага мастацтва наагул; 2) Прасіць Акруговы Спаўняючы Камітэт даць памяшканне для экспонатаў царкоўна-археалёгічнага музею, якія цяпер недаступны дзеля абгляду.

Культурна-гістарычная сэкцыя Конфэрэнцыі.

Гарад, як прадмет краязнаўчага даследавання.

Даклад Багародзкага (гл. стар. 113).

Дакладчык падрабязна і грунтоўна абаснаваў палажэнні, прынятыя сэкцыяй пасля спрэчак па дакладу ў наступнай рэзолюцыі: 1) Дзякуючы таму, што гарады Беларусі наагул і Віцебшчыны прыватна для краязнаўчай працы прадстаўляюць багаты матар'ял, неабходна перад вывучэннем гэтага матар'ялу правесці падлік прарабленай працы раней і скласці поўную бібліяграфію, а дзеля гэтага арганізаваць пры Таварыстве Краязнаўства бібліяграфічны кабінэт. Будучая праца Таварыства павінна месціцца ў падліку, апісанні і азначэнні важных гістарычных дакументаў, монументальных помнікаў мастацкіх прадметаў і інш., назіраемых у месце. У прыватнасці неабходна распрацоўка тэм: а) мясцовасць гораду і яго прырода; б) утварэнне места, яго першапачатковы асяродак

і прычыны, прывабліваючы людзей у места; в) узрост места; г) монументальнае і мастацкае развіццё места; д) быт і культура места і е) сучаснасць места. Таварыства Краязнаўства павінна утварыць адпавядаючы ўмовы дзеля абгляду места шырокімі грамадзкімі гушчамі, дзеля чаго скласці пуцяводнік, статыстычныя й іншыя даведнікі, на больш важных гістарычных будынках і прадметах вывесці даведнікі з весткамі аб іх, а таксама арганізаваць музей комунальнага гаспадаркі. Паклапаціцца падрыхтоўкай маладых кадраў краяведаў, маючых падмяніць старых. Даручыць праўленню арганізаваць святкаванне юбілею 900-лецця гор. Віцебску, а таксама прыняць меры к ахове ад знішчэння Замкавае горкі.

Збор фольклёрнага матар'ялу.

Даклад Варпаховіча.

Ня глядзячы на праробленую вялізарную працу папярэднімі збіральнікамі фольклёрных матар'ялаў, у Віцебшчыне перад краязнаўчымі арганізацыямі яшчэ стаяць невычарпаемыя заданні ў гэтым стасунку. Апроч вялізнага багацця дарэвалюцыйнае народнае творчасці неабходна вывучыць і запісаць тая змены і новыя мотывы ў гэтай творчасці, якія прынесла рэвалюцыя і якія адбываюць сучаснасць. Найбольш жаданым і карысным метадам збору зьяўляецца стацыянарны, калі збіральнік працуе ў райёне свайго месцажыцця. Акрамя яго можа шырока ўжывацца метод экспедыцыйны. Усёю працою павінна кіраваць культурна-гістарычная сэкцыя Таварыства Краязнаўства. Сабраныя матар'ялы неабходна апублікаваць.

Абмяняўшыся думкамі, сэкцыя ўхваліла: Даручыць культурна-гістарычнай сэкцыі Таварыства ўвесці плянаваць у збор фольклёрных матар'ялаў на Віцебшчыне і паклапаціцца іх апублікаваннем.

ПЛЕНУМ.

У пачатку другога пасяджэння пленуму былі зацверджаны рэзолюцыі, прынятыя мастацкай і культурна-гістарычнай сэкцыямі канфэрэнцыі, а потым было прыступлена да далейшай прапрацоўкі парадку пленуму.

Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства за жнівень 1924 году—Красавік 1925 г.

Даклад М. І. Каспяровіча.

Па заслуханні дакладу і абмену думкамі была прынята наступная рэзолюцыя: „Працу Праўлення прызнаць поўнасьцю здавальняючай; новаму Праўленьню скончыць арганізацыю новых сэкцыяў і весці працу ў іх; паклапаціцца хутчэйшым выхадам у сьвет «Віцебшчыны» і зьмяшчэннем у ёй анкетных і іншых кіраўнічых матар'ялаў. Ад акадэмічных вакацыяў па магчымасьці устрымацца; Райённым Аддзяленьням і гуртком узмацаваць і паглыбіць сваю працу; краязнаўчую працу настаўніцтва лічыць адным з мэтодаў перападрахтоўкі гэткага. Пасьля прыняцьця рэзолюцыі было абрана новае Праўленьне з 11 чалавек: Каспяровіча, Лісоўскага і інш і 5 да іх кандыдатаў. Перад зачыненнем канфэрэнцыі былі пасланы тэлеграмы Інбелкульту і ЦК КП(б)Б. Пасьля падагульненьня працы стар-

шынёю т. Каспяровічам Канфэрэнцыя зачынілася сьпевам; «Ад веку мы спалі...»

Згодна справаздачы **Мандатнай Камісіі** ў Канфэрэнцыі прымала ўдзел 154 дэлегаты з правам рашаючага голасу, з іх мужчын 117 і жанчын 37. З агульнага ліку дэлегатаў 9 індывідуальна запрашаных, 3 прадстаўнікі цэнтральных устаноў, 4 ад суседніх Акруговых Таварыстваў Краязнаўства, 44 ад розных устаноў, 23 ад Вуз'аў і Тэхнікумаў, 47 ад семігадовых школ і 23 ад Райённых Краязнаўчых Арганізацыяў. У камандыраванні сваіх дэлегатаў прыняло ўдзел 11108 чалавек, ня лічачы Інбелкульту і ЦБК БССР і РСФСР. Па узросту дэлегаты дзеляцца: да 18 гадоў—50, да 25 гадоў—19, да 50 гадоў—76 і звыш 50-ці гадоў—7. Па асьвеце: з вышэйшаю асьветаю—47, з сярэдняю—48, ніжэйшаю—38 і хатняю—11. Па соцыяльнаму стану: настаўнікаў—55, служачых—14, вучняў—74, рабочых—5 і іншых—4. Па партыйнасьці: сяброў КПБ—5, сяброў ЛКСМБ—19 і беспартыйных—130. Па краязнаўчаму стажу: да 25 гадоў—3, да 15 гадоў—4, да 10 гадоў—7, да 5 гадоў—11, да 1 году—88 і бяз стажу—42. Уласныя навукова-папулярныя працы маюць 9 дэлегатаў. Корэспандуюць у газеты па пытанням краязнаўства—11 чалавек.

З Ь М Е С Т.

I.

	Стр.
1 Проф. А. П. Сапуноў—Кароткі нарыс гісторыі Віцебску . . .	7
2 А. К. Супінскі—Магільнік каля вёскі Лятох Віцебскага райёну і акругі	18
✓3 І. Гаўрыс—Беларускае мастацтва	22
✓4 М. М. Шчакаціхін—Матар'ялы да гісторыі беларускага маляр- стваXVIII сталецця (Збор Віцебскага аддзялення Бела- рускага Дзяржаўнага Музею)	26
5 М. І. Каспяровіч—Віцебская архітэктурна ў гістарычнай пер- спэктыве	37
✓6 Ё. Г. Красьянскі—Музейныя помнікі старадаўных Віцебскіх Рамесніцкіх Арганізацыяў	40
✓7 М. І. Каспяровіч—Народны орнамент	49
8 Проф. Брэжго—Архівы і архіўная праца ў Віцебшчыне	52
✓9 І. П. Фурман—Крашаніна (Матар'ялы да гісторыі яе ў Віцеб- шчыне	61
10 М. Багародзкі—Аляксей Парфенавіч Сапуноў і значэньне яго прац па дасьледаваньню Віцебшчыны	73

II.

11 В. А. Плюшчэўскі-Плюшчык—Жукі—ворагі рыбацтва Віцеб- шчыны	79
--	----

III.

12 Брадоўскі—Геалёгічнае вьвучэньне Віцебшчыны	91
13 Проф. Лунсгерсгаўзэн—Кароткія праграмы для вьвучэньня рэкаў, вазёр і балот мясцовага краю	96
14 М. Багародзкі—Горад, як прадмет краязнаўчага дасьледаваньня .	113
15 Прыкладны плян музею роднага краю	117
16 Краязнаўчыя мэтоды	120
17 Падручнік для зьбіраньня вестак аб каменных помніках бела- рускае старасьветчыны	121
18 Апытальны ліст для рэгістрацыі помнікаў будаўніцтва	124
19 Лясная анкета	125

20	Мінімальная праграма фэнолёгічных назіранняў	126
21	Апытальны ліст «Культ і народная гаспадарка»	127
22	Праграма апісання населішчаў гарадскога тыпу	128
23	Апытальны ліст (аб помніках прыроды і культуры)	130

IV.

24	М. І. Каспяровіч і М. М. Багародзкі—Бібліяграфія Віцебшчыны	135
25	Красьянскі.—Кніга прывілеяў м. Віцебску.	148

V.

26	Плюшчэўскі—Плюшчык—Жукі й матылькі Віцебшчыны	153
27	Адамаў Фатынскі сад і гаспадарка	157
28	Красавіцкі.—Сад Саломінка	164
29	Адамаў—Бешанкавіцкі сад	167
30	Нікольскі.—Ботанічны сад Дзяржаўнага Ветэрынарнага Інстытуту	169
31	Адамаў.—Бальшалетчанскі Ботанічны Сад	173
32	Загрэцкі—Віцебскі Ветэрынарна—Зоолёгічны Музей	174
33	Адамаў—Бачэйкаўскі сад і палац	176
34	Бібліятэка іезуіцкай колегіі	179
35	Мэтэаролёгічная станцыя	179
36	* * *—Віцебская філія Ёсебеларускага аб'яднаньня поэтаў і пісьменьнікаў «Маладняк»	180
37	Л. Нікольскі.—Куткі жывой прыроды ў Віцебску і яго ваколіцах	182

VI.

38	Статут Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства	187
39	Жыцьцё Таварыства	190
40	* * *—Віцебская Акруговая Сьветазнаўчая Нарада	199
41	* * *—Віцебская Акруговая Краязнаўчая Конфэрэнцыя 26—27 красавіка 1925 г.	207

АБ ПАМЫЛКАХ ДРУКУ.

Дзякуючы адзначанай намі адсутнасьці сталых корэктароў, а таксама іншым незалежным ад рэдакцыі і выдавецтва прычынам, сьпіс зауважаных друкарскіх памылак ня мог быць зьмешчаны.

800000003293 17